

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

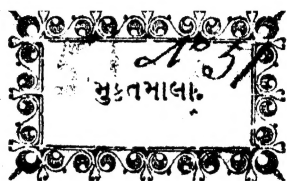
[ગુજરાત કાપીરાહટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૬૭ કિમત ૬ : ૦૦

પ્રથમ ભાગ મુક્તમાળા

વર્ગીક -

મુક્તમાળા.

આ ગ્રંથ

લક્ષ્મણ મોરેશ્વર શાસ્ત્રી હળખે

એમણે

મરાઠી ભાષામાં

રચીને તયાર કરેલો

તેનું

ગુજરાતી ભાષાન્તર

અમદાવાદના શાસ્ત્રી વૃંજલાલ ઠાળિદાસ પાંસે

કરાવી

મુંબઈ મઠ્યે

ઈંડુ પ્રકાશ છાપખાનામાં છપાવ્યો.

સન ૧૮૯૮.

સંવત ૧૯૨૪.

કિંમત ૧૦-

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૬૭

ધી આનરેબલ શેઠ મંગળદાસ નથુભાઈ.

મુંબઈની લેજિસલેટીવ કૌન્સિલના મેમ્બર,

તથા

મુંબઈ આસોશીએશનના પ્રેસિડેન્ટ.

હત્યાદિ, ઇ.

એઓને

આ મુક્તમાળાનું ગુજરાતી બાષાન્તર,

એમના

સ્વદેશપ્રીતિ, તથા દેશના મુધારામાં આગેવાનીને સાર

પરમાદરથી

બદ્ધમણુ મોરૈચર શાસ્ત્રી હલને

એણે

અર્પણ કર્યું છે.

મુળગ્રંથની પેહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આપણા દેશમાં ઇંગ્રેજી રાજ્ય થયું ત્યારથી અનેક ઉપયોગી વિષય ઉપર ગ્રંથ મરેઠીમાં થવા લાગ્યા અને લોકોમાં વિદ્યાનો પ્રસાર પણ થવા માંડ્યો. આવાં રૂડાં કામમાં સરકારે પોતાનો હાથ મોકળો મુક્યાથી તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ છે. અગાઉ આપણા લોકોમાં મરાઠી ભાષા શીખવી એ મશ્કેરી જેવું લાગતું હતું પરંતુ હાલ એ ભાષા શીખીને તેમાં ગ્રંથ લખવા એ સાધારણ કામ છે એમ નથી એવી ઘણાએકની ખાતરી થઈ છે ત્યારે આપણા લોકોમાં સ્વભાષામાં પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો વાંચવાની જોડલી મીઠાશ લાગવી જોઈએ તેટલી હજી સુધી લાગી નથી એવું મને લાગે છે માટે લોકોમાં સ્વભાષામાં પુસ્તકો વિગેરે વાંચવાની મિઠાસ લાગે એવા હેતુથી યથામતિએ આ ગ્રંથ તયાર કર્યો છે. એમાંનો વિષય નીતિ તથા ઉપદેશ ઉપરનો છે તેથી તે વાંચતાં મનને આનંદ ઉભવ કરનારો થઈ પડશે. માટે સઘળા વિદ્યજ્ઞનને મારી એટલીજ પ્રાર્થના છે કે આ ગ્રંથમાં જે કાંઈ ભુલ પડેલી માલમ પડે તો તે માફ કરી પોતાનો ઉદાર આશ્રય આપવો.

ખીજ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પેહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં આપણા લોકોમાં સ્વદેશીય ભાષામાં પુસ્તકો વાંચવાની જોડણી મિઠાશ લાગવી જોઈએ તેટલી આદ્યપિલાગી નથી એમ લખ્યું હતું. પરંતુ તે કાલમાં અને હાલમાં ઘણોજ ફેર પડ્યો છે એવું આ નાહાના પુસ્તકની પેહેલી આવૃત્તિ યોરી મુદ્દતમાં ખરીજવા ઉપરથી તથા ખીજાં કેટલાંએક કારણ ઉપરથી સિદ્ધ થયું તેથી મનને ઉત્તેજન મળી આ ખીજી આવૃત્તિમાં કેટલેએક ટકાણે ઘણોજ ફેર ફાર કર્યોછે અને આશરે છઠ્ઠો ભાગ તમામ નવો નાખ્યો છે એવું વાંચનારના જોવામાં આવશે. મારે આ આવૃત્તિને પણ વિદ્વજ્જનોના માન આપવાથી સહજ એવાં ખીજા પુસ્તકો લખવાની ઉમેદ થશે.

લક્ષ્મણ મોરેશ્વર શાસ્ત્રી.

તા.૧૦ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૬૬.

અનુકરમણિકા.

— ૦૭ —

ભાગ ૧.

પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૫ સુધી.

ઋતુવર્ણન. ભદ્રસેનરાજના વડા છોકરા બચ્ચનકનું વર્ણન. તે ગાદિ ઉપર બેસતાંવાંતજ એના દુષ્ટ મંત્રીની યોજના. એની દુષ્ટ કારકીર્દી. ખીજી પ્રધાન ધનશંકરનું વર્ણન. બચ્ચનકના મંત્રીઓના પૈસો વધારવા વિષયે તરેહ ભરેહવાર વિચાર.

ભાગ ૨.

પૃષ્ઠ ૧૫ થી ૨૮ સુધી.

ઋતુવર્ણન. ધનશંકરના સસરા શાંતવર્માએ ઈરાવતી નામની નગરીમાં કરેલો મુકતમાલાનો ગર્ભાધાન સંસ્કારનો સમારંભ. શાંતવર્મા, શુકલાક્ષ અને સોમદત્ત એઓનો પરસ્પર સંબંધ. બચ્ચનક રાજની જીજ્ઞાસી કારકીર્દી તથા તેથી માજી કારભારી અને સરદાર સુધાં તમામ જહા મીરદારોનો યુગ્મવિચાર. રાજનું શીકારે જવું.

ભાગ ૩.

પૃષ્ઠ ૨૯ થી ૫૩ સુધી.

મ્રાજી કારભારી વીગેઈ લોકોનો રાજા શિકાર કરી પાછો આવતાં તેને પકડવાનો બેત. શુકલાક્ષ હજાર સ્વારોને સેઠને રાજાની મદદે ગયો તેથી બંડખોરોની હાર. બંડમાં બંદીવાનોની ચોકસી તથા તેમને શિક્ષા. આપણા પિત્રાઈની સર્વ સંપત્તિ તથા જહાગીર મળવવી માટે તેના જમાઈ ધનશંકર તથા કન્યા મુકતમાલા એમને કારભારવા વિષયે શુકલાક્ષનું કારસ્તાન. ધનશંકરને જન્મ-દીપની શિક્ષા.

ભાગ ૪.

પૃષ્ઠ ૫૩ થી ૮૦ સુધી.

ધરાવલીમાં વઝસાવિત્રીનો સમારંભ. શુકલાક્ષનો શાં-જવર્મા ઉપર પત્ર. પતી બંદખાનમાં પડ્યો તેથી મુકતમાલાનો શોક. બંદીખાનામાં ધનશંકરના હાલ તથા શોક. રાજાના જીલમની વૃદ્ધિ તથા બંડખોરોને મુકતમાલાને મારવાસારૂ શુકલાક્ષની પંચાક્ષરી બાવા સાથે યોજના. ધરવીને બંધોખાનમાં જઈને મળવાનો મંત્ર સિદ્ધ કરી સેવાસારૂ મુકતમાલાનું ધરમાંથી બાહાર નીકળી ચુકાં-

માં પડવું. શુકલાક્ષે ધનશંકરને ખુરાડી મારવાનું વર્ણ-
ન. મુકતમાલાનો પત્તો ન લાગ્યાથી શાંતવર્મા તથા
સોમદત્તનો શોક. તેનો શોધ કરવાસારૂ સોમદત્તનું બા-
હાર નીકળી પડવું.

બાગ ૫.

પૃષ્ઠ ૮૧ થી ૧૦૬ સુધી.

પંચાક્ષરી બાવાનું કપટ. મુકતમાલાને મારવાસારૂ
શુકલાક્ષનું ગુફાતરફ જવું. મુકતમાલાને રાત્રિની વખતે
શુકલાક્ષે પકડી લ્યારે તેને લાતમારીને ગુલાલસિંગે
છોડાવી પટાણુનો પોષાક પેહેરીને મુકતમાલા તથા ગુ-
લાલસિંગ એ બે જણાં સ્વાર થઇ ઉજ્જવન તરફ જ
યછે. શુકલાક્ષ તથા શાંતવર્માનો મેળાપ. ખોતાની ગુ-
જરેલી વાતનો ખેદ. શાંતવર્માને ખતાચીને શુકલાક્ષનું
મુકતમાલાની શોધને સારૂ બાહાર પડવું.

ભાગ ૬.

પૃષ્ઠ ૧૦૭ થી ૧૨૩ સુધી.

ગુલાલસિંગ તથા મુકતમાલાને પકડીને તુરંગમાં નાખવાનો બેત. મુકતમાલા તુરંગમાં પડે છે. મુકતમાલા તથા બાદશાહની દીકરી એઓનો પરસ્પર પ્રેમ. શુકલાક્ષ તથા બાદશાહ એઓને કસાવીને મુકતમાલા તુરંગમાંથી નાશી જાય છે. બાદશાહએ મુકતમાલાને (પહાણને) પકડવાસાર સવર મોકલ્યા તેનો પ્રકાર. મુકતમાલા ન જડી તેથી સ્વારોનું પાછું આવવું.

ભાગ ૭.

પૃષ્ઠ ૧૨૪ થી ૧૫૭ સુધી.

મુકતમાલાને ઉજ્જણમાં પુત્ર થયો. ત્યાંના મા-મલતદાર બદ્રાક્ષની મુકતમાલા ઉપર પાપવાસના. એના બચથી તે બાહાર નીકળી પડી તે વેળા રસ્તામાં તેનો સોમદત્ત સાથે મેળાપ. તે પાછી બદ્રાક્ષના હાથમાં આપી તેથી એની દુઃખકારક સ્થિતિ. શાંતવર્માનું તીર્થ યાત્રાએ જવું. શુકલાક્ષ અને બદ્રાક્ષનો સમાગમ. સોમદત્તનો બંદીખાનામાં વાસ. મુકતમાલાના છોકરાનો તથા એનો વિયોગ શુકલાક્ષની અધોર કદપના.

મુકતમાલાને પેટીમાં પૂરીને તેના છોકરાને પાણીમાં
ડુબાડેછે. શુકલાક્ષનું કામ પુર થવાથી તેનું ઉજ્જવલ જવું.

ભાગ ૮.

પૃષ્ઠ ૧૫૩ થી ૧૮૬ સુધી.

સોમદત્તનો બંદીખાનામાંથી છુટકો. તેના જીવ
ઉપર સંકટ. શુકલાક્ષનું ઇરાવતીથી રાજધાનીમાં આવવું.
મુકતમાલાનો છોકરો ગુલાલસિંગની બેદુનને જડયો.
સોમદત્તની તથા મુકતમાલાની મોહોટી અમકારિક રી-
તે બેટ.

ભાગ ૯.

પૃષ્ઠ ૧૮૬ થી ૨૩૯ સુધી.

ક્ષિપ્રાનદીના બેટમાં મુકતમાલાનું આવી પડવાનું
કારણ. સોમદત્તનો દુઃખદાયક ઇતિહાસ. બન્નેનું તેમાંથી
છુટવું. બાલુ દુઃખ ભોગવ્યાપછી તેની તથા શાંતવર્માની
બેટ. પતીના સમાચાર સાંભળવાથી મુકતમાલાનો વિલાપ.
મોહોટા વિલક્ષણ પ્રસંગે તેની તથા ધનશંકરની બેટ.

ધનચંકરનો ઇતિહાસ. મુકતમાલાનો તથા તેના છોકરા-
નો મેલાપ બમાનક પદ્મ્યુત ચર્ધ વિશાલાક્ષનું ગાદી-
એ બેસવું. ધનચંકરની પ્રધાનદ્વારે રાબસાથે ભેટ.
સર્વ અપરાધની ચોકશી સારૂ મોહોટી તયારી. સર્વ
હકીકત વિષયે સોમદત્તાનું સંબાધણુ. અપરાધીઓને
શિક્ષા.

મુક્તમાલા.

ભાગ ૧

શ્લોક.

॥ જો દુષ્ટ ભૂપ વલ્લિ હોય પ્રધાન તેવો ॥
॥ તે ન્યાય આ જનતણો કરશેજ કેવો ॥
॥ પોતે મદાંધ નહિ તે ઉપદેશ માને ॥
॥ નાના મિષે નૃપ દમેનવલ્લિ પ્રજાને ॥૧॥

ઓમાસાની સમાપ્તિ થયા પછી શિયાળાનો આરંભ થાયછે, ત્યારે પર્યતના શિખર ઉપર ચડીને, પ્રાતઃકાળમાં પૃથ્વી બહુ જોઇયે છિયે તો પૃથ્વી ઉપરનો ધણો મનોરમક અમકાર નજરે પડેછે; તે એવો કે, કેટલાંએક ફૂલેલાં અને કેટલાંએક પાકવા આવેલાં જૂદા જૂદા દાણાનાં ખેતર, આંબા, નાળિયેરિયો, અને શેફળિયો ઇત્યાદિ વૃક્ષનાં વન, ફૂલવાડિયો, અને રાત એથી અધિક વળી, માર્ગોની બંને બાજુના ગ્રામીણ હાથ્યો. ઇત્યાદિકે

કરીને જેટલો પૃથ્વીનો ભાગ આપણી નજરે પડે છે, તે જેમ સર્વ છવાઈ ગયેલો હોય, એમ દેખાય છે, તેણે કરીને પૃથ્વી ઉપર જેમ ચિત્રવિચિત્ર રંગનો એક ગાલી-ઓજ પાથરેલો હોય, એવો ભાસ થાય છે. બે કડિ ભરાઈને સાપના લીટા જેવો નદીનો પ્રવાહ ચાલે છે, તેની પાસુ સુંદર શોભા દેખાય છે. કેટલે એક ડોકાણે તળાવ હોય છે, તેમાં અનેક પ્રકારના રંગનાં કમળ ફૂલેલાં હોય છે. તેથી તે ખીજ સુશોભિત પદાર્થથી જોનારાના ચિત્તને અધિક આનંદ આપે છે. નગરનો તથા ગાંમડાંનો એક જૂદોજ ચમત્કાર દેખાય છે. તે એવો કે, કાંઈક ધૂમર અને સવારે ચૂલા સળગાવેલા તથા ઉત્પન્ન થયેલો ધૂમાડો તથા ઝાડાં એટલાવડે તે મા-હિલી હવેલિયો અને ધરાં ઇત્યાદિ જાણે વીટલાં હોય એવું લાગે છે. આ પૃથ્વી ઉપરનો આનંદદાયક ચમત્કાર જોવામાટે દેવાલયોએ તથા મિનારાઓએ જાણે ઉપલી ખાજીએ પોતાનાં ઝોકાં કાઢાડ્યાં હોય એવો ભાસ થાય છે.

જે જે વસ્તુ આપણે સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિ વડે નિહાળીને જોઈએ છિયે તે તે વસ્તુના જૂદા જૂદા પ્રકારના ચમત્કાર દેખાય છે. લોકો આપ આપણા ઉદ્યોગમાં લાગેલા દેખાય છે. વટેમાર્ગુ લોકો, નાના પ્રકારના માગોંમાં થઈને જ આવ્ય કરે છે. તેમાં કેટલાએક પગે ચાલીને, કેટલાએક ધોડા ઉપર બેસીને, કેટલાએક ગાડીમાં બેસીને, જ આવ્ય કરે છે.

ખેતીમંડા અને ગોવાળિયા પોત પોતાના બળદ અને ગોર હાકીને ગામની ચારેમરની સીમોમાં ફરે છે. કેટલાએક, દાણા, ધાસ, લાકડાં, ભાજી પાલો ઇત્યાદિ વસ્તુઓ વેચવા ફરે છે કેટલાએક નદીઉપર અને કેટલાએક નાળાં ઉપર જાય છે. કેટલાએક અન્યોન્ય હાકો મારે છે. તેમાં અનેક પ્રકારના પંખિયોના શબ્દ ભિન્ના થયાથી એકજ કિલકિલાટ થઇ રહેલો સંભળાય છે. જ્યાં જ્યાં નજર કરિયે ત્યાં ત્યાં એવાજ અમત્કાર નજરે દેખાય છે. કેટલાએક ઢુંકડા, અને કેટલાએક વેગળા. જે પર્વત દેખાય છે તેણી ગમ લક્ષ દહને જોતાં એક જુદોજ અમત્કાર દેખાય છે. તે એવો કે, કોઇ ઠેકાણે તે પર્વતની સુંડ, આગળ આવેલી હોય છે; કોઇ ઠેકાણે ચુંકાઓ હોય છે, કોઈ ઠેકાણે ન્હાના મ્હોટા કડા ત્રુટલા હોય છે. કોઈ ઠેકાણે ધાડી અને ભયંકર ઝાડી હોય છે. કહિ આછા વૃક્ષ, અને કહિ કેવળ તૃણ, અને કહિ પાહાણુ- ઇત્યાદિ પ્રકારના ભવ્ય અમત્કાર દેખાયામાં આવે છે.

સારાંશ—એ પ્રકારના અદ્ભુત અમત્કાર વારંવાર જોયાં કરવા, કેમકે તેણે કરીને ચિતને આતિશય આનંદ થઇ જે જગનિયંતા પરમેશ્વરે આ સૃષ્ટિ ઉપજાવીને આવી દશામાં આણી તેણીમર લક્ષ લાગે છે, પછી અર્થાત્ અપણુને આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ થાય છે.

ધર્મરના નિયમને અનુસરીને જે લોકો નીતિથી વર્તે

છે, તેમને કેટલાંય સંકટ પડે તો, તે સર્વે દૂર થઇને અંતે સુખજ થાયછે; એ વાત સ્પષ્ટ પણેધ્યાનમાં આવવા-માટે એક ઇતિહાસ લખુંછું. તે ઊપરથી ઉપલ્લો સિદ્ધાંત લોકોના મનમાં ઉતરશે અને તેઓ પોતાની ખોટી ચાલ હશે તો સારી કરવાને ઉતાવળ કરશે એવું લાગેછે.

પ્રાચીન કાળમાં જયપુર નગરમાં ભદ્રસેન રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને બે પુત્ર હતા, તેમાં મહોટાનું નામ ભયાનક અને ન્હાનાનું નામ વિશાલાક્ષ પાડ્યું હતું. ભયાનકનું વય પચીસ વર્ષનું હતું. અને વિશાલાક્ષનું વય વીસ વર્ષનું હતું. ભદ્રસેને અને તેના પૂર્વજોએ પોતાના ઝાહાપણના અને શૌર્યના બળથી પોતાનું રાજ્ય ઉત્તમ દશામાં આણીને વધાર્યું હતું. ઝાહ્યા, નીતિમાન અને વિચારવંત એવા પુરષોને પ્રધાન અને કારભારિયોની જગા આપીને તેમનો ઘટાર્થ પ્રમાણે આદર સત્કાર કરતા હતા, તેથી સર્વ પ્રજા સુખી થઇને રાજનું કલ્યાણ ગિંતવતી હતી. આસપાસના રાજાઓને જયપુરના રાજાનો મહોટો ડર લાગતો હતો; કારણ કે જયપુરનો રાજા નીતિમાન અને શૂરો હતો. પ્રધાનાદિક કારભારિયો પોતા-પોતાના કામમાં ઝાહ્યા હતા. સેનાના સરદારોની જેવી જોશથી તેવી યોજના કરેલી હતી એ કારણથી ખીજા રાજાઓના મનમાં ધર્ષા ઉપજતી હતી. પરંતુ તેમનું કાંઈ ચાલતું નહિ.

ભયાનક કુંવર સ્વભાવથી ક્રૂર, અવિચારી, દુર્વ્યસની અને અજાણ હતો; એનો પિતા એને રાજ્યનીતિ ઇત્યાદિ વિદ્યા શીખવવા ઘણી મહેનત કરતો હતો. પરંતુ એ કુંવર લાડકવાયો હતો તેથી એની મા એનું ઘણું ઉપરાણ લેતી હતી. એ કારણથી એ કુંવર મૂર્ખ અને સ્વેચ્છા ચારી થયો. આશરે સોલ વર્ષનો થયો ત્યારથીજ તે મનમાં આવે તે પ્રમાણે આચરણ કરવા લાગ્યો. દુર્ગુણી, વ્યસની, અને વ્યભિચારી એવા જીવાનિયા પુરૂષોની તેણે સંગતિ કરવા માંડી.

પોતાનો પુત્ર એવો ફગડણ નીકળ્યો તેથી રાજના મનમાં અત્યંત ચિંતા ઉપજવા માંડી; અને આગળ જતાં રાજ્યની કેવી અવસ્થા થશે એનો પણ તેના મનમાં પડકો વિચાર આવ્યો. પરંતુ એ મૂર્ખ પુત્રને વિદ્વાન કરવાને રાજાનો કાંઈ પણ ઉપાય આપ્યો નહિ. પછી ૨ થનાર હશે તે થાઓ એવો મનમાં વિચાર કરતો. અંતે એ એજ ચિંતામાં મરવા પડ્યો. મરતીવેળા એણે ભયાનક કુંવરને પાસે બોલાવીને કહ્યું કે પુત્ર ! તું દુરાચરણ છોડીને મેં જે સુમ કારભારી સ્થાપેલા છે તેમના અનુમંત પ્રમાણે ચાલજે; ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સદુપદેશ કર્યા.

ભદ્રસેન રાજના મરણ પછી ભયાનક કુંવરને રાજપાટ અને શિક્કો-કઠાર માળ્યો. પછી તેણે પોતાના નામ પ્રમાણે ગુણ ધારણ કરીને પોતાના પિતાએ જે સ્થાપેલા

સુઝ કારભારી હતા તેમને છ માસમાં વિદાય કરીને તેમની જગ્યાઓ પોતાના દુષ્ટ મિત્રોને આપી. સેના-શિકારિયોનો પણ એજ પ્રમાણે ફેરફાર કરી નાખ્યો. એ વાત સાંભળીને ગામધણી, પટેલ, શેઠ, સાહુકાર ઇત્યાદિ પ્રજાને મ્હોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. જે લોકો નીતિવંત તથા મર્યાદાવંત હતા, તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, આજનો આપણે કુશળ છિએ, પણ કાલે આપણી શી વલે થશે તેની ખબર નથી. ભયાનક સિંહ સ્વતંત્ર થયો અને હવે કોઈ આપણને ના કેહે એવું રહ્યું નથી એવું જોઇને તેને પેહેલાં જે લોકો ગાંડતા ન હતા તેમને તે અત્યંત દમવા લાગ્યો. કેટલાએકને બંદિયા-નામાં ધાલ્યા, કેટલાએકને દેશ નીજલ કર્યા; કેટલાએકનાં ઘરખાર હુંટીને તેમને ઘોર માર્યા; ત્યાર પછી તેણે પોતાના પ્રિયમિત્રમાંના ગંદાધરને મુખ્ય પ્રધાન કર્યો. મદાંધને સેનાપતિ કર્યો. પિંગાક્ષને ન્યાયાધીશ કર્યો. લોહાક્ષને દફતરદાર (લેખાધિપ) કર્યો. અને ચક્રાક્ષને ભંડારી કર્યો. એ વિના ખીજા જે જે અધિકાર હતા તે અધિકાર પોતાના મિત્રોને આપ્યા. રાજમાં જેવાં અપલક્ષણ હતાં તેવાંજ અપલક્ષણ પ્રધાનાદિકમાં હતાં. રાજ અને પ્રધાનાદિક પાંચની એક ટોળી બાજી. એ સર્વે સમાન વયના હતા. એમની વિદ્યા ભણી જોઇયે તો કોઇને સહિ કરતાં આવડતી અને કોઇને ન આવડતી. પણ અવિદ્યા ભણી

જોઈયે તો તેઓ તેથી પરીપૂર્ણ હતા. ગાંજો, અપ્રીણ ઇત્યાદિ માદક પદાર્થનું બક્ષણ કરીને રાજ્યમંડળી અહો-રાત્ર અંધાધુંધ પાણામાં રેહેતી હતી. આપણે ક્રીડા કરવાને એક નવું જળમંદિર બાંધાવો એવી મહારાજાએ પ્રધાનોને આજ્ઞા કરી. પૂર્વનાં જો એ જળમંદિર છે તેમાંજ કાંઈ ફેરફાર કરીને તેઓને ઊપયોગમાં આણવા એવું ખીજો પ્રધાન ધનશંકર હતો, તેણે કહ્યું. પરંતુ મુખ્ય પ્રધાન ગદાધરે એકદમ એવી આજ્ઞા કરી કે જે ઉત્તરીને એક ઉત્તમ પ્રકારનું જળમંદિર બાંધવું અને પાસેના ડુંગરા ઉપર તલાવના નળ બાંધી આણીને જળમંદિરની બે બાજુએ સુંદર સુશોભિત તલાવ કરાવવાં અને મંદિરની ચોમર બે ભાલા હંચુ પાણી ઉડે એવા કારંજ (કુઆરા) કરાવવા. એ કામ એક વર્ષમાં તૈયાર થવું જોઈયે. એ પ્રમાણે ખીજ પ્રધાન ધનશંકરને મુખ્ય પ્રધાન ગદાધરે આજ્ઞા કરી.

ભયાનકસિંહ અને તેની મંડળીની અપકીર્તિ સર્વ દેશોમાં પસરી તેણે કરીને પરદેશના દુર્ગુણી અને દુર્બસની લોકો જયપુરમાં આવી વસ્યા. નાચ, તમાસા અને ખેઠકની સમાહ થવા માંડી. ભયાનકસિંહ ખીજ ચાર બાયડિયો પરણ્યો, અને તરણ વચની આઠ વારાંગનાઓ રાખી મલ્લકુસ્તિ, ઘેટાનું યુદ્ધ, ફૂકડાઓનું યુદ્ધ, ઇત્યાદિ ખેલ કરાવીને ભયાનકસિંહ સદાય જોવા બેસતો હતો. એક એક

ટોળીમાં પચીસ મહ્લ એવી મહ્લની જે ટોળિયો કરી.
 અને જેવી જેવી યોગ્યતા તેને તે પ્રમાણે આપવાને
 પાંચ રૂપિયાથી તે પચીસ રૂપિયા લગી રોજી બાંધી
 આપી. પછી તે પ્રતિદિન ભોજન કરવા પછી કુસ્તિ,
 થેટાનું યુદ્ધ, અને કૂકડાનું યુદ્ધ ઇત્યાદિ અનુક્રમે એલ
 કરાવીને બાર ઊપર ચાર વાગતા લગી જોવા ખેસવા
 લાગ્યો. પછી જેના ઉપર રીઝે તેને કડાં, તોડા શાલ
 અથવા હુંચાં શેલાં એ પ્રકારનો શરપાવ આપતો હતો.
 ત્યાર પછી આશરે વીસ મસ્કરા રાખ્યા હતા તેમની
 સભા ભરાતી હતી તેમાં મહારાજ પોતે પોતાનું પંચક
 લેઇને જોતો હતો. ત્યાં ખીજો નસ રસ મુખ્યત્વે કરીને
 ભાષણાદિકમાં ચાલતો હતો. તે એવો કે કોઈ કોઈની
 નકલ કરે તેવેલે કોઈ કોઈનું મોળિયું ઊડાવે તથા એક
 એકનાં ઊપર એકને ધકેલો મારે, પછી ગંદી ગાળો
 અને ભાંડના જેવું ભાષણ ઇત્યાદિ જે સભામાં ચાલતું
 હતું તે તો અહિં લખીજણાવવા યોગ્ય નથી. આશરે
 છ વાગતાં એ સભાનું વેરાવું થતું હતું, ત્યાર પછી
 રાજની અચ્ચારી બાહાર કરવા નીકળતી હતી. નગરમાં
 અહિંથી તહિ અને તહિથી અહિં એ રીતે એક મુહૂર્ત
 લગી કરીને રાજમંદિરમાં આવી રાજ ભોજન કરતો
 હતો. તે ડેકાણે રાંઝનું મુખ્ય પંચક અને મસ્કરા
 તથા મલ્લોના આગેવાન પુરૂષો એ સર્વ ભોજન પંક્તિમાં

જમવા બેસતા હતા. ભોજન વેળે પણ મહોદ્દે કોલા-
હલ થઈ રહેતું, તે એવું કે, ઠંઠા મશ્કરિયોનાં ભાષણ
ચાલતાં હતાં અને એક ખીજના ભાણામાં અન્ન
ઊંચેટા હતા. એ રીતે ચાલતાં છેવટ જેમ વસંત
ઋતુમાં ગુલાલનો ખેલ કરતા હોય એમ પરસ્પર અન્નનો
માર ચલાવતા હતા, રાજા પોતે પેહેલ કરતો હતો.
ત્યાર પછી ખીજ એ ખેલની વૃદ્ધિ કરતા હતા; ભોજન
કરી રહ્યા પછી કેટલાએકને સ્નાન કરવું પડતું હતું.
ભોજનશાળા ઊપરના ચાકર લોકોને ભીત સુધાં ધોવું
પડતું હતું.

ઊપર કહ્યા પ્રમાણે ભોજન થઈ રહ્યા પછી, અશીણ
ગાંજો ઇત્યાદિક માદક વસ્તુની કેફ કરીને સર્વે પાન-
સોપારી ખાતા હતા. વળતી સુમારે આઠ વાગવાનો
સમય થયો એટલે લુગડાં પેહેરીને સર્વે રાજ્યમંદિરની
આગળ આવતા હતા. તહિ જીન ઇત્યાદિ સામાન સજીને
આશરે ચાળીસ ઘોડા સદાય ઊભા કરી મૂકાવતા
હતા. તેની ઊપર બેસીને પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે નગર
બાહર એક કોશ ઊપર જળમંદિર કરાવેલું હતું તેણી
મર અચારી નીકળતી હતી. આગળ છડીદાર નકી
પોકારે, રણશિંગાવાળો રણ શિંગું પૂકે, ઘોડા ઊપર ડકો
તુકમ તુકમ વાગે, એવા ઠાકથી અચારી ચાલે. હવે
જળમંદિરનો ઘેરાવ આશરે દોડગાઉ હતો. તેની ઓંઝેર

આશરે માથોડું હંચાઈની ભીંત પાંધેલી હતી. તે ઉપર
 બે બે હાથને છેટે હાંડિયોની હારથ પાંધેલી હતી. જે
 અંદર જવાનો મુખ્ય દરવાજો હતો, તહિ દીવાની હાથ્યો
 અને મ્હોટાં કાચનાં આડો લટકાવેલાં હતાં. માહેલા
 સૌ માર્ગમાં બેઉ બાજુએ દીવા પ્રગટેલા તથા
 મધ્ય ભાગે મ્હોટો બંગલો હતો તેમાં અને તેની
 બાજુના બેઉ તલાવોની ચોમર સેંકડો હાંડિયો અને
 કાચનાં આડ પાંધેલાં તેથી એક અગગાટ થઈ રહેલો
 હતો. નાળિયેરી, ફોક્ળી, સફા અને કેળથ અને તેની વચ્ચે
 મોગરા જાઈ જુઈ ગુલાબં ઇલાદિ ફૂલઆડ અનુક્રમથી
 રોપેલાં હતાં તેવડે કરીને જળમંદિર સુંદર શોભતું હતું.
 ચારેમર મોગરા અને ગુલાબના હાર પાંધીને તે ઉપર
 ગુલાબ જળ છાંટેલું હતું તેણે કરીને જલિતહિ
 મધુર સુગંધ આવતો હતો. જળમંદિરની બેઉ બાજુએ
 જે તળાવ કહ્યાં તેની વચ્ચે સ્તંભ ધાલીને તે ઉપર ગમ્મ
 તે વેલાએ પાટિયાં પાથરીને ઉપર સભા ભરાય એવી
 ગોઠવાયુ કરી મૂકેલી હતી. તે પ્રમાણે તહિ પાટિયાં
 ઉપર ખીછાનું પથરાવી તે ઉપર સભા ભરી એક ગમ
 નાચ અને એક મગ તમાસા ચાલતા હતા. અને
 ચારેગમના ચાર બંગલા સામા કહિ નાચ કહિ તમાસા
 અને કહિ ખેલ એવો રંગરાગ આસ્વાથી એક નાદમય
 થઈ રહેલું હતું. જળમંદિરની બાહેર નગરના હજારો

લોક જોવા ઊભા રહેલા હતા, તેમને જોવામાટે એ મંદીરની ચોમર નાચ તમાસા અને ખેલ એવા ચાર તફા કરી મૂક્યા હતા. તહિ પણ સંભાળ રાખીને ખિંછાનાં સિપાઇયો, ચાકરો ઇત્યાદિનો બંદોબસ્ત કરી મૂક્યો હતો. હજારો લોક જોવા મળતામાટે પાનસોપારી મેવામીઠાઈ ઇત્યાદિ વેચનારા તહિ દુકાનો કરી વેચવા ખેઠા હતા, તેણે કરીને જેમ કોઈ મહોટ્ટી યાત્રા ભરાઈ હોય એવી શોભા દીસતી હતી. મહારાજ પોતાનું પંચક લેઈ ધડીવાર અહિ અને ધડીવાર તહિ ખેસતો હતો મહારાજ જ્યાં જાય ત્યાં મસ્કરા મંડળી સાથેની સાથેજ જતી હતી. મહારાજ આણસારો કરે એટલે તે વેશ્યા તેમાં હિલા એકાદના ખોળામાં આવી ખેસે, પછી અન્યોન્ય હાસ્ય વિનોદ કરતાં તે વેશ્યા તે મંડળીમાંની એકનું મોહોળિયું પોતાને માથે ધાલી નાચે, એવું જોઈને મહારાજ પ્રસંન થાય અને તેને તુષ્ટિદાન આપે એવી રીતનો ચમત્કાર એક અઠવાડિયામાં બે દિવસ થતો હતો.

ઉપર કહેલી રીતિનો સમારંભ બાર અથવા બાર ઉપર એક વાગતા લગી ચાલતો હતો એ સમારંભને દિવસે રાજા અને રાજ્યમંડળી રોજના કરતાં કાંઈ ઓછી કેફ કરતા હતા એ વિના ખીજા દિવસોમાં ઘણી કેફ કરીને તે મંડળી સ્ત્રીયો સહિત જળક્રીડા અને નાચ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના ચમત્કાર થતા હતા. દિવસે સર્વે

જાણા અતિશય ડેક કરીને જે ફીંગાફોળી કરતા હતા તેનું આવા પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં વર્ણન કરાય નહિ. વારૂ “યથા રાજા તથા પ્રજા” આ કહેવત પ્રમાણે લોકોમાં પણ દુરાચરણીની વૃદ્ધિ થવા માંડી. પ્રતિદિન પ્રજામાં અભિચાર, ચોરી, જીગાર ઇત્યાદિકનો અધિક અધિક પ્રસાર થતો ગયો. એ પ્રકારના જ્યાં રાજા પ્રધાન અને બિજા મુખ્ય કારભારિયો છે ત્યાં ન્યાય કરવાનો વિચાર કેઈ રીતિથી ચાલતો હશે એ લખીને જાણવાની જરૂર નથી.

પરંતુ તહિ “ભાંગ્યમાં તુલ્લી” આ જાણા પ્રમાણે ખીજો પ્રધાન ધનશંકર હતો, તેને આ રાજ્ય મંડળીની ચાલ ચલણ મુદ્દલ ગમતી નહિ, અને તે તેમાં ભળતો પણ નહિ, એવો પ્રમાણિક માણસ એવડા મહોટાધિકાર ઉપર કેમ ટક્યો, એવી વાંચનારાઓના અંતઃકરણમાં સહજ શંકા થશે, પરંતુ તેનું કારણ એવું છે કે, ભયાનકસિંહે પોતાના પ્રિયમિત્રોને મહોટા મહોટા અધિકાર આપ્યા, તેઓ વિદ્યાદિકમાં કેવા પ્રવીણ હતા, તે માછળ જાણાવ્યુંજ છે જે વેળા એ ગદાધરને પ્રધાનપણાનાં વસ્ત્ર મળ્યાં તે વેળા તેણે પોતાને કાંઈ માહિતી નથી, અને કાંઈ આવડતું નથી, એવું સમજીને મહારાજની સિપારસ કરીને ધનશંકરનો અધિકાર કાયમ રાખ્યો હતો. ધનશંકરનું વય સુમારે

વીસ વર્ષનું હતું, પણ તે મોટો બુદ્ધિમાન હતો અને એનાં ધરભણીની શિક્ષા પણ એને સારી હતી તે કારણથી તે રાજ્યકીય કામમાં પ્રવીણ, નીતિમાન, દક્ષ અને સદસદ્વિચાર વાલો હતો, એ આરાડ વર્ષનો થયો એટલે એનો બાપ મરણ પામ્યો. પરંતુ એના સદ્ગુણ અને પ્રવીણતા જોઈને ભદ્રસેન રાજાએ જાણ પ્રધાનની જગા એને મોટા આનંદથી આપી હતી.

ધનસંકરનાં પૂર્વજોએ ઘણા વર્ષ લગી મોટા વિશ્વાસથી અને નીતિથી સરકારી ચાકરી કરીને મોટી આબરૂ અને સંપત્તિપણ મેળવેલી હતી. એણેપણ પોતાના પૂર્વજો પ્રમાણે વર્તીને થોડા વયમાં તેજ પ્રકારની કીર્તિ મેળવી. પરંતુ આપણા પૂર્વજો પ્રમાણે આપણું છેવટ શું થશે એ વિષયના વિચાર તેના મનમાં વારંવાર આવવા માંડ્યા. કારણ હાલ સર્વ અધિકારિયો ફગડાણ થઈ ગયા છે, એમાં આપણો નભાવ થવો ઘણો કઠિણ છે. ક્યારે કોઈ પ્રકારની આજ આપણા ઉપર આવશે તે સમજાતું નથી, માટે સમજીને પ્રથમથીજ રાજાનાં આપી નિરાંતે ખેસવું એમાં આપણી આબરૂ રહેશે, એવું તેના વિચારમાં આવવા લાગ્યું. સસરાના પત્ર ઉપરથી તેણે શુકલાક્ષને બંદિખાનાના કામ ઉપર નિમ્ત્રો હતો, તે કામ મળ્યાને છ મહિના તો પૂરા થયેલા નહિ એટલામાંજ તે રાજમંડળીમાં મળીને તેમના ગુણમાં સારી

રીતે પ્રતીણ થયો, એવું પણ તેના જોવામાં આવ્યું. પ્રજાને પીડા ન થાય અને કોઈ પ્રકારનો અન્યાય ન થાય એ વાત ઉપર એ ઘણો ધ્યાન કરતો હતો, પરંતુ ભયાનકસિંહનું ખીહામણું રૂપ અને ગદાધરની ગદા જ્યાં પ્રગટ થઈ તહિજ તેનો ઉપાય ચાલતો ન હતો. પરંતુ એ કામ ઉપર હતો તેથી ઘણી અવ્યવસ્થા અને અન્યાય થતા નહિ. કારણ રાજા પોતાના પ્રધાનાદિક મંડળી સહિત વિલાસમાં અને વ્યસનમાં અહોરાત્ર ગુંથઈ રહેલો તેથી તેને રાજકારભારમાં મન ધાલવાને વેળા મળતી નહિ. પરંતુ પાછળ કહેલા કારણથી અને રાજમંડળીના અયોગ્ય આચરણથી ધનશંકરના મનમાં ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક ત્રાસ લાગતો હતો તથાપિ નગરના અને બાહરના સંભાવિત અને સુમ લોકોના આગ્રહથી તેનાથી અધિકાર છોડાતો નહિ. તે લોકોના મનનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, તેને કેકાણે ફૂગડણ મંડળીનો કોઈક ઝોદ ડાહ્યો આવશે તો સર્વ એક થઈ જવાથી અનર્થ થશે. વળી ધનશંકરના મનમાં એવું પણ આવતું કે, કારણવિના આપણે ચાકરી છોડીશું તો આપણું ગામ તથા ધન અડચણ થયાવિના આપણે હાથ રહેશે કે નહિ એ વાતનો ભરોસો નથી; એવા વિચારથી, તેણે ધૈર્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખી પોતાનો ધંધો ચાલું રાખ્યો. રાજાના દુરાચરણની ઉત્તરોત્તર

સર્વ દેશોમાં અપકીર્તિ પસરી. તેણે કરીને વેશ્યા,
 તમાસગિર, મલ્લ, દુર્વસની, લુચ્યા, હુંગી હત્યાદિ લોકોની
 નગરમાં ગરદી થઈ ગઈ, ભયાનક રાજપાટે બેઠો
 તે વેળે કોઠારમાં પાંચ કોટી રૂપિયાની શિલીક હતી.
 તે સધળા સુમારે ત્રણ વર્ષમાં પાર કર્યા. પછી
 પોતાના વિલાસમાં અને રંગરાગમાં પૈસાનો ટોટો
 પડ્યો, તેથી અડચણ પડવા માંડી એવું જોઈને રાજાએ
 ગદાધર શુક્લાક્ષે હત્યાદિકને એ વાસ્તે શૂં કરવું એવો
 પ્રસ્ન કર્યો. ત્યારે ગદાધરે સેના ઓછી કરવી એવું
 કહ્યું. મદાધિ ધર્મખાનું ઓછું કરવાનું કહ્યું. શુક્લાક્ષે
 પ્રજા ઉપર કર વધારવાનું કહ્યું. લોહાક્ષે માંડલિક
 રાજાઓ પાસેથી કર આવેછે તે ખમણો કરવો એવું
 કહ્યું. અને ચક્રાક્ષે સર્વ કામદારોના પગાર ઓછા
 કરવાનું અને કેટલા એકને છેક કાઠી મૂકવાનું કહ્યું.
 એવા અનેકના અનેક વિચાર સાંભળીને રાજાને મોટો
 આનંદ થયો. અને તેમાંના ઘણાક વિચાર અમલમાં
 આણવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

ભાગ ૨.

શ્લોક.

ચાલે સુખે જગતમાં જનનીતિ માર્ગે ॥
 તેને કુમૂપતિ દમે વરતે કુમાર્ગે ॥
 ત્રાસી ઘણા જળ મઠીજ કરોવિચાર ॥
 સંપી પદચ્યુત કરે નૃપને તવાર ॥૧॥

વસંતઋતુને કેટલાએક દિવસ ગયા પછી વાડિયો,
 વન અને પર્વત ઉપરના વૃક્ષો એટલાંને નવી કૂપલો ફૂટી
 તેણે કરીને તેની ઘણી સુંદર શોભા દેખાવા લાગી.
 આંખા, ફુલસ, અંજીર, દ્રાક્ષા, ઇલાદિ વૃક્ષ પેલિયો ચારે-
 મરફળોએ કરીને હુંખાજીવ થયાથી તેમની પણ એક મહોટી
 મનોરંજક રચના દેખાવા માંડી. આગોના તથા કેટલા-
 એકના ઘરોના ગુલામ, મોગરા, સેવંત્રી, અંબેલી, જાદ
 ઇલાદિ ફૂલઝાડોને ફાલ આવ્યાથી ચારેમર મધુર સુગંધ
 છૂટવા લાગ્યો. કોયલ, મોર, સૂડા ઇલાદિ પક્ષિયોના મનોહર
 સ્વરે કરી આકાશ ભરાઈ ગયું. અને ઝાંઝવાંના જળને
 પાણી માની તે પોતાની તૃષા શાંત કરવામાટે હરણાંનાં
 ટોળે ટોળાં આણી મરથી પેલી મર અને પેલી મરથી
 આણી મર દોડ દોડ કરવા લાગ્યાં. કેટલાએક વટેમાર્ગુ

લોક તાપથી ત્રાસ પાંખીને વૃક્ષ છાયામાં મંદ અને શિતળ વાયુ ખાવા બેઠા. એજ પ્રકારે ઢોરનાં કેટલાંએક ટોળાં છાયામાં બેસેછે અને કેટલાંએક ખેસવા આવેછે. એ ઋતુમાં ટાઢો પવન અને ટાઢુ પાંણી ઘણું પ્યારે લાગે છે. અને સાંજે તથા સવારે માર્ગે ચાલવું ઘણું સુખદાયક થાયછે. સારાંશ કે, શીતોપચારની આ ઋતુમાં જોવી ઉત્કટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાયછે તેવી ખીજી ઋતુઓમાં થતી નથી.

એવી રમણીય ઋતુમાં ચારે મગ અનેક સુંદર ખાગો હોવાથી ઇરાવતી નગરીની અતિ આહ્લાદકારક શોભા દેખાયછે. પ્રાતઃકાળ થયાથી પક્ષિયોનો મ્હોટો કિલકિલ શબ્દ થઈ રહ્યોછે. લોકો પોતપોતાના ઉદ્યોગમાં લાગેલાછે. નગરની સ્ત્રિયો માથાં ઉપર પાણીનાં ખેડાં લઈ ઇશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાતી ગાતી પાણી ભરવા જાયછે. કેટલીએક સ્ત્રિયો વાળો ઝાડીને તે ઠામે ભાત ભાતના રંગનાં ચિત્રામણ કરેછે. કેટલાએક લોક રનાન સંખ્યા કરીને ઇશ્વરની પૂજા કરેછે. કેટલાએક વ્યાપારી ફળ મૂળ ભાજી પાલો ઇત્યાદિ જાણુશો લઈ નગરમાં પ્રવેશ કરેછે. મધ્ય ભાગમાં શાંતવર્માના ધરમાં મ્હોટી ગડબડ ચાલીછે. એક મગ ચોધડિયાં વાગેછે. અને ખીજી મગ શરણાધયો ઇત્યાદિ વાંજિત જૂદા જૂદા રાગમાં સુસ્વર કાઢાડેછે. દાસિયો હલદંકુનાં છાંટણાં છાંટેછે

માળી લોકો ખાગતાં ફળ, મૂળ, શાક, પૂલ ઇત્યાદિ જાણુશોનાં ડાળાં લઈને મહેલમાં પેસેછે. મહોટા દિવાન-ખાનાના આરસા હાંડિયો, કાચનાં ઝાડ ઇત્યાદિ સામનને માજીને ખિલાનાં પાથરવામાં આકર લોકો ગુથાયા છે. રસોઇયાને સામાન આપવા કોઠારી દોડ દોડ કરી રહ્યોછે. કારકુન લોકો કપડાંના ખચકા છોડીને તેના જૂદા જૂદા વડ કરવામાં તતપ્પર થાયછે. શાંતવર્મા દેવધરમાં પૂજા કરેછે, તહિ ગવાંધયોનાં ગાંધુનાં ચાલ્યાંછે. મુક્તમાળા પોતાનું પ્રભાતકર્મ સમાપ્ત કરીને વિજળીના અખકારાની પેઠે અહિથી તહિ ચમકેછે. સોમદત્ત આરે મરથી તૈયારી થઈ કે નહિ તેની ચોકશી કરેછે. ઉપાધ્યા ઇત્યાદિક બ્રાહ્મણ સંસ્કારની સામગ્રી જમાવીને તૈયારી કરવામાં લાગ્યાછે. નગરની નારિયો તથા વિદ્વાન અને સંભાવિત લોકો ઇત્યાદિક ઉત્તમ શૃંગાર સજીને હવેલીમાં જવા માટે નીકલેલાંછે. એ રીતે સર્વ લોક આનંદમાં પડવાથી ઇરાવતી નગરીમાં સુંદર શોભા થઈછે.

નગરી બાહર પાંચ પચાસ ડેરા તાણીને અધારી ઉતરેલી હતી. તહિંપણ ખિજમતદાર, સિપાઈ, અધ્યાર, ભોઈ ઇત્યાદિ આકર લોકોની અધારીની તૈયારી કરવા-માટે એકજ ગડબડ ચાલીછે. સર્વે જણ પોતપોતાના શૃંગાર સજીને સવારથી સાત વાગતાં વચલો જે કિન-ખાખી તંબુ હતો, તેની આગળ આવીને વ્યવસ્થા વડે

ઊભા રહ્યાં છે. બોધયોએ પાલખી સજી આણીને ડેરા આગળ રાખી છે આકૃતાબગિરિવાળા અને રણશિંગાવાળા આવીને ઊભા રહ્યાં છે. એટલામાં આશિત અને કારકુન સહવર્તમાન વસ્ત્રાલંકાર કરી સુશોભિત અને કામદેવ જેવા સુરૂપવાન ધનશંકરની અધારી બાહરે આવી, પછી ચોબદાર નકી પોકારતાંજ સહુકોધયે મજરો કર્યો. તે મહોટા હાસ્ય વદનથી લઇને ધનશંકર પાલખી માં બેઠો. આશિત ઇલાદિ ઘોડાઉપર બેઠા અને અધારી ચાલી એટલે રણશિંગાવાળે રણશિંગું ફૂક્યું. તે સાંભળતાંજ એ જે માર્ગે થઇને જવાનો હતો તે માર્ગ ઉપર જોનારા લોકોની ભીડ થઇ. કેટલાએક ગરીબ ગરબાની સ્ત્રિયો છોકરાને કેડઉપર લઈ દોડતી દોડતી તહિ જઈ પોહ્યાં. પોતાના કૃપાલુ ધણી શાંતવર્માનો જમાઈ આવે છે એમ જાણી, તેને જોવાને નગરનાં સર્વે નરનારી તે માર્ગ ઉપર ટોળે મળ્યાં હતાં, ધનશંકરની સાથે બધાં મળી દોડસોજ માણસ હતાં પણ તેઓ ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર કરીને શોભતાં હતાં તેથી તેની અધારી તેજસ્વી દેખાવા લાગી. જ્યારે તે વાજતાં ગાજતાં નગરમાં પેહો ત્યારે તેનું સૌદર્ય અને આતુર્ય ભરેલું સ્વરૂપ જોઈ સહુકોને મહોટું કૌતુક જેવું લાગ્યું ધણીએક સ્ત્રિયો દુખડાં લઈ આશીરવાદ શબ્દ ઉચ્ચરવા લાગી. તે ધનશંકરની નજરે પડતાંજ તેને મહોટો આનંદ

ઉત્પન્ન થયો. એ ધરપાસે આવેછે એટલામાં શાંતવર્મા, સોમદત્ત ઇત્યાદિ મંડળી સહિત સામાધયું આવ્યું અને મહોટા આદર સત્કારે ઘેર લઈ જઈને દિવાનખાનામાં ગાદી ઉપર બેસારા. અને ખીજી સર્વ મંડળીનો યથાયોગ્ય આદર સત્કાર કર્યો. ધનશંકર આગળ નાચનો આરંભ થયો, તહિ ભાતિ ભાતિનાં ભાવતાં ભોજન અને આદર સત્કારની રીતિ જોઈને સહુ જન મંડળીને અતિશય હર્ષ થયો. આદર સત્કાર ઇત્યાદિની તજવીજ કરવામાં શુકલાક્ષ પણ હતો. શાંતવર્માનું પત્ર આવ્યાથી ધનશંકરે શુકલાક્ષને ખંદિખાનાનો અધિકાર અપાવ્યો હતો, અને એ શુકલાક્ષ રાજમંડળીમાં ભળી ગયો હતો, તે પાછળ કહ્યુંછે. શાંતવર્માનો થોડો ઇતિહાસ અને શુકલાક્ષ અને સોમદત્તનો તેની સાથે સંબંધ એ વાત અવસ્ય કેહેવી જોઈએ એ માટે પેહેલી કહુંછું.

શાંતવર્માના પૂર્વજોએ ભયાનકસિંહના પૂર્વજો પાસે મહોટી યોગ્યતાથી અને વિશ્વાસથી આકરી કરીને ઇરાવતી અને તેની આસપાસનાં ગામડાં મેળવીને પંદર હજારની જાગીર અને પુષ્કળ ધન મેળવ્યું હતું. શાંતવર્માએ પણ સુમારે વીસ વર્ષે રાજસેવા ભાડત સહિત કરીને મહોટી આખર મેળવી હતી. પણ પેટે સંતાન નહિ અને વયપણુ ધણું થયેલું, તેથી તેણે આકરી છોડીને આનંદમાં તે પોતાના નગરમાં આવીને રહ્યો હતો. તેની-

પાસે સુમારે એક કોટિ રૂમિયાની સમૃદ્ધિ હતી. એનું વય સુમારે સિત્તેર વર્ષનું થયું હતું. તે સ્વભાવથી શાંત, દયાળુ, ઉદાર, ધર્માત્મા, અને મહોદો સદાચરણી હતો. પોતાની દાદના લોકોનું કલ્યાણ કરવાવાસ્તે તે ધણીજ મહેનત કરતો હતો. તેણે કરીને સર્વ લોક સુખિયા થઈને પોતાના ધણીનું નિરંતર કલ્યાણ ઇચ્છતા હતા. એનું વય સુમારે પચાસ વર્ષનું થયું એટલે તે પોતાની નગરીમાં રહેવાને આવ્યો. તેવામાંજ શુક્લાક્ષ્મીનો પિતા દારિદ્ર્યથી પીડા પામીને ધરાવતીમાં રહેવા આવ્યો. એ વેગળાનો રહેવાસી, વળી કાંઈક સગો, અને ગરીબ, એવું જોઈને શાંતવર્માએ હંડો વિચાર ન કરતાં કહ્યું કે આનંદમાં રોહો, કંઈ ચિંતા કરશો નહિ. તે સમયે શુક્લાક્ષ્મીનું વય બે વર્ષનું હતું. તે પૂરે બે વર્ષનું તો થયું નહિ એટલામાં એનો પિતા મરણ પામ્યો. પછી શાંતવર્માએ તેનું પાલન પોષણ કરીને વિદ્યા પણ શીખવી. પોતાને પેટે સંતાન નહિ તેથી તેને વારંવાર ખેદ થતો હતો. પરંતુ કર્મ ધર્મના સંજોગથી પંચાવનમે વર્ષે તેને એક કન્યા સાંપડી તેનું મુક્તમાળા નામ પાડ્યું. સોમદત્ત એક આશ્રિતનો છોકરો હતો તેનો અને મુક્તમાળાનો જન્મ એકજ દિવસે થયો, પછી થોડે દિવસ તેનાં માબાપ મરણ પામ્યાં એટલે શાંતવર્માએ તેનું પણ પાલન પોષણ કર્યું.

મુક્તમાળા અને સોમદત્ત જ્યારથી સમજણમાં
 થયાં ત્યારથી તે પરસ્પર ઠંડો ન કરતાં એકએક ઉપર
 અત્યંત પ્રીતિ કરતાં હતાં તે જોધને શાંતવર્મા અને તેની
 પત્ની બાગ્યશીલા એ બેહુને વૃદ્ધપણામાં મહોદું
 કૌતુક લાગ્યું. પ્રથમ છોકરાં ન હતાં પછી વૃદ્ધપણામાં
 એક કન્યા થઈ તેથી પ્રથમ જરાક ખોડું લાગ્યું, પણ
 તે જેમ જેમ મહોદી થતી ગઈ તેમ તેમ તેના સદ્ગુણ
 અને રૂપ જોધને તેને પુત્ર થતાં જે સુખ થવાનું
 તેથી પણ અધિક સુખ થવા માંડ્યું. જ્યારે તે પાંચ
 વર્ષની થઈ ત્યારે તેણે તેને અને સોમદત્તને સાથે
 વિદ્યા બાંહેધરી આપી કરાવ્યા અને પોતે પણ નવ-
 રાઈની વેળે પાસે બેસારીને સદુપદેશ કરતો હતો બેહુની
 બુદ્ધિ સારી અને ધણું કરીને શાંતવર્માની શિક્ષા સારી
 તેણે કરીને તે બેહુ છોકરાં પોતાના સદ્ગુણથી સર્વને
 અત્યંત પ્રિય કરેલાં. શુકલાક્ષીનું વય એ બેહુથી પાંચ
 વર્ષ અધિક અને તેનો અભ્યાસ જૂદો તેથી એ બેહુની
 એની સાથે મૈત્રી ન હતી. શુકલાક્ષી ઉપર પણ શાંતવર્મા-
 ની અત્યંત પ્રીતિ હતી. જ્યારે તે પંદર વર્ષનો
 થયો ત્યારે મહોદી સ્નેહથી તેને પરણાવ્યો. વિદ્યાદિક
 સદ્ગુણથી જેટલો આનંદ થયો જોધે એટલો આનંદ
 શુકલાક્ષીથી થયો નહિ. તેથી તેના ઉપર તેની પ્રીતિ
 ઓછી થતી જોધે પણ તે થઈ નહિ. શુકલાક્ષી

આપણો સંબંધીછે અને આપણી પુત્ર નથી તેથી તેને દત્તપુત્ર કરવો એવો શાંતવર્માનો વિચાર હતો એ વાત શુકલાક્ષને માલમ પડી તે વારથી સર્વ સંપત્તિ અને જાગીર આપણીછે એવું તે માનતો હતો. પરંતુ પછી તે વિચાર ફેરવીને પોતાની પુત્રીને અથવા તેના પુત્રને આ સર્વ સંપત્તિ અર્પણ કરવી એવો શાંતવર્માએ નિશ્ચય કર્યો. તથાપિ શુકલાક્ષ અને સોમદત્તના કલ્યાણની તેના મનમાં ઓછી ચિંતા હતી એમ નહિ. શુકલાક્ષને પરણાવીને તેની સ્ત્રીને દશ હજારનું ધરણું કરાવ્યું હતું. ખીણું તેનું કલ્યાણ થાય એ કારણથી તેને પત્ર લખી આપીને જમાઇ બણી મોકલ્યો. તે પ્રમાણે તેને મ્હોટા હોદ્દાનો રોજગાર પાણ મળ્યો. સોમદત્તમાં સાચા ગુણ હતા તેથી તેના ઉપર શાંતવર્માનો ધણો સ્નેહ હતો. અને આપણે વૃદ્ધ થઇશું ત્યારે આ સર્વ ખટલો ચલાવવાને તેની યોજના કરવી એવું તેના મનમાં હતું. ઉત્તરોત્તર સોમદત્તની હોશિયારી અને વિદ્યાસુપણું સારી રીતિથી નજરમાં આવ્યાના કારણથી તેનો નિશ્ચય દૃઢ થતો ગયો.

જ્યારે મુક્તમાળા દશવર્ષની થવા આવી ત્યારે એને યોગ્યવર કોણ મળશે એ વિષે શાંતવર્માના મનમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ; પણ યોગેજ શોધ કરતાં તેની ધચ્છાથી અધિક યોગ્યતાનો જમાઇ મળ્યો. પુત્રમાં ગણે તો અને

પુત્રીમાં ગણે તો તેને એકજ પુત્રી હતી. એ કારણથી એણે વિવાહમાં સૌ અર્ચ્ય મળીને સુમારે એ લાખ રૂપિયા વાવસ્યા. હવણું મુક્તમાળાને ઋતુ પ્રાપ્ત થઇ ત્યારે ઋતુકાળનો ઉત્સવ આપણે ઘેરજ કરવો એ કારણથી ધનશંકર રજા લઇ આવે વાસ્તે તેના ઉપર એક પત્ર લખ્યું. ધનશંકર સુમ પુરૂષ હતો, તેણે એવું મનમાં વિચાર્યું કે, આપણા સસરાને વૃદ્ધાવસ્થામાં એક કન્યા થઇ તેના ઉપર તેને સારો રનેહ છે ત્યારે આપણે તેના વયને માન્ય દેવું યોગ્ય છે એવું સમજીને તે આવ્યો અને દિવાનખાનામાં નાચ થતો હતો તહિ તે આવી બેઠો છે એવું પૂર્વે કહ્યું છે. પછી થોડી એક વારે નાચ સમાપ્ત થયો એટલે મોટા સમારંભથી બેઠું સાથે નાહાવું થયું. ઉપાધ્યાયે સહુ વસ્તુની તૈયારી કરી હતી. તહિ ધનશંકર આવીને પાટલા ઉપર બેઠો, એટલામાં સર્વ અલંકાર અને જરીની સાડી પેહેરીને લાજતી લાજતી મુક્તમાળા પાસે આવી બેઠી બેઠુજણું રૂપમાં ઘણું સુંદર હતાં તેમાં પણ મુક્તમાળાનું કાંઇક સૌંદર્ય અધિક હતું. ચડતી જવાનીથી તથા જડાવના અલંકાર પેહેરેલા તેથી તે ઘણી છપિલી દેખાઇ, બેઠુનો ઘાટ નીચે ખામ્મે અને કાંતિ લિપ્તુ જેવી છતાં, તેજસ્વી ગળામાં હીરા મોતીની કંઠી; કાનમાં આલ તથા કડકિયાં ડાખા હાથમાં પાંચી, અથવા હીરાએ જડેલું સિંહમુખ કડું, તેવીજ

પછી જમણા હાથમાં પાંચી અને હીરા માણકની હાથમાં અંગૂઠી એવા ભાતિ ભાતિના અલંકાર કરીને બેહુ જણ અલંકૃત થયેલાં હતાં. તેમને જોઇને લોકોને લાગ્યું કે એક તો કામદેવ અને ખીજી એની સ્ત્રી રતિ બેઠીછે શું! એવું બેહુનું જોડું જોઇને શાંતવર્મા અને તેની પત્ની એ બેહુને જે આનંદ ઉપજ્યો તેનું વર્ણન કરી શકાય એવું નથી.

પછી મહોદય આનંદથી ધનશંકર મુક્તમાળા સહિત જયપુર જવા નીકળ્યો. કન્યાનો વિયોગ થયો તેથી મુક્તમાળાનાં માબાપાને ગમ્યું નહિ. પણ વિચાર કરીને મન શાંત કર્યું. શુકલાક્ષના ચિત્તમાં એ ઉત્સવનો આનંદ ન થયો, અને દુઃખ થયું, પણ બાહાર તેણે જણાવ્યું નહિ. સહુની પેઠે એણે પણ બાહરથી આનંદ જણાવ્યો. શુકલાક્ષ અંતરથી દુઃખિત છતાં ઉપરથી સુખિયા પણ દેખાડતો હતો ખરો પણ તેની સહુ કૃત્તિ ગાંડ! જેવી દેખાતી હતી. એ સોમદત્તનેજ માત્ર લક્ષમાં આવતું હતું. એ શુકલાક્ષ પણ ધનશંકર સાથે ચાલ્યો. તે વારે શાંતવર્માએ શુકલાક્ષને સારી શીખામણ દીધી કે તું સદાચારે વર્તજે અને મુક્તમાળાની વારંવાર સંભાળ રાખજે. જમાઇ અને કન્યાને એક ગાઊ લગી પોહોંચાડીને શાંતવર્મા પોતાની નગરીમાં પાછો આવ્યો અને ધનશંકર માર્ગે ચાલ્યો.

ધનશંકર પોતાની પ્રિયપત્ની સહિત જયપુરમાં સુખે પોહોંચ્યો, ધનશંકર અને મુક્તમાલા એ બેહુ ગુણવંત હતાં તેણે કરીને પ્રતિદિન બેહુની પ્રીતિમાં વધારો થતો ગયો. મુક્તમાલાના રૂપ અને ગુણનું જહિ તહિ વખાણ ચાલ્યું. અહિ ભયાનકનો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણેજ વર્તનક્રમ ચાલ્યો હતો. ભંડારમાં ધનની ખોટ પડી તેણે કરી ઉપરા ઉપરી અડચણ પડવા માંડી, તે વારે પૂર્વે ભાગમાં કહ્યા પ્રમાણે પંદર હજાર સેના ઓછી કરી અને તે સેનાના કામદારોને પણ તતકાળ રજા આપી ગામમાં શાહુકારો પાસેથી કર્જ કાઢાડવાનો ક્રમ ચલાવ્યો. પ્રતિ-વર્ષ ધર્મમાં દસ હજાર રૂપિયા વાવરવાની નેમણુક હતી તે પાંચ લાખની કરી. હાય તળેના મંડળીક રાજાઓ ઊપર ખમણો કર વધાવ્યો. એ પ્રકારે ધન ભિજું કરવાની યુક્તિ કરી. તેણે પોતાની દુષ્ટ ઈચ્છા તૃપ્ત કરવાનું અર્ચ્ય ઓછું ન કરતાં ઉલટું વધાર્યું. કારભારી ઇત્યાદિ જે દુષ્ટ લોક પાસે રહેતા હતા તેમણે લાંચ ખાઈ ન્યાયનો અન્યાય અને અન્યાયનો ન્યાય, અને લોકો ઉપર અનેક પ્રકારના કર કરાવાનો ક્રમ ચલાવ્યો. તરણુ તથા રૂપાળી જે પરનારી દીકરી તો તેને વસ્ત્ર અલંકારાદિકની લાલચ દઈને તેનો પતિવ્રતા ધર્મ છોડાવાનો આરંભ થયો. એવો અનર્થ જોઈ લોક ત્રાસી ગયા. જેમને નિરપરાધે અધિકાર ઉપરથી ઉતારી

મૂક્યા હતા, તેમનાં અંતઃકરણ ધણો ત્રાસ પામી ગયાં. ગામધણી અને મંડળીક રાજાઓ મળી એ સંબંધો વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમને એવું લાગ્યું કે હવણું અમારા ઊપર બમણો કર કર્યો, પછી આગળ જતાં કેટલેએક દાહાડે સર્વસ્વ લેશે ત્યારે શું કરીશું! જ્યાં ન્યાય, નીતિ, મઠી અને ખોટાં કૃત ચાલવા માઝ્યાં. ત્યાં કિયે સમયે શું થશે એનો ભરસો નથી. રાજ્ય માહેલા નીતિમાન અને ધાર્મિક એવા મ્હોટા લોક પૂર્વના પ્રધાનાદિકારભારી, સરદાર લોક, જાગીરદાર, મંડળીક રાજા એટલા લોકનાં અંતઃકરણ આ અર્થે ફેડવા માટે કાંઈ પણ ઊપાય કરવો જોઈયે, એ વિચાર ભણી લાગ્યાં કેટલેએક ઠેકાણે છાની સભાઓ ભરાવા માંડી.

આણીમર આપણા રાજ્યમાં શુ ચાલ્યું છે. અને આપણો વર્ત્તનક્રમ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય એવું ભયાનકના મનમાં પણ નોહોતું. પાસેના લોક તો તેને તે દુષ્ટ ચાલ ચલાવાનો અધિક અધિક ટેકો આપતા હતા. ચાલતા કામનો ફેરફાર કરીને જુદી રીતિએ ગમત કરવી એવા વિચારથી એક દિવસે શુકલાક્ષે રાજાને મૃગયા કરવામાટે સૂચના કરી. રાજાના તથા ગદાધરાદિકના મનમાં એ વાત ગમી અને મૃગયા કરવા જવાની આજ્ઞા કરી. તેજ દિવસે સાયંકાલે સભા ભરી સાથે શો શો સામન લેવો

અને સાથે ક્રિયા ક્રિયા લોક લેવા એનો ઠરાવ કચ્છો તે આ પ્રમાણે.—

નદુવાનાંટોળાં એ, વારાંગના, ગાનારા અને નાચનારા મળી પંદર, પચાસ મહિં, ઘણાક મસ્કરા લોક, ગદાધરાદિ સર્વ રાજમંડળ, અધ્યાર અને પાળામળી દોઢસો માણસો, એ સર્વના બજારબુલુગા મળી સુમારે સાતસે આઠસે લોક થયા. સામાન ઉપાડવાનાં હંટ અને ઘોડાં મળી સો જનાવર લેવાની આગ્રા થઇ. વારાંગના એને વાસ્તે વીસ મેના અને પોતાની મંડળી સારૂ પચાસ ઘોડા એ પ્રમાણે તૈયારી કરીને ખીજે દિવસે મૃગયા કરવા અધ્યારી નીકળી. જે ગામ પાસે રાત હોય તહિ કેરા તંબુ તાણી થથેચ્છ ક્રીડા કરવી, સાયંકાલે એ અવર મૃગયા કરવામાટે જંગલમાં જવું, જ્યાં ઊતરે ત્યાંનાં ગામમાં અને ખાગમાં જઈ અનેક પ્રકારના ફેર કરીને લોકોને પીડા કરવી અને વસ્તુઓની ખરાખી કરવી. એ પ્રકારે આ ગામથી તે પેલે ગામ એમ ફેર-ણી કરીને નાચ તમાસા ઘટ્યાદિ વિલાસ કરીને રાજની અધ્યારી પાછી આવતી.

ભાગ ૩

શ્લોક.

કૃત્યો કરે નર-યથામાતિ શીઘ્ર ભાવે ॥
 વિઘ્નો અનેક સહસા વચમાંહિ આવે ॥
 તેવોજ સજ્જન જુવો અતિદુષ્ટ સંગે ॥
 કષ્ટો સહે સરવ એ બહુ દુઃખ અંગે ॥

જયપુરથી ખાર ગાળી ઉપર ડુંગરની તલેટી પાસે
 સજ્જન રાત હતું, તહિ મધ્યરાતે ધોડે જડી ખાંધી એક
 પુરુષ અહિથી તહિ ફરતો હતો. સાધારણ રીતિએ જોતાં
 અંધારી રાતનું સ્વરૂપ જાણી શકાયું દેખાયે. એ
 રાતમાં એકલો જાય તો મોટો શૂરો હોય તો પણ તેનું
 અંતઃકરણ બચ્ચિત થાય એ મોટી આશ્ચર્યની વાત છે
 એમ નહિ. તે રાતમાં જાડ ઉપરથી ગરેલાં પાકાં પાંદડાંની
 સૂકી ખાખર પૃથ્વી ઉપર પડેલી હતી. રાત્રિયે
 જળ જંપે તે વેળાયે એ ખાખર ઉપર થઇને નહાનાં નહાનાં
 જનાવર જતાં મોટો શબ્દ થતો, તે વારે તે પુરુષને સૂપ
 થઇ જ્યાંથી શબ્દ આવે તે મર હથિયાર સંભાળીને
 જોવું પડતું એ વિના શિયાળાદિક જનાવરાંના શબ્દ તેને
 કાને પડતા હતા. રાતે આરડનારાં તમરાં આદિક કીટકોના

શબ્દનો ચાલતા હતા. આસ પાસનાં ગામોમાંથી કુતરાંનું પાણુ થોડા થોડા શબ્દ સંભળાતા હતા. એવી ભયંકર રાતે તે આવરો આવરો થઇને અહિ તહિ જોતો હતો એવામાં ઘોડાના પગોનો ધબકક શબ્દ સાંભળવામાં આવ્યો તે વારે તેનું ચિત્ત શાંત થયું. તહિ ખીજે ગૃહસ્થ આવેલી સામો વાત કરેછે, એવામાં ત્રીજે આવ્યો પછી ચોથો એ અનુક્રમે વીસ ગૃહસ્થો તહિ એકઠા થયા. પછી તે આખરે ઊપર ઘોડાનો ધાશિયો બિછાવીને વિચાર કરવાને બેઠા. એમાં દસ માણસ ભયાનકના રાજ્યમાંના જંગીરદાર હતા અને દસ માણસ તેણે કામઠપરથી ઊતાર કરેલા શૂરા સરદાર તથા મ્હોટા મ્હોટા કામદાર હતા. તેમાં જે પૂર્વે પ્રધાન હતો, તે ખોલ્યો કે હું ભયાનકનો નહાનો ભાઈ વિશાલાક્ષ છે, તેની પાસે ગયો અને તેને આપણા તથા ખીજા લોકોના વિચાર કહ્યા તેવારે તેણે એવો ઊત્તર દીધો કે તમારો વિચાર સારો છે ખરો, પરંતુ જે વારે તમે ભયાનક અને એની મંડળીને પકડીને કિલ્લામાં ધાલશો તે વારે હું તમારા પક્ષમાં મળીને જેવું કેહેશો તેવું સાંભળીશ. તેની પૂર્વે તમને મેં કાંઈ પણ નિઃસ્વાત્મક વચન આપી શકાતું નથી. કારણ કે હું એ કામમાં છું એવું એ જાણશે તો ભાઈ જાણીને મારો પ્રાણ રાખે એવું નથી. એવું છે તથાપિ તમારા વિચાર મારી પાસે ખુલા કરવા અને તમારાથી

(વરદ હું કામ કરીશ એવું કદિ સમજવું નહિ. એવું
 સાંભળીને સૌ બોલ્યા કે વાર આ એક મ્હોટો પાયો છે.
 પછી પોતાની સહુ મળીને સેના કેટલી થશે એનો
 વિચાર કરતાં સુમારે આઠ હજાર થશે એવું અનુમાન
 થયું. એજ પ્રમાણે પોતાના પક્ષના જુદા જુદા સ્થળની
 પાંચ દશ ટોળિયો મળી પચીસ હજારનો સુમાર થશે
 એવું તેમને લાગ્યું. જુદા જુદા ઠેકાણાની એવાજ
 પ્રકારના લોકોની સુમારે દસ સભા ગુપ્ત રૂપે ભરાતી હતી
 અને તેમનો એક ખીજા સાથે પત્રવ્યવહાર પણ
 ચાલતો હતો, તેમનો એકે કાળેજ ચારેમરથી હલ્લો કરવાનો
 ઠરાવ હતો. એવો વિચાર ઠસ્યો હતો. એવામાં એક જાણે
 એવું કહ્યું કે હવણું રાજા મૃગયા કરવા ગયો છે તેને
 ગયાં આશરે પંદર દિવસ થયા છે. કાલે સવારે આ
 જંગલની પડખે માર્ગ છે તહિ થઈને રાજા જયપુર
 જવાનો છે એવું મેં સાંભળ્યું છે. એમની સાથે ગણવા
 યોગ્ય દોડસો માણસ છે માટે કાલે રાત્રિયે આપણે
 પાંચસો અશ્વાર લઈ આવિયે પછી તે જો આજ વાટે
 થઈને જશે તો એકે કાળે હલ્લો કરીને તેને પકડવાનો
 વિલંબ લાગશે નહિ. આવી લાગ કરીને આવશે એવું
 મને લાગતું નથી. તે જો નગરમાં પેહો તો તહિ જઈને
 જય મેળવવો ઘણો કઠિયું છે. નગર બાહરની ઊવણીમાં
 દસ હજાર સેના છે. અને નગરમાં બે હજાર છે મળી બાર

હજાર સેના છે એવિના કિલ્લો પણ દઢ છે. હવણું રાજા
અહિ થઇને જનાર છે. કે ખીજી વાટે થઇને જનાર છે એ-
નો શોધ કરવા માટે મેં મારો ચાકર મોકલ્યો છે, તે હવણું
અહિ આવશે, એવું કેહેતાં જ તે ચાકર આવ્યો અને ધણી
ને સલામ કરી બોલ્યો કે રાજા આજ વાટે થઇને જશે. એ
સાંભળીને સર્વે એ વાત માની પછી તેમણે પોતપોતામાં
વેહેમણુ કરી કાલે રાત્રિયે છાની રીતે પાંચસે અશ્વાર સહિત
આવવાનો વિચાર કરાવ્યો, અને જુદે જુદે માર્ગે એકે એકે-
પોતાને ઠેકાણે જતા રહ્યા.

ખીજે દિવસે રાત્રે આશરે દશવાગતાં સંકેત પ્રમાણે
તે લોક તહિ એકઠા થયા અને અગિયાર વાગવાને
સુમારે એકે એકે હથિયારબંધ પાંચસે અશ્વાર તે રાતમાં
લેગા થયા. પછી પોતપોતાના અનુયાયી અશ્વાર
સહિત તે સરદાર લોકોએ એટલો હોશિયારીનો બંદોબસ્ત
કર્યો કે પાસેના માર્ગે થઇને કોઈ જાય તો તેને આ રા-
તમાં કોણ છે એવો સંશય પણ આવે નહિ, એટલામાં
તહિ એક હેરક આવી પોહોંચ્યો ત્યારે તેની પાછળ તે
સરદાર અને કારભારી એકઠા થતાં તેણે કહ્યું કે રાજાની
અશ્વારી ખચિત આ માર્ગે થઇને જશે. કૂચ કરવાની
આગ્રા થયાથી સર્વે લોક પોત પોતાનો સામાન સંભાળવા
લાગ્યા છે તે સાંભળીને સહુકોને અતિશય આનંદ થયો.
અને તેમણે પોતાની જિત થવા માટે હૃદયની પ્રાર્થના

કરી, ત્યારે એક વાગ્યો પછી હળવે હળવે જઇને તે રાનની બાજુમાં જહિ ધણી ગાઢ ઝાડી હતી તેની ઓઠે ઉભા રહ્યા. એ ડેકાણે સાંકડો માર્ગ હતો તહિથી આગળ જતાં મોકળો માર્ગ હતો.

આશરે બાર ઉપર ત્રણ વાગતાં અદગાઉ ઉપર જોણી મરથી અશ્વારી આવતી હતી તેણી મર મશાલનું અજવાળું દેખાવા લાગ્યું. આગળ જેમ જેમ તેઓ પાસે પાસે આવવા લાગ્યા તેમ તેમ એક, બે, ત્રણ એ અનુક્રમે અનેક મશાલી અને માણસો કેટલાએક ધોડા ઉપર કેટલાએક મેનામાં અને કેટલાએક પગે ચાલ્યા આવેછે એવું સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. તે જોઇને આ લોકોએ પોત પોતાનાં હથિયાર સજ્જ કર્યાં અને આસા પ્રમાણે બાહર પડવા માટે તૈયાર થઇને ઊભા રહ્યા. એટલામાં ધોડાનો હણહણાટ અને માણસોનો કલબલાટ તેમના કાન ઉપર આવ્યો. સર્વની આંખ્યો અશ્વારી ભણી થઇ. પછી તેમની સામા ચાલ્યા. રસ્તો સાંકડો હતો, તેમાં બે ચાર એવા માણસોની અને અશ્વારોની ઝુંડી બાત્રી. તેઓ શિકારની તથા વિનોદની સામા સામી વાતો કેહેતા હતા. પોત પોતાના નાદમાં સ્વસ્ત-પણે ચાલેછે. કેટલાએક શિપાઈ અને અશ્વાર આગળ અને કેટલાએક પાછળ ચાલતા હતા. રાજ પ્રધાનાદિ સર્વ મંડળી એવી વ્યવસ્થાથી ચાલેછે. આશરે અર્ધા

લોક સાંકડો માર્ગ ઓલંગીને મેદાનમાં ગયા ન ગયા
 એટલામાં “ હરહર મહાદેવ ” એવી લાંબે સ્વરે ધ્વનિ
 થઈ અને પાંચસે અશ્વાર સહવર્તમાન તે સરદાર અને
 કારભારી લોક રાજની અશ્વારીમાં જઈ મળ્યા. પછી
 શું વિચારવાનું છે! પૂર્વે ઓચિતો ભયંકર શબ્દ થયાથી
 અશ્વારીના સહુ લોક ભયભીત થઈને ધખરાયા હતા
 તેમાં હથિયારબંધ પાંચસે અશ્વાર જઈને જ્યારે
 મારામાર કરવા લાગ્યા ત્યારે તેઓ નાસવા લાગ્યા;
 બોઈ લોકોએ મેના મૂકીને નાશી જવાનો આરંભ કર્યો.
 સાધારણ લોક અને બજાર ખુલ્લુગા પોત પોતાના ઘોડા
 અને સામાન મૂકીને પ્રાણ રક્ષણ કરવામાટે આડે
 વગડે નાઠા, કેટલાએક રાતમાં ભરાયા. કેટલાએક
 મહોટા મહોટા પથરાઓને તથા ઝાંડોને ઓથે સંતાયા
 કેટલાએક કોતરોમાં ભરાઈ ગયા. જે ધવાયા હતા તેઓ
 મેદાના મટાડવામાટે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.
 એ પ્રકારે હાહાકાર વર્તાયો. આ શું! આ લોક ક્યાંથી
 આવ્યા, આવું કરવાનું કારણ શું, એ કોઈના કૃણામાં
 આવ્યું નહિ. એવો ગડબડાટ જોઈને આગળના અને
 પાછળના અશ્વાર અને સિપાઇયો રાજની પાસે એકઠા
 થયા. પછી આ કોણ છે, એમને ઠેર મારો એવી
 રાજની આગ્રા થતાંજ તેમને સામા સામી બુદ્ધ કરવાનો
 આરંભ થયો, પરંતુ તે લોક બહુ થોડા હતા તેથી તે

અધાર આગળ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ અને ઘણા જણ કપાઈ મુવા, બાકી રહેલા નાશી છૂટ્યા. તેમની સાથે રાજા પ્રધાન ઇત્યાદિ સર્વ જોને વાગે આવે તેમ નાશી ગયા. તેમની પાછળ અધાર દોડ્યા, તે જોઈને રાજાદિકનું ધૈર્ય જતું રહ્યું અને હાથ પગ ઢીલા થઈ ગયા. એ પ્રકારની વેદના પડતાં ભયાનકે વેગજેથી અધારોના ઘોડાની પદ્ધતી સાંભળી તેથી તે ઘણો ગભરાયો, તેને એવું લાગ્યું કે આ દુષ્ટોએ મેં બાળ્યુંથી ઘેરથી હવે નાશી જવાનો માર્ગ રહ્યો નહિ. એવી ચિંતામાં તે મગ્ન થયોછે, એટલામાં તે અધારોની એક લાંબી કતાર પાસે આવી એવું તેણે દીઠું. પછી ખીચો નહિ હું આવ્યો એવો શબ્દ કાને પડ્યો તે શુકલાક્ષનો શબ્દ ઓળખીને ભયાનકને જે આનંદ ઊપજ્યો તે વર્ણન કરી શકતો નથી. આગળ શુકલાક્ષ અને પાછળ હજાર અધારોની કતાર દોડતે ઘોડે રાજા પાસે આવી પોહોંચ્યા. એ વેળાએ સુમારે પાંચ વાગ્યા અને તરત ચંદ્રનો ઊદય થયો હતો. અને તેનો મંદ પ્રકાશ ચારેમર પસર્યો હતો. એ અધારોને આવેલા જોઈને શત્રુના અધાર કેટલાછે, ઇત્યાદિ જોવામાટે તેઓ થોડીવાર ચંબ્યા રાજાએ પોતાનો ઘોડો પાછો વાળીને ક્રોધ કરી તથા હુંકારો કરી શુકલાક્ષને કહ્યું કે આ દુષ્ટોએ મારી નાશ કરીને સર્વને દુઃખ દીધું એમને

ઢોર માર અને જો પકડાયતો મુખ્ય મુખ્યને પકડી લાવ એ સાંભળીને મદાંધ, પિંગાક્ષ, લોહાક્ષ, અને ચક્રાક્ષ એ સઘળા આપ આપણા ઘોડા પાછા વાળીને રાજ પાસે આવ્યા; પછી શુકલાક્ષે રાજના કહ્યાપ્રમાણે અશ્વારોને આગ્રા કરી પોતે પણ આગળ ચાલ્યો. શત્રુઓને આ લોક કેટલાછે, એનું અનુમાન બરાબર થયું ન હતું. અને તેમાંના સૌ માણસ મુવા અને કેટલાએક ધાયલ થયા હતાં, તથાપિ તેમણે પણ સાંભી હલ્લાં કરી, પછી પરસ્પર મ્હોટી લડાઈ થઈ અને રાજની જિત થઈ ! બેહું બાજીના મળીને ચારસે પાંચસે અશ્વાર પડ્યા. શત્રુના અશ્વારોનો ઘણો નાશ થયો તેથી તેઓ ચારે મગ નાશી છૂટ્યા. મુખ્ય સરદાર અને કારભારિયોએ પોતાની હાર જોઈને પાછળનાં પાછળ ડગલાં ભર્યાં. શુકલાક્ષે સુમારે પચાસ સાઠ માણસોને પકડી લીધા છેલે વારે પાછળ પડતાં મુખ્ય પાંચ માણસ પણ પકડી લીધા. બાકીના રાત્રમાં થઈ બીજે માર્ગે થઈ હાથ ન આવતાં નાશી ગયા. પકડાયલા લોકોને એકઠા કરીને શુકલાક્ષ રાજ પાસે આવ્યો; અને નીપજેલી સહુ વાત તેને કહી. તે વેળાએ રાજએ અને પ્રધાનાદિકોએ તેના શૌર્ય અને ધૈર્યનું વખાણ કરીને મ્હોટો ઉપકાર માન્યો. અને તે આ વાત કેમ જાણી અને વેળાસર કેવો આવી

પોહોંચ્યો એ વિષે પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે હવાણું તો નગરમાં જઈયે અને બંદિવાનોને ડેકાણે કરી પછી સ્વસ્થ થઈ સર્વ વાત હું કહીશ. પછી તે સર્વ સમાજ સહિત મોટા જય ઘોષથી સવારના સાત વાગતાં રાજાની અધારી નગરમાં આવી, પછી તે બંદિવાનોના હાથ પગમાં બેડિયો ધાલીને બંદિખાનામાં નાંખ્યા. પછી અપોરે સભા ભરીને સર્વ ચોકશી કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

સુમારે ત્યારે જીપર એ વાગતાં પોતાના પ્રધાન સહવર્તમાન ભયાનક રાજા સભામાં આવ્યો. બંડ-વાળાએ ઘસારો કરીને પોતાની અપ્રતિષ્ઠા કરી તેથી ઘણું માઠું લાગીને તેને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો હતો. નગરમાં એ વાત પસરી તેથી ઘણા એક લોકોને માઠું લાગ્યું હતું, અને બંદિવાનની ચોકશી થવાની છે એવું જાણી ઘણાએક સંભાવિત લોક સભામાં એકઠા થયા હતા. સભામાં જગા રહી નહિ તેથી ચારેમર લોકોની કતારો થઈને મોટી ગરતી થઈ ગઈ, એટલામાં આગળ પાછળ સિપાઈઓ સહિત મુખ્ય પાંચ બંદિવાન આણીને શુકલાક્ષે રાજાની આગળ ઉભા કર્યા. તેમનાં કડાં જોઈને લોકોને ઘણું માઠું લાગ્યું અને તેમના મનમાં તેમના ઉપર દયા ઉપજી, કાણુ કે તેમાં કોઈ પૂર્વના કારભારી હતા, કોઈ સરદાર હતા, કોઈ જાગીરદાર હતા, એ સર્વ કુલાન, નીતિમાન, વિચારવાન અને લોકોના કલ્યાણ

ઇચ્છનારા હતા. અને વર્તમાન કાળમાં પણ તેમનો
 વિચાર મોટો સ્તુત્ય હતો. પરંતુ એવો સમય આવી
 પડ્યો કે સર્વ વિપરીત થઇ ગયું. યદ્યપિ તેમની
 એવી દશા આવી પડી તથાપિ તેમણે પોતાનું ગાંભીર્ય
 છોડ્યું નહિ. એકના પણ મુખનું તેજ આંધું થયું
 નહિ. પછી રાજ્યએ તેને પ્રશ્ન કર્યો કે તમે મને
 અને મારી શક્તિને ન આજખતાં જે નિંદા અને દુષ્ટ
 વર્તણૂક કરી એનું કારણ શું? એ સાંભળીને તેમાંનો
 એક ખોલ્યો કે, તું અમને હવે કેઈ શિક્ષા કરીશ એ
 અમે પડકું સમજ્યા છિયે. પણ અમારે આવું કરવાનું
 કારણ શું તે સાંભળ. તું આ રાજવંશમાં ઉત્પન્ન
 થઇને સર્વ કુલને કલંક લગાડેછે. તારા પૂર્વજોમાં નીતિ,
 ધર્મ, શૌર્ય, દયા, શાંતિ, પ્રજાના કલ્યાણની ઇચ્છા
 ઇત્યાદિ જે સદ્ગુણ હતા તેણે કરી તેમણે મોટી ક્રાંતિ
 અને રાજ્ય સંપાદન કર્યું તેમનાથી વિપરીત ગુણ તારામાં
 ભરાયા છે. તું રાજ્ય ખૂડાડવાનો ક્રમ ચલાવેછે. જે
 રાજ્ય અવિદ્વાન્, દુરાચારી, નિર્દય, દુર્વ્યસની વિષયાંધ
 પ્રજાના કલ્યાણ બણી લક્ષ ન દેનારો, વિદ્યા, કળા
 કૌશલ્યાદિકને ઉત્તેજન ન દેનારો, દુષ્ટ, અને અ-
 વિચારી, મંત્રીને વળગનારો, આપણા રાજ્યમાં શું
 થાયછે, ખાજના રાજ્યમાં કેવો કેવો પ્રકાર ચાલેછે,
 આપણી સેના કેટલી અને તે કેવા પ્રકારનીછે ઇત્યાદિ

વાતનો વિચાર ન કરનારો, એવો રાજા હોય તો તે રાજ્ય કરવા યોગ્ય નથી. જો એવો રાજા હોય તો સર્વ પ્રજાએ એક મત કરીને તેને પદચ્યુત કરવો. એ ટલામાટે અમે એ કામ કર્યું. હવેણાં આ કામ પાર પડ્યું નહિ, તો પણ તું મનમાં પક્ષી ગાંઠ વાળો રાજા કે જો તું પોતાનો ક્રમ એવોજ આગળ ચલાવીશ તો તેવાંજ ફળ પામીશ, એ સાંભળીને ભયાનકને ધણો ક્રોધ ચડ્યો. અને સિપાઇઓને કહ્યું કે, ધણુ બંદે છે. એનું મુખ બંધ કરો, એ સાંભળીને તે બોલે છે કે તે પૂછ્યું ત્યારે મેં કહ્યું, નહિ તો મારે એક અક્ષર બોલવાનું પ્રયોજન ન હતું. પછી રાજાએ પૂછ્યું કે તમારા જે ખીજા સોળતી નાશી ગયા, તેમનાં અને ખીજા કેટલા સહાયભૂત હતા, તેમનાં નામ કહીશ તો તને દેહાંત શિક્ષા થશે નહિ. એવું સાંભળી તેણે સાફ કહ્યું કે, તેમનાં નામ હું જાણું છું ખરો પરંતુ જીવ જશે તો પણ કહીશ નહિ. વારં એમ તું નામ નહિ કેહે, એમ કહીને રાજાએ સભા ઉઠાપન કરી અને શુકલાક્ષને કહ્યું કે, આજ રાતે એમની પાસે અથવા ખીજા પાસે જે કોઈ ખીજા આ કામમાં મળેલા હોય તેમનાં નામ સમજવામાટે ગમે તે યત્ન કરે પછી રાજા પ્રધાન ઇત્યાદિ જવાથી સર્વ લોક પોત પોતાને ઘેર ગયા.

તે દિવસે રાતે શુકલાક્ષે બંદિપ્પાનામાં જાળને તે
 લોકોને નામ કેહેવરાવવા માટે માર માર કર્યા પરંતુ
 તેમણે કંઈ કહ્યું નહિ. એ મહોદું આશ્ચર્ય કે કોઈ
 પણ કેહે એવો નીકળ્યો નહિ. પછી તેમણે એક બે
 ભોળા માણસોને પૈસાની અને છોડી મૂકવાની આશા
 ધને એવું કેહેવરાવ્યું કે ધનશંકર માંછી બળેજો છે.
 એવું કરાવવાનું કારણ ઊધાડુંજ હતું કે એવું કર્યાવિના
 આપણને મહોટી જગા મળશે નહિ. વળી, ખીજું મુખ્ય
 કારણ એ કે, ધનશંકર અને તેની સ્ત્રી મુક્તમાળા એ
 બિહુનો નાશ કર્યા વિના આપણને શાંતવર્માની જગીર
 અને સર્વ સંપત્તિ મળશે નહિ, કારણ પૂર્વે તેના મનમાં
 શુકલાક્ષને દત્તક લેવો એવું હતું, પરંતુ પછી તે વિચાર
 ફેરવીને મુક્તમાળા અથવા તેના બાળકને સર્વ સંપત્તિ
 આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પણ આ શુકલા-
 ક્ષનું કૃતદનપણું ટોચે જઈ પોહોર્યું એમાં સંશય નથી.
 કારણકે શાંતવર્માએ તેને બાળપણથી પુત્ર પ્રમાણે લાલન પા-
 લન કરી વિદ્યા શીખવી, પછી લગ્ન કરાવીને જમાઇ પાસે
 મહોટા અધિકારનો રોજગાર કરી આપાવ્યો. એ વિન સુ-
 મારે પંદર હજાર રૂપિયા શાંતવર્માએ એના લગ્નમાં ખર્ચ્યા.
 અને આગળ તેનો તેના ઉપર પ્રેમ હતો તેથી વળી
 કાંઈ વધારે આપવાની ઇચ્છા હતી. તેણે એ પ્રકારે
 ઉપકાર કર્યો તેની એકની એક છોકરી વૃદ્ધાવસ્થામાં

થયેલી, અને રૂપ તથા સદ્ગુણે કરી સંપત્ત, તેનો અને તેના પ્રિયપતિનો ધાત કરવાને પ્રવૃત્ત થયું, એ કામ કરનારને કૃતઘન કેહેવો એ ધણું હલકું છે; એને તો એથી પણ નીચ કેહેવો જોઈયે. સર્પને દૂધ પાઇને ઉછેરિયે તો તે પાનારને કરડશે, એ પોતાનો દુષ્ટ સ્વભાવ મૂકે નહિ. તેજ પ્રમાણે તે સ્વભાવે દુષ્ટ હતો, અને જો સત્પુરુષો ઉપકાર કરે તો તે પોતાના થોડા લાભમાટે અને સુખમાટે તેનો સઘળો વિનાશ કરતાં આગળ પાછળ જોતો નહિ. એવી રીતનાં અનેક ઉદાહરણ લોકોના જોવામાં આવ્યાં હોય તેમાં એને મુખ્ય ગણિયે તો આણે; શુકલાક્ષ હજાર અશ્વાર લેઈ રાજાની સહાયતા કરવા ગયો, અને મહોદું રાયનું કામ કરી સર્વના પ્રાણ વંચાવ્યા, અને રાજાની કૃપા સંપાદન કરી એ કેમ થયું તે કેહેવું ધટેછે, માટે કહું છું.

રાજ્યમાં કહિ કેવું ચાલેછે, તે જાણવામાટે ધનશંકરે પોતે છાના હેરકે રાખ્યા હતા. તેમાંના એક હેરકે રાતના આઠ વાગતાં આવીને રાજાને પકડવાના વિચારની વાત કહી. ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે, લોકો આ જે કામ કરેછે, તે સાચું છે, તથાપિ તેણે તેમાં સહાયતા કરી નહિ, તેનાં એ કારણ હતાં, તે એ કે રાજા કદાપિ જાણે જે ધનશંકર પણ એમાં હતો, તો એથી આપણી હાનિ થાય એ એક, અને ખીજું જેનું

અમ્મ આપણા પૂર્વજ પાતા અને આપણ પણ આપણે છિયે તેનાથી વિપરીત વર્તવું એ ખોટું છે. માટે આપણે પ્રત્યક્ષ ન જવું એટલુંજ કરવું યોગ્ય. એવો વિચાર કરીને તેણે શુકલાક્ષ નગરમાં કાંઈ કામમાટે તે દિવસે આવ્યો હતો, તેને બોલાવીને એ વર્તમાન કહ્યું અને વિલંબ ન કરતાં હજાર અશ્વાર સાથે લઈને સુમારે ચાર વાગતા પેહલાં તહિ જઈ પોહ્યાંયવું એવી તેને આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે તે ગયો પછી થયેલી વાત નીચે કહી છે.

નીચે કહ્યા પ્રમાણે શુકલાક્ષે ધનશંકરનો ધાત કરવાની તક સારી છે, એવું મનમાં આણી ન્તે બડના પક્ષમાં ધનશંકર છે, એવું ઠરાવવાને બે બંદિવાવાનને શીખવાડી મૂક્યું હતું. પછી ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં એ રાજદ્વારમાં ગયો, તહિ ગદાધરાદિ પંચ બેઠું હતું, પછી રાજાએ એને પૂછ્યું કે, તું એકાએક અશ્વાર લઈ કેમ આવ્યો તે કેહે? ત્યારે તે બોલ્યો કે મહારાજ હું તમારી પાસે રહ્યો પછી આપણા રાજાની ચડતી કરવા બિયોગ કરેછું. પરંતુ આ પ્રસંગ આવ્યો એટલે હું ગરીબની આકરી દૃષ્ટિએ પડી. મેં મારી પાસે ગુપ્ત વાતો આણનાર હેરક રાખ્યા છે, તેમનું કામ એટલુંજ કે, સરકારથી વિરુદ્ધ અને સરકારનું અહિત કરવા વિષે જે બિયોગ કરતા હોય, તેમની ચોકશી રાખી વાતો સાંભળવી. તે પ્રમાણે તેમનો આવવાનો સંકેત હતો,

માટે હું અધારીમાંથી નગરમાં આવ્યો હતો. તેવારે મારા વિચારું કૃતેસિંહે (એવું કહીને તેને સાથે લીધો હતો તેના ભણી આંગળી કરી) આ ભયંકર વાત આણી, પછી મને કાંઈ ગમ્યું નહિ, મારા ધણીને હું ક્યારે સુખાવસ્થામાં જોઈશ એવું મનમાં આવ્યું, પછી ભોજન પણ ન કર્યું અને સેનામાં ગયો. અને હજાર અધાર. સાથે લેઈ, ઘોડા દોડાવતો એવા વિકટ પ્રસંગે આવી પોહોવ્યો, પછીનું વૃત્તાંત રાજા જાણેછે. એવું સાંભળીને તહિના સર્વને એના આતુર્ય વિષે અને હૌશિયારી વિષે મોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને ભયાનકના મનમાં અતિશય સંતોષ થયો તેથી તેને તેણે દશ હજારનું પારિતોષિક આપ્યું અને કૃતેસિંહને સોનાનાં કડાં ઈત્યાદિ પોશાગ મળીને એક હજારનું પારિતોષિક આપ્યું, તે જોઈ શુકલાક્ષને મોટો આનંદ થયો, પછી તેણે રાજાને કહ્યુંકે, સર-કારની આજ્ઞા પ્રમાણે બંડવાળાઓમાં ખીજા કોણુ સા-મીલછે, એ મનાવવામાટે બંદિવાનને અનેક પ્રકારની પીડાઓ કરી પરંતુ કોઈપણ માન્યું નહિ, એક માણસ માનશે એવું ધોરણ દેખાયછે તો તે વિષે પકડી ચોકશી કરી સાયંકાળે રાજાને કાને નાખીશ. ઘણું સારું એમ કહી રાજાસભા ભોજનમાટે ગઈ ગઈ.

અપોરે રાજાસભા ભરીને તે બંદિવાનોને જુદે જુદે સ્થાનકે ફાંશી દેવાની આજ્ઞા થઈ, અને તે સુખ્ય

સરદારોનાં ઘર, જાગીર હત્યાદિ જપ્ત કરી સરકારી ખાતામાં જમે કરવાનું કહ્યું. અને તે પાંચને અને ખીજા દસ અધારોને આજ પાંચ વાગતાં મેદાનમાં ફાંશી દેવાને રાજાએ આજ્ઞા કરી, એ વાત પસરતાંજ નગરના હજારો લોક તે ચમત્કાર જોવામાટે એકઠા થયા. પાંચ વાગતા પેહેલાં બસે યોદ્ધાઓ સહવર્તમાન શુકલાક્ષ તે પંદર બંદિવાનોને તહિ લેઈ આવ્યો. પૂર્વે તહિ અધાર અને યોદ્ધા મળી હજાર લોક ચારેમગ ઉભા કસ્યા હતા, તેની પેલી મગ હજારો લોકની ગરદી થઈ ગઈ હતી, મધ્યભાગે ફાંશી દેવાનો સંભ રોખ્યો હતો, તે સંભપાસે શુકલાક્ષે તે બંદિવાનોને આણી અનુક્રમે ઉભા કસ્યા; એટલામાં પ્રધાનાદિક સહવર્તમાન મહારાજની અધારી ઓપદાર નકી પોકારતાં તહિ આવી પોહોંચી. પછી તેને ફાંશી દેવાનું કારણ સહુના સાંભળવામાં આવે એવા સ્વરે કરી શુકલાક્ષે કહ્યું, પછી લાગલાજ તેમને ફાંશિયે ચડાવ્યા અને બસે લોક રખવાળીમાં રાખીને મહારાજની અધારી ચાલતી થઈ. તેમાંના મુખ્ય પાંચને વાસ્તે સર્વ લોકના અંતઃકરણમાં ખાર આવ્યો, કેટલાએકની આંખ્યો માંધી આંસુની ધારા ચાલી. પરંતુ તેઓનું શું ચાલે. દુઃખિત થઈનેજ તેઓ પોતાને ઘેર જતા રહ્યા.

એ કૃત્ય થયું તેજ દિવસે બપોરે ધનશંકરે જાણ્યું કે

અંડવાળા લોકોના સંકેતની વાત મેં આણી એવી રાજા પાસે બગાડ કરી શુકલાસે મ્હોટી બક્ષીસ મેળવી, અને રાજાની કૃપા સંપાદન કરી, એ વાતમાં તેણે મારું નામ પણ લીધું નથી એ મ્હોટી આશ્ચર્ય સરખી વાત છે. એ ઉપરથી એવું લાગે છે કે, હવાણાં આ શું કરશે એનો ભરોસો નથી. વાસ્તવિક જોતાં મારા ગુલાબસિંહે એ વાત આણી અને તેને બદલે કુતેસિંહને ઇનામ મળ્યું, હવાણાં કુતેસિંહ તેનો દીકરો ખરો, પરંતુ જોધપે તેવું થયું નથી, પછી તેણે ગુલાબસિંહને હાક મારીને પૂછ્યું કે તારા દીકરાને એ વાત આણી તેમાં હજાર રૂપિયાનું ઇનામ મળ્યું, એ તને જાણમાં છે કે? એ સાંભળીને તેને પણ મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે બોલ્યો મહારાજ એવું કેમ થાય, વાત મેં આણી અને તેને ઇનામ કેમ મળે? અને તે આજ સુમારે અગિયાર વાગતાં અહિં આવ્યો હતો. પરંતુ તેણે મને કાંઈ કહ્યું નથી પછી ધનશંકર બોલ્યો એવો ચમત્કાર થયો છે ખરો તેને હજાર મળ્યા એટલું જ નહિ પરંતુ તેના ધણીને પણ દસ હજાર મળ્યા. એવું સાંભળીને ગુલાબસિંહને ઘણું માઠું લાગ્યું અને શુકલાક્ષની નકારી ચાલને લીધે ધનશંકરનું મન પણ છેક ખિન્ન થઈ ગયું.

સુમારે રાતના નવ વાગતાં શુકલાક્ષ રાજદ્વારમાં ગયો, અને રાજા પ્રધાન ઇત્યાદિ અંતરંગ મંડળીમાં

એસતાં તેને કેહેવા લાગ્યો કે, મહારાજ તે બંદિવાનોને મનાવવામાં ધણો શ્રમ કર્યો, તેવારે એ જાણે કહ્યું કે, ધનશંકરનીજ અમને સહાયતા હતી. ખીજે કોઈ અમારા જાણવામાં નથી. આગળ બારીકાઈથી ચોક-શી કરતાં એવું જાણ્યું કે, તેને ઘેર તે વિષેના એક એ પત્ર મળ્યે પરંતુ એકદમ જમ કર્યાવિના તે મળ્યે નહિ. એ સાંભળીને સૌકોને મ્હોટો અમત્કાર લાગ્યો, પછી રાજા બોલ્યો, એ વાત ખરી હશે કારણ અમારો ચાલ તેને ગમતો નથી તેથી તે કદિ પણ મંડળીમાં આવતો નથી. તેને રાખવાનું મારા મનમાં ન હતું પરંતુ ગદાધરના આગ્રહથી મેં તે વાત માની, પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે, તે મારો સંબંધી અને તેને સસરે મારુ ન્હાનપણથી રક્ષણ કરીને કલ્યાણ કર્યું; પરંતુ આપની એક નિષ્ઠાથી ચાકરી કરવીમાટે સંબંધાદિકને હું જોતો નથી. મહારાજ વધારે શું કહું એણે મને આપની પાસે રખાવ્યો અને હું તેના અનુમત પ્રમાણે ચાલુ છું એવું શમજીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધે એટલામાટે તેણે મને કહ્યું કે આ બંડના સંકેતની વાત મેં આણી એવું રાજાને કેહે. મેં તેનો ઉત્તરજ દીધો નહિ. એવું સાંભળીને રાજાને ક્રોધ ઉપજ્યો; અને દાંત હોઠ પીશીને તેણે કોટવાળને બોલાવવામાટે આગ્રા કરી તે વેળાએ સુમારે અગિયાર વાગવાનો સમય થયો હતો એટલામાં

કોટવાળે આવીને રાજાને મુજરો કર્યો. તેવારે રાજાએ તેને કહ્યું કે સાથે પચીસ સિપાઈ અને બે ચાર કારકુન લઈ હવાણાંજ ધનશંકરનું ઘર જમ કર, અને અહિ તહિ હાલવા ન દેતાં મુખવેકરી તેની પેસવા ઉઠવાની જગાઉપર રમાલ અને અંગરખાના ગુંઝામાં બંડની વાતનાં પત્ર જો મળે તો જો જો મળે તો તહિજ તેને મુસકે ખાંધીને આણ્ય. જો ન મળે તો તેવોજ અહિ આણ્ય. એટલું રાજાએ કહ્યું ત્યારે શુકલાક્ષ ખોલ્યો કે તેનો ગુલામસિંહ ચાકર એ ગુમ પત્ર ઇલાહિ લઈ જવાના કામ માંત્રે. ત્યારે તેને પણ પકડી આણવો જોઈયે. પછી રાજાએ કોટવાળને અને તેને આણવાનું કહ્યું. આઝા પ્રમાણે કંઈછું એવું કહીને કોટવાળ મજરો કરીને ચાલતો થયો. ગુલામસિંહને પકડવાવિષે કેહેવાને શુકલાક્ષનો એવો હેતુ કે આ વાતનું ખરું તત્વ એ જાણેછે ત્યારે તે લોકોને અને શાંતવર્માને મારી નાશી ચાલ વિષે કેહેશે. તેણે કરી આપણા કાર્યને ધડકો લાગશે. અને તેજ પ્રમાણે કદાચિત્ ધનશંકરે શુકલાક્ષને કહીને શોજ આપી મોકલ્યો એવું કેહેશે. એટલામાટે તેણે પૂર્વથીજ રાજાના મનમાં વિપરીત ભરી દીધું.

અહિ ધનશંકર પોતાની પથારી ઉપર સ્વસ્થ સૂતો છે અહિના રાજાદિકની ખોટી ચાલથી, તેણે પોતાની પ્રિય પતિને મહિયર મોકલી દીધી હતી. તેના

રૂપની સ્તુતિ સર્વત્ર પસરી હતી. અને રાજ મંડળમાં પણ તેના રૂપની પ્રસંશા થઈ રહી હતી એ કારણથી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે તેને અહિ કદિ આણવી નહિ. મહિને એ મહિને મારેજાં તહિ જઈ આઠ ચાર દિવસ રહી આવવું, એવા ડાહ્યાપણથી તેણે તેને મોકલી ખરી પરંતુ તે ગયા પછી એને એક દિવસ પણ આનંદ થતો નહિ. એ પણ સદ્ગુણી અને શાણું હતાં તેથી તેમને પરસ્પર અત્યંત પ્રેમ વધ્યો હતો. રાતે એ પથારીમાં સૂતો એટલે એની મૂર્તિ એની આંખો આગળ ઊભી રહેતી હતી, અને કદિ કદિ એવું થતું કે, એમાં થએલો સંવાદ અને તેના ગુણ સંભારીને એને નિદ્રા ન આવે અને રાત્રિ જતી રહે. એના મનમાં વારંવાર એવું આવતું કે, આજ લગી લાજ પ્રતિષ્ઠાથી દિવસ કાહડ્યા હવે એટલેથીજ પૂર્ણ માનવું અને આ આકરી છોડી દેવી. અને આપણી પ્રિયા સહિત રહીને આનંદમાં દિન કાહડવા એજ યોગ્યજે. એજ વાતનું શાંતવર્માએ તેને એક પત્ર મોકલ્યું હતું, તેજ વિચારમાં તે નિમગ્ન થઈ ગયોજે, એટલામાં આગલા દરવાજા ઉપર ઉતાવળથી કોઈ ધડકો મારેજે, એવું એણે સાંભળ્યું. એ વિપરીત જોઈને અચ્ચકી ઉઠ્યો, અને ખડકી ઉઘાડીને ગુલાબ સિંદને હાક મારી. જો જો કોણજે, તે જોવા બાર ઉઘાડવા નીકળ્યોજ હતો. બારણું ઉઘડતાંજ મશાલી

કોટવાલ, કારકુન, અને સિપાઇ માંહી પેઠા. તે તેણે જોયું. આ બંધકર અમલકાર જોઇ તે ગરીબ બિચારા ધનશંકરના પેટમાં ફાળ પડી. પરંતુ તે વિચારવંત અને ગંભીર મનનો હતો, માટે ચિત્તને ધીરજ આપીને તેણે શું છે, એવું કોટવાળને પૂછ્યું; કોટવાળ પણ એના હાથ તળેનો હતો અને નિરંતર ધનશંકરની સાથે મ્હોટી નમ્રતાથી વર્તતો હતો. પરંતુ તે દિવસે તે મ્હોટો ધાંટો કાઢાડીને, “નીચે આવ્યા પછી આ શું છે તે કહું છું.” એવો તેણે ધનશંકરને ઉત્તર દીધો, તેણે કરીને આપણા ઉપર રાજ કોખ્યો, એવું તેણે અનુમાન કર્યું, પરંતુ શું કરે? જાનોમાનો નાચે આવ્યો. તહિ કોટવાળ આગળ આવી ખોલ્યો તું કેદી છે, એવું કહીને તેણે સિપાઇઓને કહ્યું કે, ગુલામસિંહને અહિંજ પકડી રાખો, કહિ જવા દેશો નહિ. પછી તે તેનો હાથ ગ્રાસીને. કારકુન અને એક બે સિપાઇઓ સહવર્તમાન મેડી ઉપર ગયા, અને ઓરડીમાં ગાંઝે લઇ જીવેછે, તો વગર નામનાં બે પત્ર મળ્યાં તેમાં એવું લખેલું કે તમારૂં પત્ર પોહોંચ્યું છે, આપની સૂચવણી પ્રમાણે અમે તૈયારી કરી છે, તમે લખ્યા-પ્રમાણે પાછળથી તજવીજ રાખજો. આવ્ર રાતે અમારો ડરાવેછે, આ પત્ર ધનશંકર દેખતાં કોટવાળે તેના રૂમાલમાંથી કાઢાડ્યું અને ખીજું તેના ગુંઝામાંથી કાઢાડ્યું અને તેને વાંચી દેખાડ્યું. પછી આ શું છે? એવું તેને

પૂછ્યું તેવારે પાણીમાં જેમ દેખું ઓગળે એમ ધનશંકરના મુખનું તેજ મ્હાન થઈ ગયું. યદ્યપિ તે મ્હેણે શાણો અને ગંભીર મનનો હતો, તથાપિ બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ અને કાંઈ સૂઝ્યું નહિ. પછી કેટલીએક વાર સ્તબ્ધ થઈને તેણે કોટવાળને એવું કહ્યું કે, એમાં શું ખરૂં છે, તે હજાર જાણે છે, હું કાંઈ જાણુ તો નથી. “કાંઈ જાણુ તો નથી, હવણું ઊતાવળથી જાણુ થશે” એવું કહીને કોટવાળે તેને મુશકે બાંધ્યો પછી નીચે આણીને ગુલાબસિંહને પણ મુશકે બાંધ્યો એટલામાં ધનશંકરની મા હત્યાદિ ધરનાં માણસ ગભરાઈ જઈને દરવાજાની માંહિલી બાજુ ઉપર ઉભાં હતાં, તેઓ એને મુશકે બાંધ્યો એવું જોઈને કલકલાટ કરવા લાગ્યાં. મા તો “આ શું છે શામાટે મારા દીકરાના હાથ બાંધ્યા છે, એણે શો અપરાધ કર્યો છે” એવું બોલતી બાહાર આવી, તે વારે કોટવાળે ધમકાવીને કહ્યું કે, ગડબડ કરીશ નહિ, એવું કહીને ધરની ચોકી કરવા કેટલાએક સિપાઈ રાખ્યા અને તેના બલાપોકાર બાણી નજર ન કરતાં તે એહુંને લઈ ચાલ્યા. ધનશંકરના અંગડીપર પેરેલા વસ્ત્ર વિના બાજુ વસ્ત્ર ન હતું, બોડે માથે તેને તે નિર્દય કોટવાળ લઈ ગયો, આ પત્ર તે રામાલમાં અને ગુંઝામાં કેમ આવ્યાં, એનું અનુમાન લોકોને થશે. તથાપિ કહું છું. તે પત્ર શુક્રાસે એક વિશ્વાસુ મનુષ્યપાસે જાપાવીને રૂતેસિંહને સ્વાધીન કર્યાં, તેનો બાપ ગુલાબસિંહ ધનશંકરનો વિશ્વાસુ ચાકર હતો, એ તો કહ્યું જ છે,

તો તે કૃતેસિંહે બાપ પાસે નિત્ય પ્રમાણે આવીને એ કામ કર્યું.

હવેણાં અહિ રાજા હવ્યાદિ સર્વ મંડળી કોટવાળની વાટ જોઈ બેઠી હતી. એટલામાં કોટવાળે જાહેર મજરો કર્યો અને એ કેદિયોને આણી આગળ ઉભા કર્યા. પછી તે ચીઠી તે રાજાના આગળ મૂકી. પ્રધાને તે ચીઠી વાંચવા માંડી એટલામાં રાજાએ ક્રોધ દૃષ્ટિએ ધનશંકર ભણી જોયું અને ગર્જના કરી બોલવા લાગ્યો કે તું મારો ધાત કરનારી મંડળીમાં મળી ગયો કે? તને વિશ્વાસુ અને ખ્યાલદાર જાણીને મોટો અધિકાર આપ્યો હતો તેનો સારો ઉપયોગ કર્યો! એવું સાંભળી ધનશંકર હાથ જોડી મોટી નમ્રતાથી બોલ્યો કે મહારાજા જે પ્રમાણે સરકારે મારીઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો તેજ પ્રમાણે હાથરને માથે રાખી આજ લગી નીતિએ ચાલતો છતાં કોઈ શત્રુએ મારી ઉપર આપત્તિ નાંખીએ. હું હાથરના સપત ખાઈ તથા આપના પગના સપત ખાઈ કહું છું કે આ ચીઠી મેં મારી આપ્યોએ જોઈ નથી. એમાં લખેલી વાત પણ હું જાણતો નથી. એ વાતની મહારાજા સારી પેઠે ખોળ કરાવવી પછી જે કરવું હોય તે કરવું. બંડવાળાના સંકેતની વાત (ગુલાબસિંહ ભણી આંગળી કરી) આ મારા વિશ્વાસુ હેરકે આણી, અને મેં હજાર અધાર લઈ ઉતાવળથી જવામાં શુકલાક્ષને કહ્યું, એ ખરું કે ખોટું

એ તેનેજ પૂછવું. એવું સાંભળીને શુકલાક્ષે મોઢમ કહ્યું કે, તે સર્વ સરકારને કહ્યુંજ છે, પછી રાજ્યએ દાંત પીસીને કહ્યું કે તારાં સર્વ કપટ મને જાણાયાં છે તને અને તને સહાય કરનારા આકરને ફાંસીજ દેવી. પરંતુ તારીજ સામું જોઈ થોડીશી મારા પેટમાં દયા ઉત્પન્ન થઈ તેથીજ તને જન્મટીપની શિક્ષા આપી છે. એવું કહીને રાજ્યએ તેને બંદિખાનામાં લઈ જવાને આમ્રા કરી, એ શુકલાક્ષની ઇચ્છાપ્રમાણે થયું નહિ. પણ તેણે મનમાં એવું વિચાર્યું કે અર્ધ કાર્ય થયું, અર્ધ રહ્યું, તે આગળ જતાં થશે. એવો તે મનમાં વિચાર કરે છે એટલામાં રાજ્યએ શુકલાક્ષ બહુ જોયું, તો વારે તેણે હાથ જોડીને “શી આમ્રા છે,” એમ પૂછ્યું, પછી રાજ્યએ હસતાં હસતાંજ કહ્યું કે, તું ખીજ પ્રધાનનું કામ સવારથી ચલાવતોજ તે સાંભળીને મોટો અધિકાર મળ્યો, એવું બહુને તેને ધણો આનંદ થયો. પછી તેણે બદલી કરાવીને પોતાની જગા ફતેસિંહને અપાવી. એવું કરવાના તેના બે હેતુ હતા, તેનું સહુ ગુહ્ય ફતેસિંહ જાણતો હતો, પણ તેના બાપને જન્મટીપ મળી તેથી તેને ખોટું લાગશે પણ આ આનંદથી તે દુઃખ તે વિસરશે અને આપણા કહ્યા પ્રમાણે ચાલશે. વળી બંદિખાનાઉપર ખીજે કોઈ આવે તેને બદલે એ હોય તો પોતાનો ફટ હે તું સાધવામાટે કાંઈ અડચણ પડે નહિ.

હવે ધનશંકરથી આપણે વિપરીત ચાલીને બાજીસ અને ક્રાંતિ મેળવી. આ વાત કદાપિ તે શાંતવર્માને જાણાવશે, માટે હીલ ન કરતાં તેજ દિવસે તેને બંદિખાને ધાલ્યો. એ પ્રકારે અડચણ વિના તરકટ રચેલ પાર પડ્યું. પછી તેણે વિચાર્યું કે હવે કોઈ પણ ખરી વાત શાંતવર્માને કાને પડશે નહિ તેથી હું વિપરીત વર્તુલું એવું તેના મનમાં આવવાનો કાંઈ સંભવ નથી.

ભાગ ૪.

જો દુષ્ટનેજ ઉપકાર કરે અનેક ॥

તો તે બલિષ્ઠ થઈ ચિત્ત ધરે ન એક ॥

તેને મને નવવસેજ દયા લગાર ॥

તે આપ્તને છલ કરી કનડે ગમાર ॥૧॥

ધરાવલી નગરીમાં પ્રભાતે સૂર્ય ઊગતાં મ્હોટો અમકારીક સમારંભ ચાલ્યોછે તે દિવસે વટસાવિત્રી જન હોવાને લીધે નગરીની કેટલીએક સ્ત્રીઓ પૂજા સામગ્રી અને વામણાં લેઈને તથા ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર પેહેરીને નદી કાંઠે જાય છે. કેટલીએક ધાટઉપરના વડ નીચે બેસીને

પૂજા કરેછે, કેટલીએક સ્નાન કરેછે, કેટલીએક પરસ્પર હલદ કંઠું આપેછે. ડોકાણે ડોકાણે બ્રાહ્મણો મુખથી પૂજા બાણેછે, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની ધામધુમ ચાલી રહીછે. કેટલાએક બ્રાહ્મણો નદીમાં સ્નાન કરેછે, કેટલાએક સંઘ્યા જપાદિક કરવા આસન વાળી બેઠાછે. એ પ્રકારે ઠાક બની રહ્યોછે. એટલામાં દસપાંચ ચાકર લઈ મુક્તમાલા પોતાની સહિયો લઈ તહિ આવી. જેમ નક્ષત્રોમાં ચંદ્રમા શોભે એમ સહિયો વચે મુક્તમાલા શોભેછે. તેણે તે દિવસે સર્વ જગવના દાગીના હેઠેચ્છા હતા. તેણે કરીને અને કંઈ મસવાડા થએલા તેથી શરીરની કાંતિ ઝળ ઝળકાર તેજસ્વી થઈ રહીછે. તે એ દિવસે જેટલી શોભતી હતી તેવી કદિ શોભતી નહિ. પુરૂષ તો શું પણ સર્વ સ્ત્રિયો તેના ભણી જોતાંમાંજ સ્તબ્ધ થઈ ગઇયો, પછી તેણે પૂજા કરીને સૌભાગ્ય વાયણાં આપ્યાં. પછી દેવ દર્શન કરીને પોતાને ઘેર ગઈ કે તુરત એક ઘોડેસ્વાર ધરમાં પેઢો તેને ચાકર લોકોએ કહયું કે તું જ્યાંથી આવ્યો એવું પૂછતાંજ “હું જયપુરથી આવ્યો એવું” તેણે કહયું. તે મંધુરનામ સાંભળતાંજ મુક્તમાલાને મોટો આનંદ ઉપજ્યો. પછી કિંચિત હાસ્યવદન કરીને તે માંહિચોકમાં ગઈ, તો તેનો વૃદ્ધ પિતા પૂજાની સમાપ્તિ કરીને અમરથો બાહાર આવ્યો હતો તેને પણ પોતાની દીકરી

ઘણી રૂપાળી દીસેછે એવું સમજીને અતિશય આનંદ
હવ-યો, પછી હસતાં હસતાં કેમ? પૂજા પુજા કરી કે,
એવું તેણે તેને પૂછ્યું, પછી તેણે હાસ્યવદન કરીને
પૂજા કરી માટેજ આવી એમ કહ્યું. પછી જયપુરથી
અશ્વાર આવ્યો હતો, તે માંહ આવ્યો, અને શાંત-
વર્માને સલામ કરી તેણે મુખઆગળ કાગળ મૂક્યો. પછી
કાગળમાં લખેલી વાત સુણવાને મુકતમાળા ઊભી રહી છે.
એવું જાણી તેણે મહોટેરવરે વાંચવાનો આરંભ કસ્યો તે
આ પ્રમાણે:-

સ્વસ્તિત્રી ધરાવતી નગરી મહાશુભસ્થાને તીર્થ
સ્વરૂપ રાજ્યમાનરાજ્ય ત્રી શાંતવર્મા, જયપુરથી લિપ્પિ-
તંગ સેવક શુકલાક્ષિના સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ વિમાપના
વિશેષ બે દિવસ પેહેલાં અહિંથી દસ કોસ ઊપર સુમારે
પાંચસે બંડવાળા એકઠા થઇને તેમણે રાજાની અશ્વારી
શિકાર કરીને પાછી આવતાં તેમના ઉપર એકાએક
હથ્થાં કરી, અને કેટલાએક લોકોને ઢોર મારીને ઘાણું બંગાણુ
પાડ્યું એ બંડવાળાના સંકેતની વાત સુમારે રાત્રિના
આઠ વાગતાં મને મળી પછી હું હજાર અસ્વાર સાથે
લઇને ઊતાવલથી તહિ ગયો અને તેમનો નાશ
કરીને પચાસ સાઠ માણસ કેદ કસ્યા. જો હું ગયો
ન હતતો. તેઓ રાજા સહિત સહુને ઢોર મારત. એ
વાતમાં દુઃખની વાત એ થઈ કે એ બંડવાળાઓમાં

આપણા ધનશંકરરાવ સામેલ હતા એવું તે કેદી લોકોએ માર મારતાં માન્યું છે. રાજાએ ધનશંકરનું ધર જમ કરીને જાડે લેતાં બે પત્ર મળી આવ્યાં. એવા અવિચારની વાત તેમણે કેમ કરી એ મહોદ્દ આશ્ચર્ય લાગે છે. એટલું થતાં જો તેમણે પેહેલેથી જ મને કહ્યું હોત તો ગમે તે પ્રયત્ન કરીને તેમને આ સંકટમાંથી ઉગારત. ફાંશીની શિક્ષા થવાની હતી પરંતુ કૃપાકરીને રાજાએ જન્મદીપની શિક્ષા આપી. એવું (વાંચતાં જ તેની અને મુક્તમાળાની આંખો માંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં.) એ જોઈને મને ધણું દુઃખ ઉપજે છે, અહિં મારો રાત્ર દિવસ ઉદાસમાં જળય છે, આપની એકની એક દીકરી તેનું એવું થયું તેણે કરીને આપને અનિશ્ચય દુઃખ થશે મારી મુક્તમાળા આ વાત સાંભળીને શું કરશે? હવે તેનો જન્મ મારો કેમ જશે? આવી વાત વાંચતાં જ તેનો કંઠ ભરાઈ ગયો, આંખો એ કંઈ દેખાય ન દેખાય એવું થયું, હાથમાંથી પત્ર પડી ગયું, પછી બેહુજલુ બુમો પાડતાં પૃથ્વી ઉપર પડ્યાં; કેટલાએક કારકુન અને આશ્રિત પત્ર વાંચતાં પાસે હતા, તેઓ તેમને સમજાવા લાગ્યા. બુમારોળ સાંભળીને સોમદત્ત મેઝ બીપરથી હેઠે આંખો. મુક્તમાળાની માતા દેવધરમાંથી ધાખરી ધાખરી બાહર આવી પછી, ધરના સહુ ચાકરો એકઠા થયા. ચોકશી

કરવાથી તે ખબર સહુના જાણવામાં આવી; તેસમે
ભાગ્યશીલા અને સોમદત્ત એ બેહું જાણુ ઉતાવળથી યુમ
પાડી ઉઠ્યા. આમિતની તથા પાડેશીની સ્ત્રિયો રડવા
લાગી. સહુના રોદન શબ્દ મળીને એક મ્હોટો કોલાહલ
થઈ રહ્યો. એટલામાં મુકતમાળા મુઠ્ઠિત થઈ
પડી હતી તે ચેતન થઈ; પછી તેણેધણો આકુંદ કરવા
માંડ્યો. અંમ ઊપરથી ધણેણું કાઢાડીને ઝેંકી દેવા લાગી. એ
વાત જાગજાગીજ નગરીમાં પસરી. સહુલોકો પોત પોતાન
કામ છોડીને તહિ આપ્યા. તેથી એક ગરદી થઈ રહી
સહુની આંખ્યોમાંથી આંસુ પડવા માંડ્યાં. ધનશંકર
એ નગરીમાં આવ્યો હતો તે સહુ લોકોએ દીઠો હતો
એના ઊત્તમ ગુણ સહુ લોકો વખાણતા હતા. એવા
અનેક કારણથી જે સૌ લોકોને દુઃખ થયું તે જાખી
શકાતું નયિ. શાંતવર્મા મ્હોટો વિચારવંત જે ખીજ-
ઓને શીખામણુ દઈ શકે તેના મનમાં શોક ઉપજ્યો
પછી નગરીના વૃદ્ધ અને સંભાવિત લોક આગળ થઈને
ખોલ્યા કે જે આપજ આવો શોક કરશે તો મુકતમા-
ળાને શાંતવન કોણુ કરશે. થઈ વાતનો ઉપાય નયિ.
પ્રથમ મુકતમાળાને સાંતવન કરીને પછી ધનશંકરને
જોડાવવાના ઉપાય આપણે વિચારવા યોગ્યજે. એવું
સાંભળીને શાંતવર્માએ સહુ દુઃખ વિસાર્યું પછી
મુકતમાળાને કહ્યું કે તું શોક કરીશ નહિ, તારોવર

મારો સર્વ જીવ છે. તું જો આ પ્રકારે શોક કરીશ તો મારો પ્રાણ ધણા દિવસ રહેશે નહિ, તારી સામું જોઈને મારે મન બરાય છે. હવે મારી સામું તથા મારા વય સામું જો, એવું કહીને શાંતવર્મા મુક્તમાળા પાસે ગયો, અને તેના મુખ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. મુક્તમાળા ઉઠીને બાપને ગળે વળગી પડી “ હવે હું કાંતને ક્યારે જોઈશ ” એવું કહીને મોટા સાદે રડવાનો આરંભ કર્યો, તે સાંભળીને શાંતવર્મા પણ રડવા લાગ્યો, પછી શું પૂછવાનું? ફરીથી એક કોલાહલ થઈ રહ્યો, જેટલા લોક તહિ એકઠા થયા હતા તેટલા સહુ રોવા લાગ્યા. કોઈ પણ છાનું રહે નહિ, પછી શાંતવર્મા મુક્તમાલાને હાથે ઝાલીને ઘરમાં લઈ ગયો. પછી તેને અનેક વિચારની વાતો કહીને કાંઈક શાંતવન કરી, ગામના લોક પણ હજવે હજવે પોતાને ઘેર ગયા. ઘરના માણસો સંઘળા દુઃખિત થઈને પોતપોતાના સ્થાનક ઉપર બેઠા.

જયપુરમાં ખીજે દિવસે સવારમાં ધનશંકરની જે અવસ્થા થઈ એ વાત પસરી, તે સાંભળીને સર્વ સજ્જન લોકોને અતિશય ખેદ થયો, બ્યાનકે એવી આગા કરી કે ધનશંકરના ઘરના સર્વ માણસોને એક વચ્ચે બેર બાહાર કાઢાડીને સર્વ ધન સરકારમાં એકઠું કરવું એ પ્રમાણે ખીબ બંડવાળાઓને ખેરથી પણ ધન

આણું એ આગા પ્રમાણે રાજસેવકોએ કર્યું અને તેના અને ખીજા ખંડવાળાઓના મળીને સરકારમાં પચાસ લાખ રૂપિયા એકઠા થયા. તે જોઈને રાજાએ વિચાર્યું જે આપણને ખર્ચની અડચણ હતી, તે હવે દૂર થઈ, એ એક મોટો લાભ થયો. જે વેળાએ ધનશંકરની જાણેતા અને ખીજા તેના ધરના માણસોને ધરખાહાર કાઢાયા તે વેળાએ દુઃખી માણસોને એવું લાગ્યું કે હવે આપણ શો ઉદ્યોગ કરી જીવીશું. તે વેળાએ શુક્લાસે મનમાં વિચાર કર્યો કે, આ લોકો હવે ધરાવતીમાં જશે ત્યારે આપણેજ એમને રાખવા જોઈએ, પછી તેણે તેમને મોટા આદર સત્કારથી પોતાને ઘેર આણ્યા. અને થઈ વાતનો મોટો ખેદ કરી તથા ખર્ચનું અંધાણ કરીને તેમને ધરાવતીમાં પોહોંચતા કર્યા. પછી તે પોતાનો દુષ્ટ હેતુ પાર પાડવામાં લાગ્યો. હવે જ્યારે કૃતેસિંહે પોતાના પિતાને જન્મઘીપ પડી એવું જાણ્યું ત્યારે તેણે શુક્લાસને “આ શુ કર્યું” એવું પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે તુંજ ખંદિ-ખાના ઉપરજે માટે તારા પિતાને કાંઈ દુઃખ નથિ. એવું સાંભળીને તેણે આપણું કલ્યાણ કર્યું એવું કહીને પછી તેની સાચું કદિ બોલ્યો નહિ, દ્રવ્ય અને મોટો અધિકાર મળ્યો એટલે તે છોડીને માત્રપિતાદિ આપ મિત્રોનો સ્વિકાર કરે એવા થોડા મળશે. વધારે શું

કહું, કેટલાએક તેમનો ધાત કરવામાં પ્રવૃત્ત થયાછે
ખોળ કરિયેતો એવા ઉદાહરણ થોડાં મળી આવે એવું
નથી.

ધનશંકરના પગમાં ખેડિયો ધાલીને તેને એક અંધારી
કોટડીમાં ધાલી મૂક્યો. પાથરવાને એક કાંબળી અને
પાણી પીવાને એક લાકડાનો કડોરો એ વિના ખીણું
કાંઈ નહિ. ખાવા પીવાની વિપત્તિ વિષે તો કાંઈ પૂછવુંજ
નહિ. રોટલો અને ભાજી એકજ વેળા ખાવાને મળતું હતું.
એ બંદિખાનામાં ખીણ બંદીવાનોને તો ખાવાનું સાફ
મળતુ હતું, પરંતુ ધનશંકરને તો મારી નાંખવાનો
વિચાર શુકલાક્ષના મનમાં હતો, તેથી એવી માઠી
હાલત કરી હતી. ધનશંકરને કાંબળા ઉપર સૂઈ રહે-
વાની ટેવ જન્મથી નહિ. તેને કાંબળા ઉપર સૂઈ રહેવું
પડ્યું અને ઊત્તમ અન્ન ખાવાની ટેવ તેને લૂખો રોટલો
ખાવો પડ્યો. રાતે એકલા કાંબળા ઉપર ઉંઘ આવતી
નહિ, ઓડવાને કાંઈ નહિ તેથી ટાહાડ ખમવી પડતી હતી.
માંકણ, ચાંચડ, ડાંસ મછરાં અહાંનંશ શરીર ફોલી
ખાતાં હતાં. એ પ્રકારનાં સંકટ તેના ઉપર એકદમ
આવી પડ્યાં. પોતે કહ્યા પ્રમાણે ચાકરોએ કર્યુંએ કે
નહિ તે જોવાને કોઈ કોઈ દિવસે શુકલાક્ષ નહિ જતો
હતો. પરંતુ તે નિર્દયને કદાપિ તેની ઊપર દયા આવી
નહિ તે તેની સાથે કોઈ દિવસે એક શબ્દ બોલ્યો નહિ

એક દિવસે શુકલાક્ષને તહિ આવ્યો જાણીને અત્યંત ત્રાસ પામેલો તેથી ધનશંકરે દીનપણથી તેની પ્રાર્થના કરી માકણ, ચાંચણ, અને ટાડ એટલાથી મને ઘણી પીડા થાયછે માટે કૃપા કરીને પેરવાને એક ધોતિયું આપશો તો મારા ઉપર મહોટો ઉપકાર કર્યો એવું હું માનીશ, એવું સાંભળી જોના કાઠીને તેણે ઉત્તર આપ્યો કે તને કદાપિ ટાડ વાય નહિ અને માકણ ચાંચડ કરડે નહિ એવી હતાવળથી તજવીજ થશે એવું કહીને ચાલતો થયો. એ પ્રકારના તેના કઠોર શબ્દ સાંભળીને તેણે વિચાર્યું કે દીનવાણી મેં મારા મુખથી કહી ન હોત તો શ્રદ્ધાં સાર હવું. એવી દુઃખકારક અવસ્થામાં પડવાથી તેનું શરીર થોડા દિવસમાં તેજહીન થઇ ગયું. શક્તિ ક્ષીણ થતી ગઈ. માતાની અને ખીજા ધરનાં માણસોની શી દશા થઇ હશે એવા વિચારમાં તેનું શરીર સૂકાઈ ગયું. આપણી પ્રિયપત્નીના જાણવામાં આ વર્તમાન આવું હશે ત્યારે તેની શી દશા થઈ હશે. તેનો શોક કદાપિ ઓછો થનાર નથી. તેને હવે સુખ કેમ કરી થાય. મારા વિના તેને સુખ થનાર નથી તે પણ મારા વિયોગના દુઃખથી મારી પેટેજ ક્ષીણ થતી જશે. હવે તે મને મળશે શું! તે હસતાં હસતાં મારી સાથે ખોલશે શું! તે ખોતાના સુકુમાર તથા શોભતા હાથ વડે ત્યારે પાગુ મને ગળે વળગશે શું! એવો શોક કરતાં છતાં

તેનો કંઠ ભરાઈ ગયો, આંખો માંથી આંસુની ધારા ચાલી. પછી લાંબેસ્વરે નીસાસો નૂકીને કેહેછે. “ હરહર! હે હૃદયર! આ અન્યાય તે કેમ કર્યો. હું નીતિથી તારી સાથે વર્તતો હતો ત્યારે મારી ઉપર આવો ક્રોધ કેમ કર્યો? તું સર્વત્ર વ્યાપક છે માટે કોઈએ કાંઈ પાપ કર્યું તો તારા જાણવામાં આવે છે. હે દીનદયાળુ તું મારી સામું કેમ જોતો નથી. તારી સેવામાં કાંઈ મેં સૂક કરી હોય એવું પણ મને લાગતું નથી. જે કર્યું હશે તે તારાથી ખીનેજ કર્યું હશે. એવું છતાં મારા સર્વ-સ્વનો નાશ કર્યો અને મને દુઃખસમુદ્રમાં નાંખ્યો તે તને ઘટે છે શું! તારા રાજમાં અન્ય થાય છે એવું તો કહી ચકાતું નથી. સર્વથાપક દયાળુ નીતિમાન ભક્ત-વત્સલ એવો જે તું તેના રાજ્યમાં આવી અનીતિ કેમ થઈ. અજ્ઞાની, અવિચારી, લોભી અને વિષયા-સક્ત એવા જે અમે તેમનાથી અપરાધ થયાવિના તું કદિ વિમુખ થતો નથી. તો હે પ્રભુ! મનોભાવથી હું તારે શરણે આવ્યો છું હવે તું ઉપેક્ષા કરીશ નહિ. ઉતાવળથી દોડ અને મને આ દુઃખથી છોડ. તારાવિના હવે ખીજા કોઈનો મારે આધાર નથી.” ઓરડીમાં રહીને ધનશંકર એ પ્રકારની પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો હતો.

આણીમગ ભયાનકે સહુ બંદિવાનોને કાંશી દધને, અને આપણને આ કામમાં સારો લાભ થયો એવું

સમજીને પૂર્વ કૃત્યનો આરંભ કર્યો. જે એ બંધિવાનોને શુકલાક્ષે છોડી મૂકવાનું વચન આપીને ધનશંકરથી વિરૂદ્ધ સાક્ષી પૂરાવી હતી તેમનેપણ ફાંસી દીધી. કારણ કે જો એ જીવતા રહેશે તો આગળ પાછળ અડચણ કરશે એવું શુકલાક્ષને લાગ્યું તેથીજ એવું કૃત્ય કર્યું. એવો ભયંકર અનર્થ જોઈને રાજ્યના લોકો ગભરાઈ ગયા. જે એકઠા મળીને રાજની વિરૂદ્ધ ખેત કરતા હતા તેમને ઘણી દેહસત પડી. તેમને એક મહોટી વાત અનુકૂલ થઈ તે એવી કે હાથ આવેલા કેદિયોમાંથી કોઈયે કબૂલ કર્યું નહિ કે આ બંડમા ખાળ કોઈછે. કદાપિ કોઈના ઉપર કેવો પ્રસંગ આવી પડશે એવું સહુના મનમાં હતું આ અનર્થથી તેમનું ધૈર્ય જતું રહેલું ન હતું, તેમાં લોકોની અધિક અધિક વૃદ્ધિ થવા માંડી હતી. આ ઉદાહરણથી રાજ એ સુધરવું હતું. પરંતુ તેણે ન સુધરતાં લોકોને ઘણો ત્રાસ દેવાનો આરંભ કર્યો. તેના મંત્રિયે તેને એવું કહ્યું કે, આ એક વાત સારી બની કે આ ભયથી હવે લોકો પુનઃ એવું કરશે નહિ એવો તેમણે નિશ્ચય કરીને પછી દેશની ઉત્તમ ઉત્તમ સ્ત્રિયોઉપર જીજ્ઞાસ કરવાનો આરંભ કર્યો. આ અવસર ભલોછે, એવું મનમાં આણીને શુકલાક્ષે એકાંતમાં રાજને કહ્યું કે, ધનશંકરની સ્ત્રી મુક્તમાલા એવી રૂપાળીછે કે એની આગળ રંભા પણ તુચ્છ છે માટે એવું સ્ત્રી

રાન આપ સરકારને યોગ્ય છે એવું મને લાગે છે. પછી રાજા બોલ્યો કે, મેં પણ તેનું લાવણ્ય એવુંજ સાંભળ્યું છે. પરંતુ ઉધાગે જીલમ કરી શકતો નથી. કેમકે કદાપિ એમ કરતાં મોટો અનર્થ થઈ જાય, માટે ઘણું ખર્ચ થાય તો ચિંતા નહિ પણ તે યુક્તિ વડે સાધ્ય થાય તો ઘણું. સારું હું યતન કરું છું તે સફળ થયા પછી રાજાને જાણાવીશ એવું શુકલાક્ષે રાજાને કહ્યું રાજાને મોટો આનંદ થયો. પછી બોલ્યો કે તું એ કામ કરીશ એવી મારી ખાતરી છે. પછી શુકલાક્ષ જોધપે તેટલા રૂપિયા ખજાનામાંથી લેવાનો હુકમ લઈ ઘેર ગયો.

શુકલાક્ષે પૈસા મેળવવા સારૂ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તજવીજ કરી. મુક્તમાલાને આણીને રાજાને આપવાનું મન તેનું મુદ્દલ હતુંજ નહિ તેને ઘેર મારીને શાંતવર્માની સર્વ સંપત્તિ મેળવવી એ તેનો મુખ્ય હેતુ હતો. રાજાને એવું કહ્યાથી પૈસા પણ મળે અને પ્રસંગે જોધપે તેવો અધિકાર પણ ચલવાય એવું તેણે મનમાં આણ્યું હતું. પછી ઘેર આગીને શી તજવીજ હવે કરવી એ વિષે તે વિચાર કરવા લાગ્યો. પછી તેણે તહિ એક ધૂર્ત દંડાક્ષરી જુવો હતો તેને બોલાવી આણીને એકાંતમાં લઈ જઈ કહ્યું કે, મારૂં એક કામ છે તે તું સારીપેઠે કરીશ એવું મને લાગે છે. પરંતુ કોઈ આગળ વાત કહેવી નહિ એવા ગપન આ. પછી જો કહિ વાત કરીશ તો તને મૂળમાંથી

ઊપેડી નાંખીશ. એવી તોણે તેને ધમકી પણ દીધી
 તે બિચારો ગભરાયો અને હાથ જોડીને બોલ્યો મહા-
 રાજ હું આપનો સેવક છું. આમા પ્રમાણે વત્તાંશ, આપની
 સાથે બગાડ કરે તો મારાથી જીવતા રહેવાય નહિ, હવે
 મને આપ આમા કરો. પછી તે બોલ્યો કે તને
 ધરાવતીની બબરો છે કે નહિ? તે બોલ્યો-છે. ત્યારે તહિ
 ધનશંકરની સ્ત્રી મુડતતમાલા પોતાના બાપને ઘેર છે. તે
 ઠેકાણે જઈને તેને કોઈપણ ઉપાયે ઠાર મારીને તેનું
 માથુ મને દેખાડવામાટે આણુ. એવું કામ જો તું સારી-
 પેઠે કરીશ તો તને પાંચ હજાર રૂપિયા બબરીસ આપીશ
 આ કામ કરવાની પૂર્વે બર્ચા કરવામાટે તને હજાર
 રૂપિયા આપુંછું તે લે. એવું સાંભળીને તે બોલ્યો કે
 આ અધરું કામ જીવ સાંટાનું છે બરું પરંતુ પાર પડશે
 એવું લાગે છે. પછી શુકલાસે હજાર રૂપિયા આપીને
 સવારમાં જ નીકળ એવું તેને કહ્યું. પછી તે સજામ
 કરીને ચાલતો થયો. તે ભૂવાને એકદમ હજાર રૂપિયા
 મળ્યા તેથી અતિશય આનંદ થયો. પાંચ હજાર રૂપિયા
 મલશે એટલે હું મોટો શ્રીમંત થઈશ પછી અનેક
 પ્રકારના વિષયોપભોગ ભોગવીશ. એવા અનેક
 પ્રકારના તરંગ તેના અંતઃકરણમાં ઉઠવા માંડ્યા
 હવણું રાજ્યમાં શુકલાક્ષનો એટલો અધિકાર છે કે જે
 કરે તે પૂર્વ દિશા. પછી તેની આપણા ઉપર પૂર્ણ કૃપા

થશે. પછી મારે શી કમી રહી. જે ગમશે તે કરીશ, એવો મહોટા મહોટા વિચારોમાં તેનાં અંતઃકરણ છેક ખૂટી ગયાં. વાટમાં જતાં જે લોક આજુબાજુના દેખાતા હતા તે સર્વ આપણાથી ઘણા હલકા એવું તેના જ્ઞેવામાં આવ્યું. પરંતુ હું તે કરનાર શું? અને તે યોગ્ય કિંવા અયોગ્ય એ વિચાર ભણી તેનાં અંતઃકરણ મુદ્દલ વળચાં નહિ. એવો વિચાર કરીને તે પોતાની સાથે એક બે માણસ રાખીને ધરાવતી જઈ પોહોંચ્યો. તે માણસોને તેણે પોતાની મુખ્ય વાત કહી નહિ. પછી તે નગરીમાં જ્યાં મુક્તમાળાની દાસી રહેતી હતી ત્યાં જગા લઈને તેણે પોતાનો ઠોંગ ચલાવવાનો આરંભ કર્યો. માણસોને ઇલાયદે ડેકાણે રાખ્યા હતા લોકોમાં જૂઠી કીર્તિ ચલાવવાનું કામ માં રહ્યાવિના અને નહિ. તેઓ લોકોને એવું કેહેતા હતા કે આ બાવાની કીર્તિ સાંભળીને એને અમે અમારે ગામ લઈ જવાને આવ્યા છિયે. આ બાવો લોકોને વળગેલાં ભૂત કાહાકેછે. ગમે તેવો રોગ હોય તો તેનો મંત્રે કરીને નાશ કરી શકેછે. આ બાવો લોકોનું ભવિષ્ય કહી આપેછે. એથી વધારે શું કહિયે. જો એ મનમાં ધારે તો અહિનું ગામ તહિ અને તહિનું અહિ એવું કરી શકેછે. ગારડી વિદ્યામાં પણ આ બાવો ઘણો કુશલછે.

એવી ગપો ચલાવવાથી ભોળા લોકોમાં તેની મહોટી

પ્રતિષ્ઠા વધી, અને હજારો ભોળા લોકો તહિ એકઠા થવા લાગ્યા. મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રિયોની ધણી ગરદી થવા માંડી. બાવા પાસે લોકોની સભા ભરાતી હતી તેમાં આકાશથી મિઠાઈ, નાળિયેર, ખારેક, બદામ, પાન, સોપારી અને અનેક પ્રકારનાં ફળ આવી પડતાં હતાં, તે જોઈને લોકોને મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગતું હતું. પરંતુ એ સર્વ તેના માણસોનું કામ હતું. એ જાણુશો બાવા મહુને વેહેચી આપતો હતો. લોકોનાં ભૂત કાહાડવાનો ઊપક્રમ ધણોજ આવે ચલાવ્યો. તહિના લોકો ધણા ભોળા હતા તેથી તે મ્હોટો મહાપુરુષ થઈ પૂજવા લાગ્યો. જેની સામે જોઈને બાવો ભાષણ કરે, તે મ્હોટો ભાગ્યવંત ગણાતો હતો. કારણ કે ધણા લોક એકઠા થતા હતા તેમાં સાધારણ લોકો તો કાંઈ ગણમાંજ હતા નહિ. ગામના લોકો અહોનિશ એજ વાત કરતા હતા. આ બાવા વિષે નાનાપ્રકારની વાતો સાંભળીને એક દિવસે મુક્તમાલાના મનમાં આગ્રહ કે એક વાર આપણેપણ જઈને તે બાવાને મળવું. એવું મનમાં આણવાનું કારણ એટલુંજ કે આપણા પ્રિય પતિને એક વાર મળવા વિષે તેના અંતઃકરણમાં મ્હોટી ઉત્કંઠા થઈ હતી એ કારણથી તેના મનમાં તેજ વિચાર અહોનિશ થતો હતો. તે પતિ વિયોગના દુઃખમાંજ દિન ગાળતી હતી. પરંતુ તેનો દયાળુ પિતા તેની દુઃખી મુદ્રા જોઈને અત્યંત

દુઃખ ધરતો હતો. પણ તે તેની પાસે હતી તેથી તેનું દુઃખ વિસરી ગયા જેવું થતું હતું. સગાં બાઈ બેહેનથી વધારે પ્રીતિ મુક્તમાલા અને સોમદત્તને હતી. સોમદત્ત બાઈના સહવાસથી મુક્તમાલાના મનમાં કાંઈક વિચાંતિ થતી, તે અનેક પ્રકારના ઉપદેશ અને મનોરંજક વાતો કહીને તેના અંતઃકરણનું દુઃખ ઓછું કરવામાં મન દબ લાગ્યો હતો. પરંતુ હોકા યંત્રના લોહ ચુંબકની શૃંગી ખીણ દિશાએ ફેરવતાં કાણુભર તે દિશા બણી રહીને પછી ઉત્તર દિશા બણી વળે છે એમ એ બેહુનો વિયોગ થયો એટલે તેનું મન તે પ્રિયકર મૂર્તિ બણી વળતું હતું એ પ્રકારે તેની દશા થઈ ગઈ હતી.

હવે જે વેળાએ તેના મનમાં તે દાંભિક ખાવાને મળતું એવું થયું, ત્યારે તેણે જાણ્યું કે આપણી રૂપળી ઘસીને ઘેરજ રહ્યો છે પછી તેને રૂપળીને પૂછ્યું કે તારે ઘેર આવો આવ્યો છે, તે પોતાના મંત્ર-સામયે કરીને મારા પતિને છોડાવીને છાનો માનો મારે ઘેર આણી આપશે? એવું સાંભળીને રૂપળી બોલી ખાઈ સાહેબ તે ભૂતાં કાઢાડે છે, મ્હોટા મ્હોટા જંદ કાડે છે, રોગ દોષ દૂર કરે છે. મારી હીરી કેહેતી હતી કે તે મ્હોટાં ધરનાં ધર ઉચકીને આ બાજુથી પેલી બાજુએ લઈ જાય છે તો તમારું કામ કરવું એ તો તેને ઘણું સહેલું છે. તમને સારું સૂજ્યું હવે તેને પૂછીશ, પછી મુક્તમાલા બોલી

કે તે એકઠા થાય ત્યારે તું તેને પૂછ અને જો કેહો તે આવીને કેહો. પછી રૂપળી બપોરે ઘેર ગઈ ત્યાં જો વેલાએ બાવાજી એકલા બિરાજતા હતા તે વેળાયે બાવા પાસે જઈને હાત જોડીને બોલી. બાવા મહારાજ મારે કાંઈ આપને પૂછવુંછે. માટે એકાંત કરવું જોઈયે. પછી બાવા મહારાજ પાસે એક બે જાણુ બેઠા હતા, તેમને બાહાર જવાને કહ્યું. પછી રૂપળી આગળ આવીને હળવે હળવે બોલી કે મારી શેઠાણીનો ધણી રાજાએ બંદિ-ખાનામાં નાખ્યોછે તેની ઉપર કૃપા કરીને આપણી મંત્ર વિદ્યાવડે આણી આપશો તો તે તમને જો માગશો તે આપશે. એવું તેણેજ મને પૂછાવ્યુંછે. તેણે ઉત્તર કસ્યો કે એ વાત કઠિણ નથી તું તેને અહિ મોકલ્ય. પછી તે શું કેહોછે તે જાણાશે એ વાત દાસિયે આવીને કહી તેટલામાંજ મુક્તમાલાને અત્યંત આનંદ થયો. આ વાત કોઈને કહીશ નહિ એવું તેણે દાસીયે કહ્યું પછી એકાંતે બાવાને મળવાનો વિચાર કસ્યો.

પછી એક દિવસે એ બાવાની મઠીમાં કોઈ ન હતું એવી તક જોઈને મુક્તમાલા સુમારે રાત્રીના અગિયાર વાગતાં બાપથી છાની તહિ ગઈ તેની પાસે તે વિશ્વાસી દાસી હતી. તહિ જઈને બાવાને બહિત-પૂર્વક નમસ્કાર કરીને વિનંતિ કરી કે મહારાજ, મને એવું લાગેછે કે મને દુઃખ સાગરમાંથી પાર પાડવાને

આપને હૃદયેજ અહિ મોકલ્યાછે. એમ ન હોય તો તમારા અરણ્યનું દર્શન મને જ્યાંથી થાય. મને પોતાની દીકરી જેવી ગણીને સંસારમાં રાખ્યો તો તમારો ઉપકાર જીવતા લગી ભૂલવાની નહિ. વળી તમે જે માગશો તે આપવાને મારો પિતા કદિપણ આગળ પાછળ જોનાર નથી. એવું સાંભળીને તેણે ઉપર આકાશ ભણી જોયું અને ધ્યાન કસ્યા જેવી મુદ્રા દેખાડીને બોલ્યો કે મારી માતાએ મને કાંઈ ઓછું આપ્યું નથી. હું વનમાં જઈ બેસું તો મનમાં ધારૂં તે કરી શકું - લોકોની એક કોડીની મારે હસ્થા નથી. મનમાં આવે તો લાખો રૂપિયા લોકોને આપવાનું મારામાં સામર્થ્ય છે. હવે ગામો ગામ હીંડવાનું મારે કારણ એટલુંજ છે કે જે લોક અનેક પ્રકારની વ્યાધીથી અનેક દુઃખથી પીડાય છે તેમના ઉપર ઉપકાર કરવો, એથી ખીજે કાંઈ હેતુ નથી. અને જેવાસ્તે મને તું બાપ પ્રમાણે માને છે તે અર્થે તને કન્યા સમજીને તારું કામ કરીશ. પરંતુ તારા કહ્યા પ્રમાણે થવાને એક અડચણ છે. મારી મંત્ર સત્તા રાજ્ય ઉપર ચાલતી નથી એટલામાટે તારો પતિ મંત્રથી અહિ આવશે એવું થવાને કઠિણ છે. તને મંત્ર સિદ્ધ કરી આપું એટલે તુ તહિ જઈશ અને તેની સાથે તારી ગાંઠ પડશે પછી તેજ મંત્ર તેને સિદ્ધ કરી આપીશ એટલે તમે બેહુ જાણુ પોતાના ઘરમાં આવી પડશો. હવે તને મંત્ર

સિદ્ધ કરી આપવાને અહિથી આઠ દિવસની વાટ-
ઉપર ડુંગરમાં મારી લીલાંબરી નામે દેવીએ, તહિ જવું
પડશે. તહિ ગમ્મા એટલે એક રાત્રિનાં કામ થશે સર્વ
સામગ્રી તૈયાર કરી તે દેવી આગળ ખેંચી હું કહું તે
પ્રમાણે મંત્ર જપો એટલે કાર્ય સિદ્ધ થશે. પણ તારે
મારી સાથે આવવું પડશે ખીજ સાથે આવે તે કોઈ
ઉપયોગના નથી. એવું કહીને તેણે “જય જગદંભે” કહીને
હંઓ હાથ કસ્યો એટલામાં એક હલદરનો અને ખીજને
કુંકુંનો એવા બે પડા તેના હાથમાં આવી પડ્યા અને
આકાશમાંથી એક નાળિયેર અને કાંઈક ખારેકો અને
બદામ એકાએક એ બેહુની મધ્યે આવી પડ્યા. આ
તું પ્રસાદ લઈ જા એવું કહીને તેણે તે સર્વ મુક્તમાળાને
અર્પણ કર્યું અને કહ્યું કે હવે તું જા અને પૂરો વિચાર
કરીને મને કેહો જો હું જોઈએ તે વેળાએ તારેવાસ્તે
અમ કરવાને તૈયાર છું પછી તે નમસ્કાર કરીને ચાલતી
થઈ. મુક્તમાલા કોઈ ન જાણે એમ છાની ગઈ હતી.
તે પ્રમાણે પાછી છાંની આવીને પોતાની પયારીમાં સૂઈ
ગઈ. બાવાએ મંત્ર સામર્થ્ય કરી જાણુશ આણેલી જોઈને
તે છેક વિસ્મિત થઈ ગઈ હતી. અને તેના મનમાં
એવો વિશ્વાસ બેઠેલો હતો કે આ કોઈ અલૌકિક પુર-
વણે. એ કહ્યા પ્રમાણે કરશે એમાં કાંઈ સંશય નથી.
આપણા પ્રિયપતિની બિઠનો લાગ આવ્યોએ, એવા વિચા-

રમાં તે નિમગ્ન થઈ ગઈ એવા પ્રસંગમાં નિદ્રાતે ઝ્યાંથી આવે એ વાત પિતાને અને સોમદત્તને કેહેવી કે ન કેહેવી એ વિષે તે વિચાર કરવા લાગી. એકદા તેને એવું લાગ્યું કે આ વાતમાં તેઓ મ્હોટા આનંદથી સંમતિ આપશે. વળી મનમાં વિચાર્યું, કે ખાવા સાથે વેગળે પંથે જવાને તેમના મનમાં અનેક સંશય આવશે એવું વિચારતાંજ તેને લાગ્યું કે તેમને શંકા થશે અને ખાવા સાથે તો ગયા વિના કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ. હવે એ વિષે મારે પણ પૂરો વિચાર કરવો જોઈયે. નહિ તો વનમાંથી નીકળી અગ્નિમાં પડવા જેવું થશે. વળી વિચારે છે કે એવું થશે નહિ. એ ખાવો ધણો સજ્જન દેખાય જો, તેણે મને પોતાની દીકરી કહીછે. મારું મન વેહેમી છે માટે એવા ખોટા ખોટા વેહેમ આવેછે. પછી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે કોઈને પૂછવું નહિ એકલી રૂપેલી-નેજ સાથે લેઈ જવી. પછી ખોળે દિવસે તે દાસી સાથે પોતાનો વિચાર તેણે ખાવાને જણવ્યો. અને રાતે પોતાને ઘેર જઈ તેની સલાહથી એવું ઠરાવ્યું કે એક દિવસે બેઠુને જવું એ ઠીક નહિ ખાવાએ એ દિવસ આગમ્ય જવું, ત્યાર પછીત્રીજે, દિવસે ગામની બાહાર ફલાણે ડેકાણે મુક્તમાળા તથા દાસી આવે ત્યાં ખાવાએ બે સાથે ઘોડા લઈ તૈયાર રહેવું એવું ઠરાવી મુક્તમા-લાએ એક હજાર રૂપિયાના દાગીના ઘોડા વેચાતા લેવા

આખા. પછી તે સંકેત પ્રમાણે હું આવીશ એવું કહીને બાવા નમસ્કાર કરી તે પોતાને ઘેર આવી.

આપણો અમ સફળ થયો એવું જાણી બાવાને ધાણું સાંચું લાગ્યું, પછી તેણે પોતાના માણસોને કહ્યું કે તમારે હવે જયપુર જવું અને શુકળાક્ષ મહારાજને એવું કહેવું કે આજને બારમે દિવસે કહ્યા પ્રમાણે કામ કરે કરી સંકેત પ્રમાણે આવી મળીશ. વાર કહીને તેઓ રસ્તે પડ્યા. પછી બાવોપણ તહિથી નીકળ્યો અને પાંચ પાંચસે રૂપિયાના બે ઘોડા સહિત સર્થ તૈયાર કરી ત્રીજે દિવસે ગતે તે સંકેત કરેલે ઠેકાણે આવીને ઉભા રહ્યા.

અહિ મુક્તમાલા રાત્રીના સુમારે આઠ વાગતાં સર્વ આગ્રેબીને પોતાના મંદિરમાં ગઈ અને તેણે જો કાંઈ પોતાની સાથે લેવાનું હતું તેની એક ન્હાની ગાંડડી કરી. પછી “ હું કાંઈ કામવારતે બાહર ગઈ છું સુમારે બારમે દિવસે પાછી આવીશ મારી કાંઈ ચિંતા કરશો નહિ ” એવી ચીઠી લખીને તેણે પથારી ઉપર મૂકી પછી નવ વાગતાં તે ગાંડડી કાપમાં મારીને અને માથે ટોપી બાલીને પાછલે બારણે થઈને ચાલતી થઈ. તે દિવસે અંધારિયું હતું, તેણે કરીને અંધારામાં કોઈ દેખી શકે એવું ન હતું એ અનફલતાથી ઘસીને લેઈ ગામ બાહર નીકળી ગઈ, પછી તે સંકેત રથળમાં બાવો આવીને

વાંટ જોતો હતો પછી ખાવાને વંદન કરીને ધણું ન ખોલતાં બેહુજણ એક ઘોડા ઉપર બેઠાં અને ખીજા ઘોડા ઉપર ખાવો બેઠો. પછી ખાવાનો ઘોડો આગળ અને એનો ઘોડો પાછળ એવી રીતિથી ઝપાટામાં ઘોડે હાકીને તેઓ સૂર્યોદયને સુમારે પંદર કોસ મજલ કરી ગયાં પછી ઘોડાં થાક્યાં અને આ પાસેના અરણ્યમાં દિવસે ચાલવું ઠીક નહિ એવું ખાવાએ મનમાં આણ્યું અને આડેમાર્ગે જઈ એક અરણ્યમાં મુકામ કર્યો. સર્વ સાહિત્ય સાથે લીધું હતું. પછી ભોજન કરીને રાત્રિયે જંગલમાં થયેલું હતું માટે સર્વે સ્વસ્થ થઈને ઉંઘી ગયાં. સુમારે ચાર વાગતાં ઉઠીને ખીજો યોગે ધણો આહાર કર્યો પછી દીવો કરવાની યેજાએ માર્ગે પડ્યાં વાટે ખાવાએ પોતાની બગાઈની અનેક પ્રકારની વાતો કહી. તેણે કરી પોતાનું વિશ્વાસુપણું અને પરોપકાર બુદ્ધિપણુ તેના ભોળા અંતઃકરણમાં પૂર્ણ પણાથી ભરી દીધી એ પ્રકારે સાત દિવસ લગી માર્ગે ચાલીને તે ખાવો તેમને સાથે લઈને એક ન્હાના ગામડામાં આવી ઉતર્યો અને તહિથી સુમારે પાંચ ગાંઠી ઉપર એક ડુંગર દેખાતો હતો તેણી મગ આંગળી કરીને ખોલ્યો કે આ મારી લિજાંબરી દેવીનો ડુંગર છે એને નમસ્કાર કર. તેણે મ્હોટા મનો ભાવથી નમસ્કાર કર્યો. પછી ખાવાએ મુક્તમાલાને કહ્યું કે આજ તારી અને તારા સ્વા-

મીની લેટ કરી આપુધું. હું હવે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરવા માંડુંધું અને રાત્રિયે સામાન સંભાળવાને દાસીને મૂકીને આપણુ ખેલુજણુ ઘોડા ઉપર બેસીને તહિ જઇયે. મુક્તમાલાએ યોડું હસીને ધણું સાંરેંએ એવું કહ્યું પછી ભોજન થયા પછી ધૂપ, કપુર, ફૂલ, લીંબું, અડદ ઇત્યાદિ અનેક જનશો બાવાએ આણી. પછી રાત્રિના આઠ વાગતાં મુક્તમાલાને સાથે લઇ તે ડુંગર બણી ચાલતો થયો.

અહિ જયપુરમાં તે બાવાના માણસોએ શુકલાક્ષને બારમે દિવસે સંકેત પ્રમાણે બાવો આવશે એવું કેહેતાંજ આપણી કાર્યસિદ્ધિ થઈ એવું તેમને લાગ્યું અને મહોટો આનંદ થયો. ધનશંકરને ત્રાસ દેવાનો તેણે ક્રમ ચલાવ્યો. હતો. તેણે કરી તે બિચારો છેક ક્ષીણ થઈ ગયો હતો. ઉઠવા બેસવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નહિ. પછી એક દિવસે તે બંદિખાનામાં એક બંદિવાન મરી ગયો. તે વારે આ-લાગ સારેંએ એવું જોઇને શુકલાક્ષે ક્રતેસિંહ પાસે ધનશંકર મરણુ પામ્યો એવી રાજાને ખબર કરાવી. પછી સર્વ લોકોને ઝાહેર કરવા સાંરે તે તેનો સંબંધી હતો માટે સ્મશાન યાત્રાદિ કર્મ શુકલાક્ષે પોતે કર્યું, અને ક્રતેહસિંહને કાઢાવી મોકલ્યું કે ધનશંકરના બાવાના પદાર્થમાં સાંરે અગ્રીણ નાખ્ય. એ પ્રકારે તે સજન પુરૂષના અલ્પ વયમાં એવો નઠારો પરિણામ થયો તેણે

કરી સહુ લોકોને મારું લાગ્યું. વારૂં, તેજ દિવસે રાત્રિના સુમારે પ્યાર વાગતાં શુકલાક્ષ બંદિખાનામાં ગયો. ધનચંકર બિચારો અરીથુના ઘેનમાં મળ થઇને પડ્યો હતો. પછી તેની એક પિછોડીમાં ગાસડી ખાંધીને તેણે કૃતેસિંહને કહ્યું કે પાછલે પ્યારે જા અંને નદીને કાંડે ચાલીને અર્ધકોસ ઉપર ધરોછે તેમાં એને નાખીને પાછો આવ્ય. તે પ્રમાણે કૃતેસિંહે કર્યું અને તે પાછો આવ્યો. પછી તે બેહુજાણ પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા.

આગળ કાંઈક દિવસ ગયા પછી એક દિવસે પ્રાતઃ-કાળમાં અરણોદયને સુમારે શુકલાક્ષ ઉઠીને બાહાર આવેછે એવામાં તેને ચાકરે કહ્યું કે મહારાજ મેં હવણાં મહોત્રે અમકાર જોયો; હું વાટે ચાલતો આવતો હતો એવામાં એક ઘોડેસ્વારને કોટવાળે પકડ્યો તેનો ગ્રાણે લેતાં તેની પાસેથી કોઈ બાયડીના હાથ પગ કાપેલા નીકળ્યા તેથી તે ખૂની માણસ છે એવું સમજી કોટવાળે તેને ચોકીમાં બેસાડ્યો. અને હું આણી મગ આવ્યો એવું સાંભળતાંજ શુકલાક્ષ મનમાં રાજી થયો અને કાંઈ કામનેશિષે બે સિપાઇ સાથે લઇ ચોકીઉપર ગયો. તેને જોઇ કોટવાલ સામો આવ્યો અને સલામ કરીને થયેલાં વર્તમાન કેહેવા લાગ્યો. તે સાંભળીને તેને બંદિખાનામાં મોકલો એવું શુકલાક્ષે કહ્યું અને પોતાનો એક સિપાઇ સાથે રાખીને તે ઘોડેલા હાથ પગમુઠાં

પંચાક્ષરી ખાવાને કૃતેસિંહ બણી મોકલી દીધા. આ
ખાવે જ્યારે શુકલાક્ષને ચોકી બણી આવતો જોયો
ત્યારે તેના દેહમાં જીવ આવ્યો, નહિ તો તેને લાવ્યું
હતું કે હવે આપણુ મોત થશે સંપત્તિ મેળવીને તો
અનેક પ્રકારનાં વિષયાદિ સુખ ભોગવી આવી કલ્પના
કરતા હતા તેની સમાપ્તિ થઈ. પરંતુ છેવટ તેણે બંદિ-
ખાનાની એક કોટડીમાં સુખરૂપે વાસ કરવા માંડ્યો
આ ખાવાને બંદિખાનામાં મોકલી શુકલાક્ષ પોતાને ઘેર
પાછો આવ્યો અને રંગ મેહલમાં સ્વસ્થપણે તકિયા
ઉપર ટેકો દઇને મનમાં વિચારે છે કે આજ કૃતકૃત્ય
થયા. આરંભેલા કામમાં વચ્ચે વિઘ્ન ન કરતાં ધૈર્ય
કામ પાર પાડ્યું. હવે શાંતવર્માની સર્વ સંપત્તિ આપણે
હાથ આવશે. આ નાશ કરવામાં હું છું એવી તેને
ખબર નથી મુક્તમાલાએ આપઘાત કરી એવું રાજાને
કહેવાશે. રાજા પાસેથી પણ વીસ હજાર રૂપિયા મળ્યા,
હવે મારા જોડો શ્રીમંત કોણ છે પરંતુ અદ્યાપિ સર્વ
સમાપ્તિ થયું નથી. ઇરાવતીમાં જઈ શાંતવર્માને અનેક
પ્રકારે શાંતવન કરવું જોઈયે, મુક્તમાલાનો શોધ કરવા-
માટે જઈને કહિણુ મહિનો પંદર દિવસ કાઢાડીને તેનો
કહિ શોધ જડતો નથી માટે તેણે આ દુઃખથી જીવ
કાઢાડ્યો હશે એવી તેની ખાતરી કરી આપવી જોઈયે

ત્યારે આપણે જીવ કેદારે બેસશે. એવા વિચારમાં તે નિમજ થઈ ગયો.

અહિ ધરાવતીમાં જે રાતે મુક્તમાલા નીકળી ગઇ તેને ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ધરનાં સર્વ માણસો ઉઠીને પોતપોતાને કામે લાગ્યાં, સુમારે સાત વાગ્યા, ત્યારે મુક્તમાલા ઉઠી નથિ એવું કોઇ પરસ્પર બોલ્યા, એ વાત શાંતવર્માને કાને પડતાં તેણે સોમદત્તને હાક મારી અને મુક્તમાલા હજી કેમ ઉઠી નથિ, તેની પ્રકૃતિ સારી નથિ શું? એની ચોકશી કર એવું કહ્યું તેને પણ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને દોડતો તે તેના મંદિરમાં ગયો અને જુવેં છે તો પથારી ખાલી છે, પછી હવાયું બીડીને હેડે ગઇ હશે એવું તેને લાગ્યું, પછી હેડે આવીને ચોકશી કરે છે તો તેનો કહિ શોધ જડ્યો નહિ, અહિ સોમદત્તને વિજંમ લાગેલો જોઇને એસાને પૂજા કરવાનું આટ-કેલું છે, તેણે ખીજા માણસને મોકલ્યો એટલામાં મ્હાન વદન કરીને સોમદત્ત દેવધર પાસે આવ્યો અને તે ધરમાં કહિ જડતી નથિ એવું કેહેવા લાગ્યો. તે સાંભળીને એસો પૂજા તજીને ગાભરે ગાભરે તેના મંદિરમાં તેને સાથે લઇને ગયો, તહિ કોઈ નથિ એવું તેણે જોયું. સોમદત્ત આગળ થઇને જુવેં છે તો બિછાના ઉપર એક ચીટી પડેલી દીડી તે લઇને તેણે વાંચી, પછી શાંત-વર્માના હાથમાં આપી તેણે તે વાંચીને કપાલ

હાથ ફેરવ્યો. પછી ખોલ્યો હું હવભાગ્ય આવા ઉત્તમ
 ગુણુનું કન્યા રાત મને ક્યાં મળશે. હે પ્રભુ! મારે સંતાન
 ન હવું તેણે કરીને હું ઘણો સુખી હતો જે તે કન્યા આપી
 તે આંધળી, ઠૂંટી, પાંગળી, કુરૂપ, ગાંડી એવા પ્રકારની
 આપી હોત અને તેનો આ પ્રકારનો ખનાવ ખન્યો હોત
 તો મને આટલો શોક થાય નહિ. તેના ગુણુ કેટલાક
 કહું, મને વૃદ્ધપણામાં દુઃખ થાય નહિ માટે આપણું
 દુઃખ એક મગ રાખીને તે હાસ્યવદન કરીને મારી
 પાસે ખોજતી. પરંતુ તેના મનને અનિશ્ચય દુઃખ થાય છે
 એવું બાહારના ચિન્હો ઉપરથી મારી નજરે આવતું
 હતું. તેને ચાર માસ થયેલા છે જો કદાપિ તેને છોકરો
 થશે તો તેનું અને મારું દુઃખ ઓછું થશે એ આશાએ
 હું જીવનું સમાધાન કરતો હતો. બારમે દિવસે પાછી
 આવીશ એવું લખ્યું છે તે વ્યર્થ છે તેનાથી તે દુઃખ
 સહન થતું નથી માટે પોતાના જીવનો નાશ કરવા
 ગઈ એમાં સંશય નથી એ પ્રકારે તે વિલાપ કરવા
 લાગ્યો. સોમદત્તને આ આગળ કરતાં હવણું ઘણું દુઃખ
 થયું તેની આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી તે કાંઈ
 કરતાં છાંનો રહે નહિ પછી તે પોતાની ઓરડીમાં જઈ
 વિલાપ કરવા લાગ્યો હે પ્રિયભગિની મુક્તમાલા મને
 તજીને ક્યાં ગઈ છે? મુક્તમાલાની મા અને સાસુ ધ્યાદિ
 સર્વ શોકમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં. ગામમાં વાત ચાલતાંજ

સર્વે નગરી શોક કરવા લાગી. મ્હોટા મ્હોટા વિદ્વાન
 અને શ્રદ્ધ લોકોએ શાંતવર્માનું શાંતવન કરવું અને શોધ
 કરવામાટે લોક મોકલવા વિષે તેને સૂચવ્યું પછી તેણે
 સોમન આરવાર અને સિપાઇ રવાને કર્યા તેમાંના કેટલા-
 એક એ દિવસે, કેટલાએક ચાર દિવસે પાછા આવી અને
 કહી બાળ લાગતી નથિ એવું કહેવા લાગ્યા. એવું સાંભ-
 ળીને સોમદત્તનું અંતઃકરણ એક ઉદાસ થયું તેને ઘર
 ખાવા ધાય એવું લાગ્યું. કહિપણ એન પડ્યું નહિ પછી
 તેણે શાંતવર્માને કહ્યું કે મને મોકલો તો હું મુક્તમા-
 લાનો શોધ કરવા જાઉં એવું સાંભળી તેણે મ્હોટા
 દુઃખનો પોકાર કર્યો અને બોલ્યો કે તમે બેહુ જાણુની
 બાળપણથી એક એક ઉપર ધણી પ્રીતિ છે તેથી તેના-
 વિના તને સુખ થવાનું નહિ અને અનિશ્ચય દુઃખ થશે
 એવું હું પડકું જાણું છું અને તેનાથી તારા ઉપર કમી
 પ્રીતિ છે એવું નથિ તેના દુઃખથી હું બળું છું અને
 તું જાણે અને તને પણ મુક્તમાલા નહિ મળે તો મને
 બમણું દુઃખ થશે એવું કરવું નહિ એવું બોલતાં બેહુની
 આંખોમાંથી આસુની ધારા ચાલી પછી સોમદત્તે મ્હોટા
 સંકેતે કરી પોતાનો શોક મટાડીને હું તેમ કરીશ
 નહિ એવું કહ્યું પછી તેની આગા લઇ ખાતે દિવસે
 તેનો શોધ કરવા ચાલ્યો.

ભાગ ૫.

શ્લોક.

જે ભક્તછે પ્રભુતણા જગમાંહિ સારા ॥

તેને ઉપદ્રવ કરે જન જે નઠારા ॥

જે ભક્તવત્સલ સદા નિજભક્ત તારે ॥

તે સાધુને સદય સંકટથી ઉગારે ॥૧॥

પંચાક્ષરી બાવો ધરાવતીમાં હતો તે વારે તેની પાસે મુક્તમાલા ગઈ ત્યારે તેનું સુંદર રૂપ જોઈ તેનું અંતઃકરણ તોહિત થઈ ગયું હતું. પછી તેણે પોતાની બેઠુ પાછળની મતલબ સાધીને શુકલાક્ષને પણ ડગવાનો વિચાર કર્યો. અને એજ હેતુથી બિચારી બોળી સ્ત્રીને તેણે એટલે ધેગળે લીધી. પછી તેણે ગામડામાં દાસીને રાખીને મુક્તમાલાને મંત્ર સિદ્ધ કરી આપવામાટે રાત્રિયે ડુંગર ભણી લીધી. એ પાછળ કહયુંજ છે. એ બાવો એ ડુંગરનો બોમીયો હતો માટે આડેમાર્ગે જવાને તેને કાંઈ અડચણ પડી નહિ. જ્યાં જગી ઘોડે જાય એવો માર્ગ હતો ત્યાં જગી ઘોડા લીધા પછી તેમને ઝાડ સાથે બાંધી મૂક્યા અને બોજે બાંધે જઈ મુક્તમાલા સહિત ડુંગરાની વચ્ચે એક યુદ્ધ

હતી ત્યાં ગયા અને ગુહાનાં બાર ઊધાડીને માંહ પેઠો તેની પાછળ મુક્તમાલા પણ પેઠી તેને તે ગુહા મ્હોટી ભયંકર લાગી. માંહિ મ્હોટો સિંહુર ચોપડેલો પથર હતો તેને જય લીલાંતરી કહીને તેણે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યો. તે જ્ઞેષ્ઠને મુક્તમાલાએ પણ તેવોજ નમસ્કાર કર્યો. તે પથરાની પાછલ એક ઝરો વેહેતો હતો અને માંહિ એક બે ભિન્ન ભિન્ન ચોરડિઓ હતી તે સહુ તેણે મુક્તમાલાને દેખાડી પછી સામાન છોડી તૈયારી કરવાનો જોગ ધાલ્યો. સામાન તપાસી જ્ઞેતાં બે જાણુશો આપવાની રહી ગઈ એવું બોલ્યો પછી તેણે મુક્તમાલાને કહું કે તું આ જુદુ જુદુ કરી મૂક્ય હું જ્ઞેષ્ઠને તે જાણુશો લઈ આવુંછું તે વારે તે બોલી મને અહિ ડર લાગેછે હું એકલી કેમ રહું? હુ સાથે આવીશ પછી તે બોલ્યો કે એમ કરવાથી વાર લાગશે અને કામમાં અંતરાય પડશે અહિ કેઈ ભય નથી હું બારથી સારો બંદોબસ્ત કરેછું. કોઈપણ અહિ આવશે નહિ એવું કહીને તે બાહાર ગયો અને ગુહાનું બાર શીડીને તે ઉપર એક મ્હોટો પથર ગોઠવ્યો તે એવો કે માંહથી તે બાર ઉઘડેજ નહિ.

એ પ્રકારનો બંદોબસ્ત કરીને તે ઘોડા પાસે આવ્યો અને એક ઘોડા ઉપર બેશીને બીજો પાછળ ચડાવ્યો પછી તે ગામડામાં ગયો તહિ દાસી હંચી ગઈ હતી

તેને જગાડી, પછી બોલ્યો એક બે જનશો લઈ જવાની રહી
 માટે હું પાછો આવ્યો હવાણાં અંધારામાં કોઈ દેખાતું નથિ
 આપણે સર્વ સામાન તહિ લઈ જઈએ તું આગળ થા
 દાસીના મનમાં તો તહિ જવાની ઇચ્છાજા હતી પછી
 ઘોડા ઉપર સર્વ સામાન ધાલીને તેને લઈ બાજે આવ્યો પછી
 ખીજે માર્ગે ચાલીને એક અરણ્યમાં ગયાં પછી ઘોડા જવા-
 ની આગળ વાટ નથિ એવું કહીને નીચે ઉતર્યો બાવાએ તી-
 રથ ધારની એક કટારી સાથે રાખી હતી તે એક હાથમાં
 લીધી અને ખીજે હાથે દાસીનું ગળુ ઝાલ્યું. પછી
 મુખમાંથી શબ્દ પાડ્યું નીકળ્યો નહિ તે નિર્દય બાવે
 કટારી વડે દાસીનું પેટ ચીરી નાખ્યું તેથી તરત તેનો
 પ્રાણ ગયો પછી તે દુષ્ટ તેનો એક હાથને એક પગ
 કાપીને જૂદો મૂક્યો અને બાકી રહ્યું તે સહુ એક
 ઝાડના પોલમાં ઘાલ્યું. પછી પાસેના ઝરામાં હાથ પગ
 સ્વચ્છ ધોઈને તે સાથે લઈ ઘોડા ઉપર બેસીને ચાલતો
 થયો.

ઉપર કહેલું કૂર કર્મ કરવાનું કારણ ઉઘાડુજ છે
 કે તે અવયવ શુકલાક્ષને દેખાડીને તેની પાસેથી પાંચ
 હજાર રૂપિયા લેવા હતા. મુકતમાલા શુકલાક્ષે નહા-
 નપણથી દોડેલીમાટે તે મુકતમાલાના અંગને આજ-
 ખતો હતો. ત્યારે દાસીના અંગને તે મુકતમાલાના
 અંગેજી એવું કેમ માને એવી વાંચનારાઓને શંકા

થશે પરંતુ તે દાસી વયે રંગે અને શરીરના બંધે મુક્તમાળા જોવાની હતી. અને મુખવિન સરખા અંગવાલા એ જાણના ખીજા અંગોમાં કાંઈ ભિન્નતા જાણાઈ શકતી નથી. એનું ઉદાહરણ કે સરખી આકૃતિનાં એ માણસ મુખે લૂગડું ઓઢીને સૂતાં હોય તો તે બેઠુનાં મુખ જોવાનીના અતિ પરિચયવિના નીચેના ભાગથી ઓળખાતાં નથી એ વાત ધ્યાન લોકોએ અનુભવેલી છે. એ પ્રકારે ભયંકર કામ કરીને ખાવાએ જયપુરની વાટ ઝાલી તેના મનમાં એવું હતું કે શુકલાક્ષ પાસેથી પાંચ હજાર રૂપિયા મળશે અને આપણી સંપત્તિ સુમારે દોઢ હજારની છે એ સર્વ લક્ષને મુક્તમાલા પાસે આવશું તે આપણે વશ થશેજ. વનમાં તે એકલી શું કરશે એ વિના વળી તેના શરીર ઉપર પાંચ હજારના દાગીના છે તે અને આપણુ એક થયા એટલે તેની સંપત્તિપણુ આપણા ઉપયોગમાં આવશે એવો વિચાર કરતો તે જયપુરમાં ગયો પછી તેની શી અવસ્થ થઈ તે ઉપર કહ્યું છે તે પછી બંદિખાનાની ઓરડીમાં સ્વસ્થ થઈને બેઠો.

જે દિવસે આ ખાવાને શુકલાક્ષે બંદિખાનામાં મોકલ્યો તે દિવસે હું કૃતકૃત્ય થયો એવું તેને લાગ્યું પરંતુ તે મુક્તમાલાના હાથ પગ જઈ આપણે જોવા એવું તેને વિચાર્યું પછી તે રાત્રિયે બંદિખાનામાં ગયો અને તે

અવયવ હાથમાં લઈ જીવેછે તો તેનાજ છે એવું તેને લાગ્યું પણ સારી પેઠે જોયા પછી જૂઠ તેના જાણવામાં આવી. મુકતમાલાની દાસીને તે સારીપેઠે ઓળખતો તેના જમણા હાથમાં વાગ્યાનું ચાકું પડ્યું હતું, અને કર્મ ધર્મ સંયોગથી તેજ હાથ આવ્યો હતો. તે ચાકું જોતાંજ તેને નિશ્ચય થયો કે આ મુકતમાલાના હાથ નથી. તેણે મને ફસાવવાનો ખેત કસ્યોછે. એવું મનમાં આણીને તેને ઘણી રીસ ચઢી. પછી તેણે લાગલોજ તે ખાવાને તહિ આણાવ્યો અને પૂછ્યું કે આ મુકતમાલાના અવયવ છે? એમાં કાંઈ જૂઠ તો નથી? એવું સાંભળીને તે ઊત્તર દેતાં ગભરાયો પછી બોલ્યો કે માહારાજ તેનાજ અવયવ છે હું સરકારને જૂઠું કહેતો નથી. એવો તેનો ઉત્તર સાંભળીને શુકલાક્ષે લાલ આંખમાં કરી અને બોલ્યો કે અરે મૂર્ખા તું મને ઓળખતો નથી મારી સાથે જૂઠાઈ ચાલેછે કે નહિ તેનો તે મનમાં વિચાર કસ્યો નથી. આ તેની દાસીના હાથ પગ છે મેં પડકુ ઓળખ્યું, હવે ખરી વાત શી છે, તે કહીશ તો સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરીને તને છોડી દઈશ. એવું સાંભળતાં તે ગભરાયો અને જે કાંઈ ખરું હતું તે સર્વ તેણે શુકલાક્ષને કહ્યું. તે સાંભળીને ખરો લાગ આવ્યો હતો, તે આણે બગાડ્યો અને આપણું કામ બગાડ્યું એવું તેના મનમાં આવતાં તેણે તેના ઉપર ક્રોધ

ફરીને લાતો મૂકિયો ધડકા ઇત્યાદિક માર મારીને તેને અર્ધમોયો કસ્યો. અને ફતેસિંહને કહ્યું કે આની ધનશંકરના જેવીજ અવસ્થા કરવી. પછી પોતે ત્યાંથી જતો રહ્યો.

શુકલાક્ષ પોતાને ઘેર જઈને બિછાના ઉપર પડ્યો પરંતુ તેનું અંતઃકરણ છેક બિદ્ધિમય થઈ ગયું તેણે ફરી હંધ આવી નહિ. મુક્તમાલા હાથમાં આવી પણ તેનો તે દૃષ્ટે નાશ કસ્યો નહિ માટે તેને ધણો ખેદ થયો. પરંતુ તે તે ગુહામાંછે એ પણ એક સારો લાગ છે એવું તેને લાગ્યું આપણુ તહિ જરૂરિયુ તો તે આપણુ હાથમાં આવશે. પણ તહિ ઉતાવળથી જતાં ત્રણ દિવસ લાગશે. પણ આ દૃષ્ટને તેને છોડે પાંચ દિવસ લાગ્યા હવે એ આઠ દિવસમાં તહિથી છૂટી ગઈ તો કાંઈ ઇલાજ નથી એવું તેને લાગ્યું. હવાણાંજ નીકળું પણ રાત્રિ ગઈ છે. રાત્રને મળીને પૂછવું જોઈયે. પૂછીને નીકળું તો સચ્ચર થયાવિના રહેજ નહિ એવા વિચારમાં તેને સવાર થઈ પછી લાગજોજ ઉઠીને રાત્ર બણી ગયો અને મુક્તમાલાને ફસાવીને આણવા માટે એ ત્રણ માણસો મોકલ્યાં હતાં પરંતુ તેમના હાથમાં આવી ખરી પણ રાતે નાશી ગઈ, તેનો ફરીથી શોધ લાગ્યો નથી એવું રાત્રને કહીને કહ્યું કે મને આમા આપો હું પોતે જઈશ પોતાના ગયા વિના તે કામ થશે નહિ પછી તે

ગુજાએ પીર મહારાજ ધણુ સાહે એવું કહ્યું. પછી તે તહિથી નીકળીને ઘેર આવ્યો અને અનેક ચાકર સાથે લઇને ઘોડા ઉપર બેસીને લાગજોજ નીકળ્યો. બર મજલ કરીને ત્રીજે દિવસે સાયંકાલને સુમારે તે ડુંગરની તલેટીમાં આવી પોહ્યો. પછી ઘોડા ઉપરથી ઊતરી ચાકરને તહિ રાખીને પોતે એકલોજ તે ગુહા બહારી ઘેડતો ઉપર ચડવા લાગ્યો.

અહિ મુક્તમાલાને ગુહામાં ધાલીને ખાવો જણાસો લેવાનું નામ લઇને ગયોછે તેની વાટ જોઇને મુક્તમાલ, બેસી રહી. બાહાર કાંઈ ખડખડ થાય ત્યારે તે આવ્યો એવું તેને લાગે પછી થોડીવાર પછી તેને આવ્યો ન જાણે એટલે પાછી ચિંતાતુર થાય. તેના મનમાં નાના પ્રકારની કલ્પના આવે લાગે. અરણ્યમાં જનાવરોના ભયંકર શબ્દો કાને પડતાજ હતા તેણે કરી તેને ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક ભીતિ લાગવા માંડી કોઈ કોઈવાર તે ગુહામાં ખડખડ ભડભડ થાયછે એવોજ તેને ભાસ થતો હતો. એવું થતાં સુમારે એક પ્રહર જતો રહ્યો તો ખાવાનું કેકાણું લાદ્યું નથિ. પછી તેના મનમાં નાના-પ્રકારની કલ્પના આવવા માંડી; અરણ્યમાં ભયંકર જનાવરોના સખ્દજ તેને કાને પડ્યા હતા તેણે કરીને તેને ઊત્તરોત્તર અધિક અધિક ખીક લાગવા માંડી એવી સ્થિતિમાં તેને કાંઈ સૂજ્યું નહિ. ગાંડી જેવી અહિ તહિ

કરવા લાગી. શું કરવું તે તેને સૂઝતું નહિ. હું મૂર્ખ. પછું કરીને તે કાળને હાથે પડી એવું તેના મનમાં આબું. તે યુદ્ધ તેને જમરાજના ઘર લેવી લાગી. એવા સંકટમાં તે પડીએ એવામાં આહારના પક્ષિયોનો ફિલ-ફિલાટ થવા માંડ્યો તે ઉપરથી સવાર થઇ એવું તેણે અનુમાન કર્યું. હવે કોઈ આ બંદિખાનામાંથી છોડવાને આવશે એવું તેના મનમાં થવા માંડ્યું. પછી કેહેએ કે આ આશા બ્યર્થ છે. મેં મારે હાથેજ મારો ધાત કર્યો. અહિ હવે જે આવશે તે મને દુઃખ દેવાને આવશે સુખ દેવાને આવે એવો સંભવ નથી એવા વિચારમાં તે છતાં પક્ષિયોનો ફિલફિલાટ બંધ થયો. અને રાત્રિના તમરાંના અને પશુઓના શબ્દ કાને પડવા માંડ્યા તેણે કરી તેને અતિશય ખીક લાગી. સર્વોંગે પરસેવો છૂટ્યો. હઠધું ધડકવા માંડ્યું એવી અવસ્થા થતાં તેને કેટલીક વાર મૂર્છા થઈ. મૂર્છા વળ્યા પછી ઉઠીને જૂવેએ તો દીવો બાંખો બળેએ તે વેળાએ તેને યુદ્ધ બંધકર લાગી એ દુઃખમાં ભૂખ તરસની તો તેને શુદ્ધપણ નોહોતી આ દુઃખથી પ્રાણ જતો હોય તે સારો એવું તેને થયું. પછી તેણે બાર ઊઘાડવાનો યત્ન કર્યો પણ તેની તે કેટલી શક્તિ! દુઃખે કરી અને ભૂખે કરી તે છેક અશક્ત થઈ ગઈ હતી. મારે બાહર પથરા ગોઠવેલાં બાર તેનાથી ઉઘડ્યાં નહિ, પછી

તે નિરાશ થઇને લોચ્ચો થઈ પૃથ્વી ઉપર પડીને
તેણે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી તે આ પ્રમાણે—

“નારાયણ નરસિંહ નચેત્તમ પુરસોત્તમકો ધ્યાન
ધરે.” એ રાગનું પદ.

વિધનાથ આ દુઃખ સાગરથી આજ મને તું તારે
મારી સૂક થકી આવેલા સંકટથી ઉગારે. ટેક ૧
જન્મ ધરીને પાપકર્મ મેં મનથી નવ કીધારે
પાત્ર જોઇને નિત્ય નિત્ય શુભદાન ધાણું મેં કીધારે વિ. ૨
આ ભવમાં શુભ શુદ્ધ ભાવથી કર્મ જોગ મેં સાધ્યોરે
મનસા વાચ્યા અને કર્મણા દેવ તને આરાધ્યોરે વિ. ૩
તેં સંકટ ભડતોનાં કાખ્યાં ગ્રાહ થકી ગજ છોડ્યોરે.
પ્રહલાદના સુખ કારણ માટે દૈયરાયને મોડ્યોરે. વિ. ૪
દુપદ સુતાની લજ્જા રાખી ચીર વીર તેં આપ્યારે.
પાંડવનું પ્રતિપાલન કીધું સંકટ તેનાં કાખ્યારે. વિ. ૫
નાથ વિરહથી દુઃખ બહુ પામું આ ભાવમાં હું બારીરે.
દુઃખ ભાગ્ય પ્રભુ દાસી જાણી હું અપજાણું નારીરે. વિ. ૬
નાથ ભેઠવાનું મન કરતાં પડી દુષ્ટને પાસેરે.
ધશ્વર તું ઊગાર નહિ તો ચારી શી ગતિ થાયેરે. વિ. ૭
મધ્ય રાતે હું માતપિતાને છોડી વનમાં આવીરે.
વિરહ વેદના માતપિતાને લખી હતી ક્યાં બાવીરે. વિ. ૮
વિરહ થકી તે પ્રાણ છોડ્યે સોમદત્ત દુઃખ ધરશેરે.
ભડત જનોને દુઃખદેખતાં દુષ્ટ તણાંમન ઠરશેરે. વિ. ૯

મહોટો દુષ્ટ થયોછે રાજા નીતિપંથ નવ જાણેરે.

પુણ્યવંત પતિને દુઃખ આપી પાપીનું મત તાણેરે. વિ.૧૦

એ પ્રકારે વિલાપ કરતાં ખીજી રાત્રિ વીતી ગઈ. પછી સવાર થઈ એવું પક્ષિયોના કિલકિલારૂથી તેણે જાણ્યું. ખીજી અને દુઃખથી તેનાં અંતઃકરણ છેક ઢીલાં થઈ ગયાં. પછી તે મરવાનો વિચાર કરવા લાગી પરંતુ પેટમાં ગર્ભછે, તેથી જો મરીશ તો મને બાળ હયા ચોટશે, એવા વિચારથી તેણે તે ધોર કર્મ કર્યું નહિ. એ દિવસની ભૂખથી પેટ ચોટી ગયું, પછી ભૂખની ધણી ખીડા થઈ તેથી કાંઈક ભક્ષણ કરવું એવું તેના મનમાં આવ્યું. પછી તહિ જરો હતો તેમાં દાતાણુ કરીને સ્નાન કર્યું પછી પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરીને મંત્ર સિદ્ધ કરવાને સામગ્રી આણી હતી તેમાંથી ભક્ષણ કરવા મોગ વસ્તુ તેણે ખાધી ને પાંણી પીધું એટલે જીવને જરા સુખ શાતા થઈ, પછી હથ્થર ભક્તિ વિના ખીજી કાંઈ કરવું નહિ એવો તેણે વિચાર કર્યો. પણ મનસ્થિર રહ્યું નહિ. દાસીની શી વલે થઈ હશે અને આપણા માતા-પિતા તથા સોમદત્તની કેટલી અવસ્થા થઈ હશે, બંદિ ખાનામાં મારા પ્રિયપતિની કેટલી અવસ્થા થઈ હશે, કલ્યાણિક વિચારમાં તેનું મન ગુથાયું ખાવાની સામગ્રી હતી તે તેણે પાંચ છ દિવસ લગી પોહોંચાડી, પછી, પાણી વિના ગુહામાં ખીજી કાંઈ તેણે લીધું નહિ. અહિ

પાણીએ એ મ્હોટું બામ્ય છે. આઠમે દિવસે ખાવાનું નહિ તેથી તેને કાંઈ ગમ્યું નહિ પછી દીવો હાથમાં લઈ સર્વે યુદ્ધ શોધવાનો તેણે આશ્રમ કસ્યો.

શોધકરતાં એક ડોકાણે બારે દીકું તેનાં બારણાં ઉધાડવાનો તેણે પ્રયાસ કસ્યો; નીચે લાકડાં ધાલીને મ્હોટું જોર કર્યું ત્યારે બાર થોડુંક ઉઘ્યું. પછી તેજ યુક્તિથી તેણે એક પાટિયું વછોડી નાંખ્યું પછી માંહિ દીવો લઈ જૂવે છે તો ગાઢ અંધાર દેખાયું પછી તેણે વિચાર્યું કે આ યુદ્ધનોજ આ ખીજો ખંડ છે પણ માંહી જમને જોતાં તેને મ્હોટી ખીક લાગી પણ જીવ ડોકાણે રાખીને દીવો લઈ તેમાં પેડી અને જૂવે છે તો એક લાંખી નળી તેણે દીઠી એમાં શું છે તેનો શોધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે તેમાં ચાલી. નળીમાં કોઈ ડોકાણે હંચુ અને કોઈ ડોકાણે નીચુ તેણે દીકું. પછી દીવાનો પ્રકાશ મંદ થતો ગયો તેથી કહિ ધાંચમાં પગ પડે કહિ શરીર ધસાય, કહિ ડેસો વાગે તેથી તેનું સુકુમાર શરીર લોહી લોવાણુ થઈ ગયું. ચાલવાનો માર્ગ સારો નહિ તેણે કરી પગમાં પથર વાગવાથી પગ પણ છુંદાઈ ગયા પણ તે માર્ગનો છેડો આવ્યો નહિ. ખીકથી તેને ધણો ત્રાસ થયો. એવા સંકટમાં દીવો ઓલાઈ ગયો. પછી શું કેહેવાનું? પછી તે ધણી ધબરાઈ. ગઈ આગલ ડગલું દેવાયુ નહિ ત્યારે તહિ

એથી ગઈ. તહિ ધણું રદન કર્યું હવે આગળ જયું કે પાછળ તેનો તેને મહાટો વિચાર પડ્યો. પછી મનમાં ધીરજ આણીને સર્વ દુઃખ કોરે કરીને જગ-જાથ દેવનું ધ્યાન આરંભ્યું. પરમેશ્વરે તેને મહોટી ધીરજ આપી પછી તે પાછી ચાલવા લાગી હું આ માર્ગે કહિ જાય હવે વળી મને આથી ખીજી કાંઈ સંકટ પડશે કે નહિ એવો વિચાર મનમાં કરતી જાય છે. પછી જો ઇશ્વરે ધાર્યું હશે તે થશે એવો નિશ્ચય કર્યો.

વિચારી મુક્તમાલા ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મહોટા સંકટ વડે અર્ધ ગાળી લગી દુઃખ દાયક માર્ગે ચાલી. પછી આગળ જીવે છે તો માર્ગ સમાપ્ત થઈ ગયો પછી હાથ પંપોશીને જીવે છે તો પાપાણુ મય ભીત તેને હાથ લાગી. પણ કહિ માર્ગ જડ્યો નહિ તે વેળાએ તે ધણી ગભરાઈ તેના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. પછી કેહે છે હે દેવ મને કહિ આણી હવે હું શું કરું? હવે આ ભીત ઉલંગવાની શક્તિ નથિ અને કદાપિ ભીત ઉલંઘી તો તહિથી પણ છૂટકો થવાની આશા નથિ એવું કેહેતાં અહિ તહિ ફરવા લાગી, તે ભીતમાં એક બાર આબું એટલે ધીરજ ગાખીને તે બાર હાથે ઉઘાડ્યું પછી એ બારમાં રહીને આગળ જીવે છે તો ધોર અંધાર દેખાયું તેણે વિચાર્યું કે આ વળી ખીજી વિસ્તીર્ણુ મુહા છે. પછી તેમાં પેશીને કાનમાંડી સાંભળવાં પક્ષિયો

અને પશુઓના વિવિધ શબ્દ તેને કાને પડ્યા. તેણે કરીને તેને મ્હોટી ખીક લાગી અને શરીરે પરસેવો આવ્યો. પશુઓના શબ્દ સાંભળીને ખીક લાગેલી તેથી તે થોડીવાર થોભીને આગળ ચાલી એટલે એક ખાર આવ્યું તેમાં પેશીને જોયું તો અજવાળુ દેખાયું, બાહાર નીકળી એટલે સુંદર વાયુ તેના અંગઉપર આવ્યો તેથી તે આનંદ પામી હવે મને ઇશ્વરે આ એક સંકટમાંથી તો છોડી એવું વિચારીને તે ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવા લાગી.

જે વેળાએ મુકતમાલા તે ગુહામાંથી કુંગરની ખીજ પડખે આવી તે વેળાએ રાત્રિના ખાર વાગ્યા હતા. તેણે ઇશ્વર ચિંતન કરીને ચારે મગ જોયું તો સર્વત્ર જંગલ દેખાયું. હવે શું કરે અને કહિ જાઉં એવો વિચાર કરેછે. એ અરણ્યમાં કેટલાએક પશુઆ શબ્દ કરેછે કેટલાએક પાસે આવી આરડેછે એવું તેણે સાંભળ્યું. પછી હવે આપણને આ જનાવરો ખાઈ જશે એવી એને ખીક લાગી. નક્ષત્ર તારાઓનો મંદ પ્રકાશ હતો તેણે કરીને જવાનો માર્ગ પણ તેને જડતો ન હતો સૂર્યોદય થતા લગી જોઈું અહિજ રહું તો મનમાંથી ખીક જશે નહિ એવું ખેશીને વિચારતાં થોડેક છેટે એક પગ માર્ગ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. પછી તે પગ માર્ગે તેણે હળવે હળવે તે કુંગર ઊતરવાનો આરંભ કર્યો. જે માર્ગથી તે ઉતારવા લાગી તે માર્ગે

સગડ ઝાડી હતી. તહિ કુંગરની પગથી જીપરથી ઉતર-
વાનો લાગ હતો પરંતુ તહિથી ઉતરતાં કાંટા અને
પથરા વાગીને તેના સુકુમાર પગમાંથી લોહી નીકળ્યું
હતું તેણે કરીને આગળ ચલાય નહિ એવું થયું પછી
તેણે પોતાનું એક વસ્ત્ર ફાડી બે ચિથરાં કરી બે પગે
બાંધ્યાં અને બાકી રહેલી પગથી ઉતરી નીચે ઝાડી
હતી તેમાં જોયું તો એક મ્હોટો માર્ગ તેણે દીઠો પછી
તે માર્ગે તે હળવે હળવે ચાલી-

એના અદ્ભુત સંકટમાંથી છૂટીને માર્ગે લાગતાં
તેના મનમાં આવ્યું કે આપણી ગ્રહસ્થા હતી તે
સમાપ્ત થઇ. પછી આગળ જતાં થોડેક છેટે પગલાં
વાગતાં સાંભળ્યાં એટલે અચકાઇને પાછળ જોવા લાગી
તો થોડે છેટે માણસ દીકું ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે
કોઈ વોશરી હશે પણ પછી વળી વિચાર્યું કે તે
દુષ્ટ તો નહિ હોય એમ જાણી તે આડે માર્ગે જવા
લાગી કેટલાંએક ડગલાં આગળ ચાલીને પાછળ જોવે
છે તો તે પણ આડેમાર્ગે તેની પાસે આવેછે એવું તેણે
દીકું પછી તેણે તે માણસને જમરા જેવો દીઠો. આ
ધરણું લઇને મારી નાંખશે એવું તેણે જાણ્યું પણ
વિચારી શું કરે? ગભરાઇને ગાંડા જેવી અહિથી તહિ અને
તહિથી અહિ ફરવા લાગી પછી જો વારે તે છેક પાસે આ-
વીને ઝાલવા કરેછે, એવું તેને લાગ્યું તે વારે કોઈ આવશે

ધાવ અને આ મુલાના હાથમાંથી મને છોડાવો એવું તે જૂમો પાડતી બોલી એટલામાં ખીજને એક માણસ તેની પાછળ આવ્યો અને એ અનાથ સ્ત્રીને પીડા કરનારાને જોરથી એક લાત મારી. લાત વાગતાંજ તે ઉથલીને પથરા ઉપર પડી કચ્ચર થયો એવો અમલકાર જોઈને આપણને ઇશ્વરે સહાય કરવા આ માણસને મોકલ્યો એવું તેને લાગ્યું. પછી તે આગળ આવીને બોલ્યો કે બાઈ હવે તમે મારી પાછળ આવો મારા દેહમાં જીવંતે ત્યાં લગી તમને કાંઈ બચ નથી એવો તેનો મધુર શબ્દ સાંભળીને તેને ઘણું સારું લાગ્યું અને પગે ચલાવું ન હતું પણ અર્ધકોસ લગી તેની પાછળ ચાલી પછી તેના મનમાં આવ્યું કે આ કોણ જાણે કોણે કદાપિ મને ખીજ સંકટમાં તો નાંખશે નહિ? એવું તેણે મનમાં આણીને તેને પૂછ્યું કે બાઈ મને તં તે જમરાના હાથમાંથી છોડાવી તો તારૂં ઇશ્વર કલ્યાણ કરશે પરંતુ તું કોણે તે મને કહિય તો મારા જીવને ઘણું સારું લાગશે એવું તેનું દીન વચન સાંભળીને ઉભો રહ્યો અને નાચે જોઈ બોલ્યો કે બાઈ-સાહેબ આપના ચાકરને કેમ ન ઓલખ્યો? આપણી આવી દશા કોણે કરી? આટલે છેટે આવી ઘોર રાતે આ અરણ્યમાં આપ કેમ ચાલ્યાં. એવું સાંભળીને તેને ઘણું વિશ્વાસ આવ્યો અને તેની આંખોમાંથી આંસુની

બાર ચાલી તેના શબ્દ સાંભળીને આ આપણા પતિનો વિશ્વાસુ સેવક ગુલાબસિંહ છે એમ તેણે પણ તેને ઓળખ્યો પછી તેના પ્રભાણેજ તેની અવસ્થા થઈ.

તે બેહુમાંથી એકનો પણ શોક મટે નહિ. પરંતુ આપણે ક્રિયા પ્રસંગમાં છઠ્ઠાએ તેની બેહુને સ્મૃતિ થઈ પછી શોક મટાડીને તે બેહુ માર્ગે ચાલ્યાં પણ મુક્તમાલા યાત્રી ગઈ અને પગે કાંટા અને ડેસો વાગ્યાથી તેનાથી પણ ઉપડ્યો નહિ. તે જોઈને ગુલાબસિંહને દયા આવી પછી તે બોલ્યો. બાઈસાહેબ હું તમારો આકર છું મોટે કાંઈ ચિંતા ન કરતાં મારી બાંધ ઉપર ખેસો હું તમને બચાવીશ પછી તેને કાંઈક સંકોચ થયો ખરો પરંતુ નિરપાય થઈને તે તેની બાંધે બેઠી પછી ગુલાબસિંહ ચાલ્યો. પરસ્પર સર્વ વાત કરી શુક્રાદિનું સર્વ કપટ તેણે તેને કહ્યું. પછી આપણા સર્વ નાશનું આ કારણ છે એવું તેના મનમાં આવતાં તેને ધણું મોઢું લાગ્યું જેને આપણે બાપે અને આપણે પતિએ આટલા મોટા અધિકાર ઉપર આણ્યો તેનો તે ઉપકાર બુદ્ધીને અપકાર કરવા લાગ્યો, એ કેવળ કળીરૂપ છે એવું તેણે ધાર્યું. પછી ગુલાબસિંહ બોલ્યો બાઈસાહેબ હવેનાં વનમાં તમારો નાશ કરવા જે આવ્યો હતો તે બાલુ કરીને તેજ હશે મુક્તમાલાને પણ તે વાત ખરી લાગી પછી તેણે તેને પૂછ્યું કે તારા ઘણીની

શી અવસ્થાએ અને તું તહિથી છૂટીને કેમ કરી આબો
એવું સાંભળીને તે બોલ્યો બાધસાહેબ એ વાત પૂછશો
નહિ, એ વાત સાંભળીને તમને દુઃખજ થવાનું, બીજો
કાંઈ તેમાં કાયદો નથી. મારો દીકરોજ અંદિખાના ઉપર
નોકરએ તેથી મને કાંઈ ત્રાસ નહ તો પણ કહિ જઈને
રહું, રહેવાનું સ્થળ ખોળતો હતો પછી કું ધાનો માનો
રાત્રિયે તહિથી બીકળીને ઉજળિની નગરી પાસે એક
ગામડામાં મારી બેઠેનએ તહિ જઈને રહીશ એવું
કબૂલ કર્યું તે વારે તેમણે ધાનો મારો છૂટકો કર્યો;
પછી તહિથી રાત્રિયે વાટે ચાલતાં આપની સેવામાં આવી
હાજર થયો એથી મારે મન આનંદ પાગ્યું. રાતે મેં
જો જાણ્યું હોત કે એ શુકલાક્ષ છે તો હું એને ઘોર
માસ્થાવિના મૂકત નહિ એવી એ બેઠું જણ વાતો કરતાં
જાયએ એટલામાં પ્રાતઃકાલ થયો.

મુકતમાલાને તે પ્રસંગમાં ગુલાબસિંહનો સહવાસ
કેટલો સુખકારક થયો એ વાંચનારાઓના ધ્યાનમાં આ-
વશે. તેને એવું લાગ્યું કે આ એક અનર્થ ટળ્યો. હવે
હું છેક સંકટમાંથી છૂટી. વાસ્તવિક જોતાં પર્યત ઉપર
જે સ્થિતિમાં હતી તે સ્થિતિથી છૂટીએ પણ માણસોને
વિજક્ષણ સંકટ પ્રાપ્ત થઈને તે સંકટમાંથી થોડો પણ
છૂટકો થાય તો તેથી મોટો આનંદ થાયએ તેજ પ્રમાણે
મુકતમાલાને થઈ ગયું. સવાર થતાં વાટમાં એક ઝંરો

આવ્યો તહિ ગુલાબસિંહ મુક્તમાલાને ઉતારી અજવાળું થતાં તેનું તેજહીન વદન અને કાંટા ધવ્યાદિ વાગીને જે દુર્દશા થઇ હતી તે જોઇને તેના મનમાં ખેદ ઉપજ્યો અને આંખ્યોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી તે જોઇને મુક્તમાલાને પણ રડવું આવ્યું. પરંતુ ખિચારી શોક કરી કરીને થાકી તે ક્યાં લગી શોક કરે પછી ગુલાબસિંહે તેને અનેક પ્રકારે સમજાવી અને બોલ્યો બાઇસાહેબ તમે શોક કરશો નહિ જેણે આપણો વિનાકારણે સર્વસ્વનો નાશ કર્યો તેનો નાશ કરવાને આપણુ કદાપિ સમર્થ નહિ થઇયે તો ઇશ્વર તેને દંડ દીધાવિના ચૂકશે નહિ. પછી તેણે તેના પગમાંથી કાંટા કાઢાડ્યા અને ખેડુજણે દાતાણુ કર્યું. પછી મુક્તમાલા તેને કેહેવા લાગી કે આજ ખે દિવસથી કાંઈ ખાવાનું મળ્યું નથિ તેણે કરી મને ઘણી ભૂખ લાગીછે હવે કાંઈ પણ ખાવા વિના ચાલે એવું નથિ. પછી તે બોલ્યો કે અર્ધકોસ ઊપર એક ગામ દેખામછે તહિ જઇને કાંઈ ખાવાનું આણી આપીશ હું ઘણો વેગળો આવ્યોછું માટે કોઈ ઓળખીતો મળે એવું નથિ પણ પાસે રૂપિયાછે તે વટાવીને જે જોઇશું તે લઇશું.

એવી વાત કરતાં કરતાં તે ખેડુ તે ગામ જઇ પોહોંચ્યાં પછી ગુલાબસિંહે ઊત્તમ પ્રકારે ખાવા પીવાનું સંપાદન કર્યું અને મુક્તમાલાને સાથે એક ખે વસ્ત્ર પણ વેચાતાં લીધાં તે જોઇને તેણે કહ્યું કે આ ધરણી-

માંથી એક જાણુશ વેચ. આપણે આગળ ખરચી જોઈશું તે વારે તે ખોલ્યો કે મારી પાસે રૂપિયાછે તે થઈ રહેશે ત્યાં લગી વાવરીશું પણ તે વાત મુકતમાલાએ માની નહિ અને પાંચસે રૂપિયાનો એક ઘાગીનો વેચ્યો અને જે જાણુસ જોઈતી હતી તે સહુ વેચાતી લીધી. પછી હવે આપણે કહી જવું એ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યાં તે વારે શુભાખસિંહ ખોલ્યો કે બાઈસાહેબ ધરાવતી બહુ વેગળી રહી તહિ હું એકજોજ તમારી સાથે આવું તો મારાથી તમારે રક્ષણ થઈ શકશે નહિ. શુભા-ક્ષને લાત મારીને પાડ્યો તેથી તે આપણી પાછળ પડ્યો નહિ પણ તે આપણી પાછળ આવે તો ધાસ્યા. પ્રમાણે ઊપદ્રવ કરે. હવણું તો આપણે ઉજ્જિની બણી ચાલો, પછી તહિથી શાંતવર્માને પત્ર મોકલીશું અને તેનાં દસ વીસ માણસો આપણને લેવા આવશે ત્યારે આપણુ તેમની સાથે જઈશું. એમ કરવું મને સારૂ લાગેછે. એવું સાંભળીને મુકતમાલા ખોલી કે હા, હા, હા, એમજ કરો. હવે મને આધાર મળ્યો, મારી માની શોધના પીતરાઈની છોકરી ઉજ્જિનીમાં રહેછે, એવું મારી મા એક બેવાર મારી પાસે ખોલી હતી ત્યારે તહિ જઈએ એટલે આપણો જીવ ટાહાજો થશે. પછી જેવી જોઈએ તેવી સ્વસ્થ થઈને વ્યવસ્થા કરીશું. એ વિચાર શુભાખસિંહને પણ સારો લાગ્યો પછી મુકતમાલાને એક

જેળી કરીને તેમાં ખેસારી ખેડુજાયુ ઊભયિની બણી
આલ્યાં.

આણીમર શુકલાક્ષ નીલાંખરીની ગુહામાં જઈને
જીવેછે તો ગુહાનું બાર પથરવડે બંધ કરેલુંછે એવું
તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું. તેવારે તેના મનમાં વિશ્વાસ આવ્યો
કે મુક્તમાળા અહિંથી છૂટી ગઈ નથી. પછી જેમ
વાધ ગાયોના વાડામાં પેસે એમ તે બાર ઉઘાડીને
માહિ પેડો. અને તેને હળવે હળવે હાકો મારવા લાગ્યો.
પરંતુ ઉત્તર આવ્યો નહિ તે વારે તે ગુહાને ચારે ખૂણે
શોધવા લાગ્યો. હું તેને મારવા આવ્યોછું પણ એને એ વા-
તની ખબર નથી પણ આવો પાછો મારવા આવ્યોછે એવું
જાણી તે કદાપિ ગુહાને ખૂણે લપાઈ રહી હશે એવું
વિચારીને એ એવું બોલવા લાગ્યો કે હું શુકલાક્ષે
તે દુષ્ટબાવાએ તને પોતાની પાપ વાસના પૂર્ણ કરવાને
આ વિકટસ્થાનમાં આણીછે. એવી વાત મારા જાણુ-
વામાં આવી માટે તને હું છોડવાને આવ્યોછું. ત્યારે
તું કેમ દેખા દેતી નથી તને ક્યારે જોઈશ એવું મારા
મનમાં ધઈ રહ્યુંછે. એ પ્રકારના તેણે અનેક ઊપાય
કર્યા પરંતુ તેનો શોધ લાગ્યો નહિ એટલે તેણે વિચાર્યું
કે દીવા વિના અંધારામાં કાં કાં મારવાં તે વ્યર્થ. પછી
બાહાર આવીને તેણે તે બાર પેહેલાં બંધ કરેલું હતું તેમ
પાછું બંધ કર્યું. પછી ઘેડતાં ડુંગરની નીચે આવીને

પોતાના ચાકર પાસેથી ચક્રમક અને મીણુખત્તી લઈ તે ઉપર ગયો પછી બાર ઉઘાડીને માંદ પેઠો અને મીણુખત્તી શળગાવીને જીવેછે તો સામન પડેલોછે પણ મુકતમાલા નથિ એવું જોઈને તેને મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું પછી સર્વ ગુહા શોધી જોતાં તે બાર તેની દૃષ્ટિએ પડ્યું. તે વારે વિચાર્યું કે આમાં પેશીને ખેડી હશે પછી તેમાં પેશીને જીવેછે તો ક્ષૂણ ઉપર તેનાં પગલાં પડેલાં દીઠાં અને જે માર્ગે થઈને મુકતમાલા નીકળી હતી તે માર્ગે થઈને શુકળાક્ષ નીકળ્યો. પછી વિચારવા લાગ્યો કે આપણો સગળો અમ વ્યર્થ ગયો પછી ગુહાના બાર આગળ તે ઉઘાડી થઈને ખેડો

વિચાર કરતાં કરતાં તેના મનમાં એવું આવ્યું કે જો હવણાંજ આ માર્ગે થઈને નીકળી હશે તો હું એની પાછળ જઈશ તો તે ઝડપે એવું મનમાં વિચારીને તે લાગલોજ નીચે ઉતરીને માર્ગે પડ્યો. થોડક છેટે જઈને જીવેછે તો કોઈ સાવકાશ પાણે ચાલેછે એવું દીઠું પછી આગળ જઈને તે અનાથને આંતરેછે એટલામાં મુલાખસિંહે તેને લાત મારીને હેડે પાડી દીધો એ પૂર્વે કહ્યુંજછે તહિ પથરા ઉપર ઉથલી પડ્યો તેણે કરી તેને કેટલીક વાર લગી મૂર્છા થઈ પછી સાવધાન થઈને જીવેછે તો પગ દુખવાથી સારીપેડે ચલાય એવું ન રહ્યું એવી તેની અવસ્થા થઈ. મુકતમાલા અને

જેણે લાત મારી તે મેહુજાણ પાણ કહિ દીઠાં નહિ
 એવું જોઇને તેને ધણું દુઃખ લાગ્યું. આ પ્રકારે આપણું
 અપમાન થયું એવું વિચારીને તેને ક્રોધ ચડ્યો જેણે
 લાત મારી તેનો પ્રાણ લેવો એવું તેણે ધારણું પાણ શું
 કરે એનાથી તેની પાછળ દોડાય એવું રહ્યું નહિ, પછી
 વિચાર્યું કે મારી હડકાટમાંથી એ ક્યાં જવાનોછે, હું
 યોગ દિવસમાં એનું પેર વાળીશ એવો મનમાં નિશ્ચય
 કરીને તે લંગાતો લંગાતો ઘોડા પાસે ગયો.

સુમારે સૂર્યોદયની પેળાએ શુકલાક્ષ મહારાજ
 ચાલીને ઘોડાપાસે આવ્યા. ઘોડાવાળો રાવત શુકલાક્ષની
 વાટ જોઇ જોઇને યાત્રી, ઘોડે આડસાથે બાંધીને ઉંચી
 ગયો હતો તેને જગાડીને શુકલાક્ષ ઘોડા ઉપર બેસીને
 માર્ગે પડ્યો. પછી તેણે એવું મનમાં વિચાર્યું કે હવણું
 જયપુર ન જવું, ધરાવતીમાં જઈ શાંતવર્માને મળવું,
 તેને અનેક પ્રકારે સમજાવીને પગ સારો થતા લગી
 સાત આઠ દિવસ તહિજ રહેવું એટલે તેની પ્રીતિ રૂઢી
 રીતિએ આપણી ઉપર બેસશે પછી તેનીજ આગ્રા લઇને
 મુક્તમાલાને શોધવા બાહાર પડવું એમાં બે કાર્ય સાધ્યાં
 જેવું થશે એવો વિચાર કરીને તે સુમારે સાતમ દિવસે
 ધરાવતીમાં આવી પોહ્યો.

જે વારે શુકલાક્ષ ધરાવતીમાં પેઢે તે વારે લોકો
 એને જોઇને મુક્તમાલાનું દુઃખ કહીને અનેક વાતો

બોલવા લાગ્યા તે સાંભળતાંજ શુકલાક્ષ શાંતવર્માને
 ઘેર આવી પોહોંચ્યો. ઉદ્વેશી થઈને શાંતવર્મા બેઠો હતો
 તહિ જઈને તેણે તેને નમસ્કાર કર્યો તે જોસાનું
 અંતઃકરણ દુઃખે કરી જીર્ણ થઈ ગયું હતું શુકલાક્ષને જોતાં-
 જ જોસાની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં કંઠમાં કંક બરાઈ
 ગયાથી મુખમાંથી શબ્દ પણ નીકળ્યો નહિ એવી શાંત-
 વર્માની અવસ્થા થઈ ગઈ તે જોઈને એ કૃતદન પુરુષ
 પણ આંખોમાં પાણી આણીને નીચું માથું કરીને બેઠો
 એટલામાં શાંતવર્મા મ્હોટો સાદ કરીને બોલ્યો કે ભાઈ
 મારી મુકતમાળા કહિ દીઠી? આજ સુમારે એક માસ
 થવા આવ્યો પણ તેનો તાગ લાગતો નથી. બાર દિવસની
 અંદર હું પાછી આવીશ એવું લખીને મને છોડીને
 ગઈ હવે તે મારી દૃષ્ટિએ ક્યાંથી પડે? જન્મથી તેણે
 બાહારનો તાપ વેઠ્યો નથી તેને વેળાએ ખાવાનું કોણ
 આપશે? એકલી દાસીને તે સાથે લઈ ગઈ છે. આવું
 કરવાનું તેને શું પ્રયોજન હશે મને કહ્યું હોત તો હું
 પણ એની સાથે જાત. તેને સાત માસ થયા છે હવે
 એને સીમંતની વિધિ કોણ કરશે? ઓ શુકલાક્ષા હવે
 તે કોઈ દિવસે આવીને બાપ કહીને મને હાક મારશે
 શું? મને છોડીને તેનાથી કેમ જવાયું હશે? આપણો
 વૃદ્ધ બાપ દુઃખેકરી પ્રાણત્યાગ કરશે એવું તેના
 મનમાં કેમ આવ્યું નહિ? મારે વિષે તેણે એવડું કઠોર

મન કેમ કર્યું? સોમદત્ત પણ જ્યાં ગયો ત્યાં ગયો, તેનો પણ કહિ તાગ લાગતો નથી. એવો તેનો શોક જોઈને શુકલાક્ષ પાષાણુ દૃઢ્યનો હતો પણ તેનું દૃઢ્ય પીંગળયું. અને તે પણ શોક કરવા લાગ્યો. એટલામાં મુક્તમાલાની મા, સાસુ ઇત્યાદિ સૌ તહિ એકઠાં ગયાં અને તેમનો એક કોલાહલ થઈ ઉઠ્યો પછી કેટલીક વારે સૌ છાનાં રહ્યાં. શાંતવર્મા પણ છાનો રહીને શુકલાક્ષને બંદિખાનામાં ધનશંકરની શી ખખર છે એવું પૂછવા લાગ્યો. તે વેળા તે અતિશય રડવા લાગ્યો તે જોઈને શાંતવર્માને વેદેમ આવ્યો અને પૂછવા લાગ્યો કે ભાઈરે હવે જે અસહ્ય હશે તે હું સહન કરીશ પણ જે ખરે હોય તે મને કહે પછી તે ખોલ્યો કે તાતા એ વાત તમને કહેતાં કીજલાગતું નથી માટે મેં આટલા દિવસ વિલંબ કર્યો છે. દુઃખકારક વાત કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી પણ શું કરું હવે એ વાત કહ્યાવિના ચાલશે નહિ. એવી વાત કહેવાનું કામ મારા કર્મમાં ક્યાં લખ્યું હશે હવે કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો માટે કહેવું પડશે એવું કહીને તેણે તે વાત કહેવાનો આરંભ કર્યો.

જે વારે ધનશંકર બંડમાં પકડાયો તે વારે તેને રાત્રિએ બંદિખાનામાં ધાલ્યો. પછી તેણે તહિ આજ પાણી તજ્યું કદિ ખાય કદિ ન ખાય એમ કર્યું. રાત્રિ

દિવસ તે શોક કરતો હતો તેણે કરી તેનું શરીર ક્ષીણ થતું ગયું. મેં તેની પાસે અન્ન વસ્ત્રાદિકની સારી તજવીજ કરી હતી પાસે જઈને હું તેને અનેક વાતો કહેતો હતો પણ તેમનો મારી વાત સાંભળીને શોક છૂટ્યો નહિ. છે વડ સુમારે પંદર દિવસ ઉપર ક્ષીણ થઈને સ્વર્ગે ગયા. એવું સાંભળીને તેની માએ એક મોટો કોલાહલ શબ્દ કર્યો. શાંતવર્માને એ દુઃખ થયું તેથી તે મૂર્ચ્છિત થઈને નીચે પડ્યો. પછી પાસેની આશ્રિત મંડળિયે આગળ આવીને કહ્યું કે તમે આ શું કરો છો? આ વૃદ્ધાવસ્થામાં અતિ દુઃખ થવાથી તમારી પ્રકૃતિ અનિશ્ચય ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. જો તમે એનો ઉપરા ઉપરી શોક કરશો તો તેણે કરીને શું થશે? તમારી ઉપર ઇશ્વરજી કોપ્યો છે, તેને તમે શું કરશો? હવે સર્વ શોક છોડીદો એટલું અમે માગીએ છીએ એવું કહીને તેમણે સૌને ઘાનાં રાખ્યાં.

ધનશંકરની માનો માત્ર શોક મટ્યો નહિ. તે ખોલી કે મારા છોકરાની કોઈ પણ હાંસ પૂરી થઈ નહિ. સુખભોગવવાની અવસ્થા થઈ તે વારે તેને દુઃખ અને મોતે ઘેરી લીધો એવી અનેક વાતો કહેતી તે એક ઓરડીમાં જઈ બેઠી, પછી આઠ દિવસે શુક્રાક્ષનો પગ સારો થયો પછી તેણે એક દિવસે શાંતવર્માને નમ્રતાથી પૂછ્યું કે તાતા મને હવે જયપુરમાં કાંઈ ગમતું નથી વૃદ્ધાવસ્થામાં તમારી ઉપર આવું દુઃખ:

આવી પડ્યું તેથી મારા જીવને જે એક થાયછે તે કહી શકાતો નથી. હવે તહિ મારી ઉપર કોઈ સમે શું દુઃખ આવી પડશે તે મારાથી કહી શકાતું નથી મારે ઉભી આખરમાં તહિથી પગ કાઢાડ્યો એ મને સાર લાગેછે. એવું સાંભળીને શાંતવર્મા બોલ્યો કે બાહરે મારા પણ મનમાં તું કેહેછે એવું છે. હવે તારા વિના મારે કોઈ નથી. આ ત્રાસથી મારી આંખો હવે પેહલી મીચાયતો સાર એવું હવે હું ઇચ્છું છું. પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે હું અહિ આવ્યો તો પણ મારા જીવને કાંઈ સુખ ઉપજ્યુ નહિ, આ સૌ નગરી મને મુક્તમાલા વિના ઊજડ જેવી લાગેછે, હવે મારી ઉપર કૃપા કરીને મને આઝા આપો તો હું મુક્તમાલાનો શોધ કરવા જાઉં. તે સાંભળી શાંતવર્મા બોલ્યો કે બાહરે સોમદત્ત શોધ કરવા ગયોછે તેને પણ આજ એક મહિનો થવા આવ્યોછે, તેનો પણ કહિ તાગ લાગતો નથી. હવે તું પણ શોધ કરવા નીકળ પડીને જતાં મને વળી વધારે શોક ઉપજે એવું કરીશ પછી થયું. તો પછી તે બોલ્યો કે હું સોમદત્તની પેઠે કરીશ નહિ, ધણું કરીને તો હું બે ત્રણ માસમાં પાછો આવીશ એવું કહીને બે હજાર રૂપિયા સાથે ખરચીના લખને તહિથી ચાલી નીકળ્યો.

ભાગ ૬.

શ્લોક.

જો દુઃસ્વમાંષણ પહે અતિદુઃસ્વ ભારી ।
 તો સંતનું મન ન હોય કદા વિકારી ॥
 જે દુઃસ્વમાં નર સદા સદસદ્વિચારે ॥
 તેને જગત્પ્રભુ મહા દુસ્વર્થી ડગારે ॥

મધ્ય રાત્રિનો સમય થયો એટલે નગરના લોકો
 દિવસે થયેલો અમ દૂર કરવા માટે ગાઠ નિદ્રામાં નિમગ્ન
 થઈ ગયા હતા. કેટલા એક નાચ તમાસા ઇત્યાદિકમાં
 ખોતાના થાકેલા જીવને આરામ પમાડવાને આરે
 મગ સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. કૃષ્ણપક્ષ હોવાથી રાત્રિ
 પણ કાલા રંમનાં વસ્ત્ર પેહેસ્યા જેવી જણાતી હતી,
 તેણે કરી તેનું રૂપ પણ ધણું ભયંકર દીસતું હતું.
 ચોકીવાળા અને થાણાંવાળા સિપાઇઓના મધ્યે મધ્યે
 શબ્દ કાને પડતા હતા તેમાં રાત્રિનું આરડવું અને
 કુતરાનું બસવું મળીને એક જૂદા પ્રકારનું ઉદાસી પણું
 ચિત્તમાં લાગે એવું બન્યું હતું. બાદશાહના મહેલની
 આગળ કેટલાએક અધવાર અને પાળા બંધૂકો ભરીને
 ખોરા ભરતા હતા. મહેલની પાસે મ્હોટું બંદિખાનું

હવું તેની પાસે પણ ખાંધ ઉપર બંધૂકો મૂકીને શિપાઇયો પોરા ભરતા હતા.

એવી ઉપર લખેલી વેળાએ બંદિખાનામાંથી બે માણસો ચોર વાટે થઇને બાદશાહના ઘરમાં આવતા હતા. અંધારી રાત્રિયે તેઓ બંદિખાનાની ઓરડિયોના અડ-ચણવાળા માર્ગોમાં થઇને મેહેલની ચોર બારી આગળ આવી પોહોંચ્યા, પછી તે બારી હળવે હળવે ઊઘાડી ને તેમાં પેશીને મેહેલ પાસે આવ્યા એટલામાં કોઇક ખુંખારેછે એવું સાંભળીને તેઓ ચૂપ થઇને ચારે મગ જોવા લાગ્યા. પેટમાં ફાળ પડી, હવે કોણ જાણે કેરી વેળા આવશે એવું વિચારીને તેઓ સ્તબ્ધ થઇ ગયા પરંતુ પળવાર પછી સૌ શાંતછે એવું જોઇને આગળ ચાલ્યા એટલામાં કોઇક સામુ આવ્યું અને પરસ્પર છાની છાની વાત કરીને તેની પાછળ તે બેહુજણા ચાલ્યા. આગળ ચાલતાં એક નીસરણી આવી તે ડેકાણે પેહેલા બેહુમાંનો એક બેઠો. અને બાકી રહેલા બેજણુ ની સરણી ઉપર ચડ્યા પછી કોઈ ન જાણે એ પ્રકારે ત્રીજેમાળ એક સુશોભિત ઓરડામાં જઇ પોહોંચ્યા. માંહિ પેસેછે એટલામાં એકદમ ધૂણીના અને અતરોના મધુર સુગંધ આવ્યા એટલામાં એક અખસરા જેવી પંદર વર્ષની સ્ત્રી આગળ આવી અને તેણે તે નવા માણસને મોટી નમ્રતાથી અને હાસ્યવદને કરી હાથ

વડે આસન ઉપર બેસવાને સાંન કરી. મુખપલનું બિઠાનું અને ૩ બરેલા તકિયા તથા ખીજો સોનારૂપાનો સામાન જોઈને પઠાણને એવો ભાસ થયો કે હું મારા ઘરમાંજ છું કે શું? અથવા મને સ્વપ્ન આવી રહ્યું છે કે શું? એવી સ્થિતિમાં તે તકિયે જઈ બેઠો. અને તે સ્ત્રીના રૂપ બહુી અને રત્ન જડીત અમૂલ્ય અલંકાર બહુી જોઈને છેક ચકિત થઈ ગયો. સાથે આવેલો માણસ બારણું બંધ કરીને એક મગ જઈ બેઠો.

થોડી વાર બેઠું જણ એક એકના સામું જોઈને સ્વસ્થ બેઠાં. પૂર્વે પરિચય નહિ માટે સંકોચથી કોઈનું કાંઈ કેહેવાનું ધૈર્ય ચાલ્યું નહિ. છેવટ તે બાદશાહની દોકરી બોલી આપના જેવા રૂડા પુરૂષની આવી દશા પ્રાપ્ત થઈ માટે મને ઘણું માઠું લાગ્યું. પૂર્વે જ્યારે મેં આપને ઘોડા ઊપર બેઠેલા દીઠા તે વારેજ માં મન છેક દિલગિર થઈ ગયું. તે અજાણેના હાથમાં આપ કેમ આવ્યા એ પ્રકારનો વિચાર મનમાં આવ્યો તે દિવસથી મને ગમતું નથી આપ આ બંદિયાનામાંથી ક્યારે છૂટશો અને આપની સારી દશા હું ક્યારે જોઈશ એવોજ મનમાં અભીજાપ થાય છે, પણ આપ ઉપરથી અપરાધ કેમ જશે અને મારો બાપ તમને કેમ છોડશે એની ચિંતા મને થાય છે. પછી દુઃખમાં કાંઈ મુખ થવા જેવું બાપાનું સાંભળીને તે પઠાણ (મુકતમાલા)

દુઃખના શબ્દ બોલવા છોડી દઈને બોલ્યો કે તમારા શબ્દમાં આવું અંધેર કેમ છે. હું મુસાફર તાસથી ઘર છોડીને સુખમાં દિવસ કાઢાડતો કરતો હતો. અને મને વિના અપરાધ પકડીને કેદખાનામાં શામાટે ધાલ્યો. મારો શો અપરાધ અને હું કોણ છું તેની કોઈ ચોકશી કરવું નથી હવે હું શું કહું. વાર હવે તો મારે નસી-મનોજ વાંક કાઢાડ્યો હવે ખીજે કાંઈ ઇલાજ રહ્યો નથી. (એવું બોલતાં તે કપાલે હાથ મૂકે છે) અહિ જીવ ઉપર આદર્શને આવ્યો છું કારણ કે આવે ડેહાણે જવું તે સર્પની પૂછડી ઉપર પગ દેવા જેવું છે. મારો સમય હવણું વિપરીત છે માટે મને ઘણી ખીક લાગે છે.

એ પ્રકારનાં તે પઠાણનાં દુઃખનાં વચન સાંભળીને બાદશાહની કન્યાને ઘણું માઠું લાગ્યું. પછી તે બોલી આપે ખીવું નહિ મેં આ ભિટનો સંકેત છાનો રાખવાની સારી તજવીજ કરી છે. ખીજને નામે આપને પકડીને કેદ કર્યા એ મને ખરે લાગે છે. પરંતુ શો ઇલાજ! બાદશાહ આગળ કોણ બોલે? આપને જેણે કેદ કરીને આણ્યા તેણે પોતાની મતલબ સાધી લીધી. પરંતુ કદાચિત ખરી વાત સમજવાને હવે વિલંબ લાગનાર નથી. મારાથી થશે તેટલો ઉપાય કરતાં હું આગસ કરીશ નહિ, પણ મારી મનકામના તમારે પૂર્ણ કરવી જોઈએ એટલે આપે મારો અંગીકાર કરવો

જોઈયે મારા લખની તજવીજ ચાલીએ એ ચાર જણાની તસ્વીર મારી પાસે આવીએ પરંતુ આપ વિના ખીજા કોઈ ઉપર માફ મન જોઈતું નથી એવું સાંભળીને તે પઠાણ બોલ્યો કે હું મુસાફર છું માફ ધર પણ આપની સાથે સમાઈ કરવા લાયક નથી અને હાલમાં હું બંદિ-ખાનામાં છું તો બાદશાહની દીકરી સાથે લગ્ન કરવું એ વાત ગાંડા જેવી નથી શું? પછી તે કન્યા બોલી કે આપને બ્રહ્મશા નહેએ માટે એવું લાગેએ પણ એ બ્રહ્મશા શું એવીજ રહેએ? માઠા દિવસ કાલે જતા રહેએ. એવું સાંભળીને તેણે ઉત્તર દીધો કે પરમેશ્વરનો બનાવ હશે તો હું ના કહીશ તેણે શું થશે, હવે હું જાહેર મને અહિં ડર લાગેએ. કાલે તમે ચોર બારિયે થઈને મારા મુકામ ઉપર આવજો એટલે આપણે વિચાર કરીશું. આ વાત તેને સારી લાગી પછી તે પઠાણ ચોર બારિયે થઈને પોતાના મુકામ ઉપર આવીને હંધી ગયો. બાદશાહના લોકોએ એને શા માટે પકડ્યો. એ વાત જાણવાની ઇચ્છા વાંચનારાઓને થશે માટે તે નીચે લખીએ.

એ બાદશાહના રાજ્યમાં સંસ્થાનિક મંડળેશ્વર હતા તેમાંના એક પઠાણે બાદશાહને કર આપ્યો નહિ અને બંડ કરવું પછી બાદશાહે તેની સાથે લડવાને શેજ મોકલી તેણે તેનો પરાભવ કર્યો. પછી તે પઠાણ

દસ બાર અશ્વાર લઇને નાશી ગયો તેને ઝાલવાને ચારે મગ અશ્વારો મોકલ્યા હતા તેમાંની એક ટોળિયે પઠાણનો વેશ પેહેરીને જનારી મુક્તમાલાને પકડી તે વાત પાછળ કહીછે. જે વારે તે અશ્વારો તેને કેદ કરી લઇ ચાલ્યા તેવારે ગુલાબસિંહે એવી ડાહ્યાપણની કરામત કરી કે તે અશ્વારોમાંથી એક અશ્વારને પકડવાનું કારણ પૂછી લીધું જે વારે તેને ખાદશાહ પાસે લીધો તે વારે તે બોલ્યો કે ખાવંદ સાહેબ હું આપનો નોકર છું અને મને કેદ કરેછે એ અન્યાયની વાત છે. પછી સૌ તેના મુખ સામું જોવા લાગ્યા. તે વારે ખાદશાહે પૂછ્યું કે તને અમે કહી દીધો નથિ અને તું ચાકર કેહેછે એ વાત કેમ મનાય? પછી તે હાથ જોડીને બોલ્યો કે ખાવંદ! લોકોમાં એવો ઉખાણો છે કે “ સર્વ પ્રજા રાજાને ઓળખે પણ રાજા પ્રજાને ઓળખે નહિ ” આશરે ત્રણ માસ થયા હું આપના આશ્રયમાં છું, ચાકરી મેળવવાનો યત્ન કરેછું પરંતુ કહિ ઠેકાણુ પડતું નથિ જેવડ ચાકરી મેળવવાનો બલો જોગ આવ્યોછે એવું મનમાં આવ્યથી આ પઠાણને પકડીને ખાવંદ પાસે આણવાની હચ્છાથી એની પાછળ ત્રણ દિવસથી દુપવાસી રહેછું. આ પઠાણને મેં કહ્યું હતું કે હું તારી પાસે ચાકરી રહીશ પછી લાગ આવે એટલે સરકારના માણસોને સ્વાધીન કરાવું એવી મારી હચ્છા

હતી પરંતુ એ કામ અધાર આવવાથી સહજ થઈ ગયું. એવી મારી હકીગતએ હવે મને પણ કેદ કરવો એવી ખાવંદગી મરજી હોય તો હું તૈયાર છું.

એવું તે અધારનુ ભાષણ સાંભળીને બાદશાહ ખુશી થયો અને તે અધારને અભયદાન આપીને બોલ્યો કે તેં સારી ચાકરી કરી તમે ચાકરીના બદલામાં બખ્શીસ મળશે એવું કહીને તેને સોનાનાં કડાં કંઠી અને પોષાક મળીને પાંચ હજારની બખ્શીસ આપવાનો હુકમ કર્યો. અને તેને બાદશાહે કહ્યું કે કેદખાના બિપર તને રાખી શું. આપ્રમાણે પઠાણનો રૂડે પ્રકારે બંદોબસ્ત કરવા બાદશાહ બોલેછે એવામાં તે પઠાણ બોલ્યો કે મારી અરજીએ. મને શામાટે કેદ કરોછો હું કોણ છું અને મારાથી કીયો અપરાધ થયોછે એનો તપાસ તમો કેમ કરતા નથી એવું સાંભળીને બાદશાહ તેના બિપર લાલ આંખ્યો કરી બોલ્યો કે બસ તારે જાણુ બોલવું નહિ તેં શું કર્યુ એ વાતની તને બખ્શર નથિ પણ હવે ઉતાવળી બખ્શર પડશે એવું કહીને તેને રાજ મેહેલ પાસે રાજકીય કારણ ઉપરથી મહોટા લોકોને કેદ રાખવાના તુરંગમાં એક બંગલામાં કેદ કરી રાખવાનો હુકમ કર્યો અને ગુલાબસિંહ અધવારને તેની સર્વ પ્રકારે તજવીજ રાખવાનો હુકમ કર્યો અને પોતે મેહેલમાં જતો રહ્યો.

ઉપર કહ્યાપ્રમાણે ચોકસી થતાં મેહેલને ત્રીજે માળે

પડદાની અંદર પાદશાહની પંદર વર્ષની છોકરી ખેડી હતી તેણે એ પઠાણને દીઠો તેનું મદનના જેવું સ્વરૂપ જોઈને તે છેક મોહિત થઈ ગઈ તેને લાગ્યું કે આપણને આ પતિ મળે તો ઘણું સારૂં એવું મનમાં આવ્યા પછી તેને ક્ષણમાત્ર ગમતું ન હતું રાત્રિ દિવસ તેની સુંદર મૂર્તિ આંખો આગળથી ખસતી નહિ એ વાત તેનાથી તેનાં માઆપને પણ કેહેવાની હામ ચાલતી નહિ કારણ કે તેમના મનમાં પોતાની બરાબરીનો વર મેળવવાની ઇચ્છા હતી માટે તેઓ એ વરને કબ્જા કરે નહિ. પછી પ્રથમ તેણે એવો વિચાર કર્યો કે તેને એકાંતમાં મળીને અને તેને સંપૂર્ણ નિરખીને તથા તેના મનનો અભિપ્રાય લઈને પછી જે કરવાનું હોય તે કરવું. તેજ પ્રમાણે તેણે ગુલાબસિંહની માર્ફત રાત્રિયે તેની એકાંતે બેઠી લીધી ધ્યાનિ પ્રકાર પાછળ કહ્યોછે.

અહિ પાદશાહના હુકમથી તે પઠાણને તુરંમાં નાખ્યો પોરાદાર ખીજા સિપાઈ હતા પણ તેનો ઉપરી ગુલાબસિંહને ઠરાવ્યો હતો તેથી કોઈ પ્રકારની અડચણ પડતી નહિ. રાત્રિયે સહુલોકો ઉંઘતા એટલે ગુલાબસિંહ અને મુક્તમાલા એકત્ર બેસીને વિચાર કરતાં હતાં. મુક્તમાલા બોલી કે ગુલાબસિંહ મારું ભાગ્ય કેવુંછે. કેરલાએક ઊપાય કરતાં પણ ભાગ્યમાં લખેલું તે થમાવિના રહેતું નથી આવા ભાગ્ય ઉપરથી મને એવું લાગેછે કે હું મારા

માતપિતાને અને પતિને મળ્યા વગર પ્રાણ છોડીશ
 દરદર એવું મારે હાથે કિયું પાપ થયું હશે કે જેના
 યોગથી હું અટવાઈ અટવાઈને મરું છું. મુવો કાળ મારી
 પૂઠ છોડતો નથી મનમાં પણ ધારેલું નહિ એવું વિદન
 આકસ્માત આવી પડ્યું અહિ ન્યાય નથી અને વિચાર
 નથી એક દિવસે તે બાદશાહ ફાંસી દેવાનોપણ હુકમ
 કરશે હું મુવા જેવી થઈ ગઈ છું મારે હવે હું મારા
 પ્રાણની પણ ચિંતા કરતી નથી પણ ધરડાં માઆપનો
 (તથા પેટમાં ગર્ભ હતો મારે પેટ ભણી આંગળી કરીને)
 આનો પ્રાણ વંચે મારે હું પ્રાણ રાખી રહી છું એવું
 કહીને તે રડવા લાગી તે સાંભળીને ગુલાબસિંહના
 મનમાં ધણો ખેદ થયો અને તેની આંખોમાં પાણી
 આવ્યું અને બોલ્યો કે બાઈસાહેબ ધૈર્યથી અને સુ-
 વિચારથી અહિથી પાર પડવું જોઈએ, ઇશ્વર આપણને
 મદદ કરશે એવી પક્કી મનમાં ગાંઠ વાળવી. તેને આ
 અન્યાય દીસતો નથી એવું નથી પણ બોકતૃત્વ સંપૂર્ણ
 થયાવિના તે પ્રભુ શું કરે! વારે ઠીક છે રાત્રિએ તહિ
 શું થયું તે કોહો પછી તે બોલી કે થવાનું શું છે તે
 મારી સાથે લખ કરવાને તૈયાર થઈ છે. જેવું હવે તું કેહે
 તેવું હું કરે હવે અહિથી છૂટકો થાય એજ પ્રમાણે
 કરવું છે પણ લગ્ન કરવું નથી પછી થોડું હશીને ગુલા-
 બસિંહ બોલ્યો કે ફરીથી ભેટવાનો સંકેત કેઈ વેળાએ

ઠરાઓછે. પછી તે ખોલી કે તારી પાસે તેનો ચાકર આવશે અને તું કહીશ તે વેળાએ સંકેત ઠરશે. હવે હું મહેલમાં આવીશ નહિ એવું મેં તેને કહ્યુંછે. તે ઠીક કહ્યુંછે કારણ કે તહિ જવું સારું નથિ હવે એવું કરવું કે બાદશાહના મનમાં શુંછે તે સમજવા વિષે અને આપણા ઉપર વિના કારણે અપરાધ મૂક્યોછે તેની તેના મનમાં ખાતરી કરી આપવા વિષે થાય એટલો યત્ન કર્યો પછી એ યત્ન પાર પડે એટલે તેને કેહેવું કે તમે ધારેલો મનોર્થ થશે તમારે રાત્રિએ અમારી પાસે આવવું એવું કેહેવાનો બેહુજાણાએ વિચાર કર્યો પછી પોત પોતાની જગ્યાએ હંધી ગયાં. ગુલાબસિંહે નગરમાં રહેવાને એક જગ્યા બાડે રાખી મૂકી હતી તહિ પોતાના ૮ ઘોડા તથા સર્વ સામન રાખી મૂક્યો હતો તે દિવસમાં એક બે વાર તહિ જઈને નિરંતર મુકતમાલા પાસેજ રહેતો હતો. બાદશાહના હુકમથી મુકતમાલાને બોજનાદિ કરી આપવા માટે ગુલાબસિંહે એક બાયડી ચાકર રાખી હતી તે સવારમાં આવીને પોતાનું કામ કરીને રાતે બેર જતી હતી. ગુલાબસિંહ તેને સવારમાં અંદર લઈ જતો અને રાત્રિયે બાહર પોહોંચાડતો એવો તેણે બેત કરી રાખ્યો હતો એક દિવસે ગુલાબસિંહ નગરમાંથી તુરંગ બણી જતો હતો તે વેળાએ તેણે શુક્રાક્ષ મહારાજની અધારી માર્ગે જતાં દીઠી તેવારે એના પેટમાં

ફાળ પડી પરંતુ મુખ્ય સંતાડીને તે કાંઈક આગળ જતો રહ્યો અને સાથે સિપાઈ હતો તેને કહ્યું કે આ ઘોડા ઉપર બેશીને જાય છે તે કહી રહે છે તે તું જોઈ આવ એવું તેને કહીને તુરંગ ભણી ચાલ્યો.

તુરંગમાં આવીને તેણે તે વાત મુકતમાલાને કહી તેવારે તેના મનમાં મ્હોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ ગુલામસિંહે કહ્યું કે ચિંતા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી મને લાગે છે કે એક પ્રકારે સાંચે થયું છે તેણે કહેલા કામનું વેર લેવાનો સારો સમય આવ્યો છે એવું સાંભળીને મુકતમાલા ખોલી કે એવું મનમાં આણીશ નહિ કેમકે આપણો સમય હવાણાં વિપરીત છે એટલામાટે આપણેજ કાંઈ ભયંકર કામ કરવા પ્રવૃત્ત થવું નહિ. થાય તેટલો આપણો ખચાવ કરવાનો યત્ન કરીને તેની દૃષ્ટિ ચાલને બદલે તેને શિક્ષા કરવાનું કામ ઇશ્વરનેજ સાંપવું એવું તેનું વિચારયુક્ત ભાષણ સાંભળીને તેને પણ તે ખરું લાગ્યું પછી તે ખોલ્યો કે તેનો ઉતારો શોધવાને મેં માણસ મોકલ્યું છે. તે આવ્યા પછી જો યોગ્ય જણાશે તેજ કરાશે એવું કહેતાજ તે માણસ આવ્યો તેણે કહ્યું કે તેનો ઉતારો પૂર્વ ભણી છેક છેલી એક ઓરડી છે તેમાં છે અને તેની સાથે એક સિપાઈ હોય એવું લાગે છે પછી ગુલામસિંહે ઠીક છે એવું કહીને તેને બાહાર જવાની આજ્ઞા કરી પછી બેહુજાણના વિચારમાં

એવું આવું કે એક સારો હોશિયાર અને વિદ્વાસુ માણસ તેનીજ પાસે તેનું ઇચ્છિત કામ કરવાને મિથે મોકલવું પછી તેને જે કરવાનું મન થશે તેની બબર આપને થશે તેજ પ્રમાણે ગુલામસિંહે પોતાની પાસે જે આકર રાખ્યો હતો તેને સારી બબરીસ આપીને સાડી શીખવીને મોકલ્યો તે બીજે દિવસે સવારમાં તહિ ગયો અને શુકલાક્ષ મહારાજ આગળ મુજરો કરીને બોલ્યો મહારાજ હું ગરીબ છું મને કહિ આકરી મળતી નથિ જો આપ મને આકરી રાખશો તો હું આપની આકરી કરીશ મારાં છોકરાં તમને આશીષ દેશે એવી તેની દીન વાણી સાંભળીને શુકલાક્ષ બોલ્યો કે તું અહિનોજ રહેનાર છે? તે બોલ્યો હા મહારાજ. પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે તને આપ્તા નગરની બબર છે? પછી તે બોલ્યો કે મહારાજ મારો જન્મ અહિ થયો તો નગરની બબર કેમ ન હોય? પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે તને હું કામ સોંપું છું કે સર્વ નગર ફરીને તારે કોઈ બાહર ગામની સ્ત્રી આવી હોય તે તપાસવી. તે સ્ત્રી સુમારે પંદર વર્ષની છે અને શ્રીમંતની છોકરી છે તથા ધણીજ રૂપાળી છે પછી તે બોલ્યો કે એ કામ તો હું સહજ કરીશ નગરનાં ઘરે ઘર બોળીને તમારે કામ કરીશ. પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે જો એ કામ તું કરીશ તો પગારથી ઉપરાંત સારી બબરીસ તને આપીશ દર રોજ સંધ્યાકાળે તારે તારા

કામની વાત મને કેહેવી એવું સાંભળીને તે મજરો કરીને ચાલ્યો અને તહિથી આવીને તેણે ગુલાબસિંહને થયેલી વાત કહી પછી ગુલાબસિંહે કહ્યું કે સારૂ કર્યું પછી તેને સાબાશી આપીને પચીસ રૂપિયા ધનામ આપ્યું અને કહ્યું કે તારે નગરમાં ફરવું નહિ સંભાળાકાળે જઈને આજ આ પાસે ફર્યો પણ તહિ કાંઈ શોધ લાગ્યો નહિ એમ નિર્ણય કેહેજે, પછી વાર કહીને તે ચાલતો થયો.

પછી આ સારૂ થયું એવું કહીને ગુલાબસિંહે એવી વાત કરી કે તેને અહિ આણીને ફસાવ્યો તે એવી રીતે કે—બાદશાહની દીકરી એક બે વાર તહિ રાત્રિએ જાની આવી હતી ત્રણ દિવસમાં તેનું કહેલું કબુલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને એ વાત બાદશાહને કહીને તે તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે એવો વિચાર કરી મૂક્યો હતો એવા પ્રકરણમાં તે બેહુના જીવમાં જીવ ન હતો એનું મુખ્ય કારણ એ કે જે કરે તે વિપરીત થાય એવો પૂર્વેથી ક્રમ ચાલ્યો આવ્યો હતો કોણ જાણે શું થયે? એવી ચિંતા તેમના મનમાં થતી હતી પરંતુ શું કરે કાંઈ પણ તે સંકટમાંથી છૂટાવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ એવા વિચારમાં એક દિવસ ગયો અને બીજે દિવસે સંકેતનો દિવસ આવ્યો પછી ગુલાબસિંહે તે આકર પાસે શુકલાક્ષને એવું કેહેવરાવ્યું કે નગરમાં કહિ

શોધ જડતો નયિ તુરંગમાં એક નવીન બંદિવાન આવ્યો છે તેને આપે જોવો બંદિખાના ઉપર એક નાયક છે તેને પાંચસે રૂપિયા આપવાને કહ્યું છે તેના કહેવા અપરથી એવું જણાય છે કે તે બંદિવાન સ્ત્રી છે પણ તેણે પુરૂષનો વેષ લીધેલો છે એવું કહીને પછી તે શું કહે છે તે મને આવીને કહેજે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શુકલાક્ષને જઘને કહ્યું તેણે તે વાત ખરી માની, પછી પાંચસે રૂપિયા આપીને તહિ છાનું જવાને કબ્જ કર્યું અને તે સિપાઈને તેણે સામાશી આપીને આગળ હું તારે સારું કલ્યાણ કરીશ એવી આશા દીધી. પછી તેણે મજરો કરીને કહ્યું કે હું તે તજવીજમાં છું અને કાલે રાત્રિયે આપને બોલાવવાને આવીશ પછી તેણે વાર કહ્યું પછી તે તહિથી નીકળીને અહિ આવ્યો અને બનેલી વાત ગુલાબસિંહને કહી બીજે દિવસે ગુલાબસિંહે એવી તજવીજ કરી કે રાત્રિના આઠ વાગતાં મુક્તમાલાનો પઢાણનો વેષ પત્ન-રાવીને તેને સ્ત્રીનો વેષ ધારણ કરાવ્યો અને રસોઈ કરવા સ્ત્રી આવતી હતી તેને લાજવ્ય દહને પઢાણનો વેષ પેહેરાવીને બેસારી પછી તે જોમ પેલી સ્ત્રીને નિત્ય ખાહાર લઈ જતો એજ પ્રમાણે મુક્તમાલાને ખાહાર લઈને પોતાના મુકામ ઉપર લઈ ગયો. પછી તહિ તેને સાધારણ પુરૂષનો વેષ પેહેરાવીને અને ઘોડા ઉપર જીત

વગેરે સાજ સજીને તૈયાર થઇને પોતે તુરંગમાં ગયો
એટલું કામ કરતાં દસ વાગ્યા. બાર વાગતાં બાદશાહની
દીકરીને આવવાનો સંકેત હતો અને તેજ વેળાએ તે
ચાકરે શુક્રલાક્ષને આણવાને કહ્યું હતું; બાદશાહ પણ
તેજ વેળાએ આવનાર હતો. પછી વિચાર કરતાં તે
અહિ તહિ ફરતો હતો એટલે બાર વાગ્યા તેવારે ગુલા-
બસિંહ પાછલી બાજુના ચોર દરવાજા આગળ જઇને
શો અમલકાર થાય છે તે જોવા બેઠો. તહિના ચાકરોને
જે કામ કરવાનું તે સીખવી મૂક્યું હતું, એટલામાં
બાદશાહની કુંવરી આવી તે તહિ બેઠી છે તેવામાં
તે સિપાઈ શુક્રલાક્ષને લઇને તહિ આવ્યો તે નવીન
પુરૂષને જોઇને બાદશાહની કુંવરી થોડીક સંકોચાઈ.
એવું થાય છે એટલામાં રાંધનારી સ્ત્રીએ પઢાણનો વેશ
લીધો હતો તે નીચે ઊતરીને તેજ ચોરડીમાં આવે છે
એ સમયે સાથે એક ચાકર લઇને બાદશાહ માથે ટોપી
ધાલીને તે ચોરડીને બારણે આવીને ઉભો રહ્યો અને
તહિ કોણ કોણ છે તે જોઇને માથાઉપરથી ટોપી હટાડે
છે એટલામાં તેની દીકરી બહુ નજર ગઈ તેણે તેને
એળખી પછી તે બહુ ગાભરી થઇને પાછલે બારણે
થઇને નાશી ગઈ તે બાદશાહે દીકું પણ તેના બહુ
વિશેષ લક્ષ ન દેતાં હાથ પગ પછાડતો માંહિપેઠો પછી
શું કહેવાનું! શુક્રલાક્ષના પેટમાં મ્હોટી ફાળ પડી અને

હાથ પગ કંપવા લાગ્યા એવી દશામાં તેણે એટલામાં
 આદ્યશાહે હુંકારો કરીને તુમ કોન હે એવું પૂછ્યું, તેવારે
 તે ગભરાતાં મેં મેં મેં એવું બોલવા લાગ્યો તે સાંભળીને
 આદ્યશાહ ફરી હુંકારો કરીને બોલ્યો અને તેને મહોરા
 જોરથી લાત મારી. તે કંપતો હતો અને વળી લાત
 વાગી એટલે ઉયલીને હેડે પડ્યો પછી વળી આદ્યશાહ
 ઉપરા ઉપરી બે ત્રણ લાતો મારી અને બોલ્યો કે કેહે
 કેહે કેહે પછી તે સાહેબ કહુંછું એમ કહીને હાથ
 જોડી રડતો રડતો બોલ્યો એટલામાં નીસરણી ઉપરથી
 ઉતરીને નીચે આવેલા પઠાણ બણી આદ્યશાહની નજર
 ગઈ અને તે આવેશમાં કોપ કરીને કોણે એવું પૂછ-
 તાંજ તેણે શુકલાક્ષને કચર ધાણુ કચ્ચો પછી તેણે
 હાથ જોડીને ખરું હતું તે કહ્યું એટલું જોઈતો યુવાન-
 અસિંહ તહિથી સટકી ગયો. અને ઉતારા ઉપર
 આવીને બેહુજણ ઘોડા ઉપર બેસીને ઘોડા ઘેડાવીને જતા
 રહ્યા. અહિ આદ્યશાહે પઠાણનો અને કસૂરસિંહને યુવા-
 સિંહે પોતાનું કસૂરસિંહ નામ કહ્યું હતું. શોધ કરવાની
 આગ્રા કરી શુકલાક્ષનો અને રસોઈ કરનાર સ્ત્રીનો
 વત્તાંત સાંભળીને કસૂરસિંહે માહી ડગાઈ કરીને પઠા-
 ણને કાહાડી મૂક્યો એવું આદ્યશાહે જાણ્યું પછી તેણે તે બેહુ-
 જણને હવણાં કેદમાં રાખવા એવું કહીને કસૂરસિંહને પકડ-

વાને ચારે મગ અશ્વાર હોડાચ્યા અને પોતે હવેલીમાં જતો રહ્યો.

એક બે દિવસમાં અશ્વાર પાછા આચ્યા અને તેમણે કહ્યું કે તેમનો કહિ થાગ લાગતો નથિ એવું સાંભળીને બાદશાહેને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને તેણે તેમનો શોધ કરવાને છાંનાં હેરક મોકલ્યા. પછી ભદ્રાક્ષને શુકલાક્ષ જોડે દારતી હતી, માટે ભદ્રાક્ષે સીપારસ કરીને શુકલાક્ષને છોડાચ્યો પણ તેને એક મહિનો કેદાં બોગવવી પડી.

અહિ ગુજાબસિંહ અને મુકતમાલા ઘોડા હોડાવત સોળ ગાઉ નીકળી ગયાં ત્યારે સવાર થઈ. ઘણો વિસામો ન ખાતાં બપોરે પરરાજ્યમાં એટલે ભદ્રાક્ષના રાજ્યમાં ગયાં. વાટમાં શુકલાક્ષની થયેલી દશા ગુજાબસિંહે મુકતમાલાને કહી તેવારે દુઃખમાં કાંઈ સુખ થયા પ્રમાણે બેહુજાણ પેટ ભરીને હસ્યાં. તેમને એટલું ખચિત લાગ્યું કે તેને આપણા ઉપર શક આવવાનું કાંઈપણ કારણ બન્યું નથિ તે ઘણું સાંઝે થયુંછે તહિ થી ઉજ્જયિની નગર ચાર પાંચ દિવસની મજલા ઉપર હતું તહિ જતા લગી રાત્રિયે એક પ્રહર નિદ્ર કરયા સિવાય વીસામો ખાવો નહિ એવો નિશ્ચય કરીને તે બેહુજાણ ઉજ્જયિનીમાં ગયાં.

ભાગ ૭.

શ્લોક.

તે ભાંગવા વ્રત અમુલ્ય પતિવ્રતાનું ॥
 કામાંધ તો બઠ કરે નિજદુષ્ટતાનું ॥
 તેને કદાપિ ઉપજે ન વિચાર સારો
 હિંસાદિ પાપ કરતાં ન હરે નકારો ॥૧॥

પ્રાતઃકાળ થયો એટલે પોતપોતાના નિત્ય કામમાં
 લાગ્યા. જે સજ્જન અને નીતિમાન લોક હતા તેઓ
 કોઇનો ધાત ઇત્યાદિ દુષ્ટ કર્મ ન કરતાં જેવા દિવસ વીત્યા
 એવાજ દિવસ વીતો એવું ઇશ્વર પાસે ભાગવા લાગ્યા.
 જે નર રોગથી અને અતિદુઃખથી પીડાયલા હતા
 તેઓ આ દુઃખદાયક આયુષ્માનો એક દિવસ
 ઓછો થયો એવું માનવા લાગ્યા. કેટલાએક પ્રાણિયોનો
 જન્મ થવા માંડ્યો અને કેટલાએકનો નાશ પણ થવા
 માંડ્યો. એવે પ્રકારે સૃષ્ટિકર્મનો પ્રકાર ચાલતાં ઉજ્જયિની
 નગરીમાં મુગાબાધને બેર એક ગડબડ થઈ રહીછે.
 પાણિયારિયો માથા ઉપર કળસ લઇને પાણી વેહેછે
 જોશી બાવો કાળગ્રહાદિકનું કળ વાંચેછે. આસપાસની
 બાધયો એકઠી થઇને મુક્તમાલાને હળદકંકું આપેછે. કોઈ

સાકર વાટેછે, એટલો આનંદ દાયક સોહાગ કરવાની મુકતમાલાની ઇચ્છા ન હતી પરંતુ મુગાબાઇયે તેને આનંદમાં રાખવા એવો આરંભ કર્યો.

પોતાને દીકરો અવતર્યો એવું જોઇને મુકતમાલાને તે દુઃખમાં થોડુક સુખ થયું ખરે, પરંતુ પોતાના પતિનું સાર હોય અને પોતાના પિતાને ઘેર જોવોજ જન્મો-સંવતો આનંદ થાય એવો આનંદ તે દુઃખની વેળાએ પરંપરે તે ક્યાંથી થાય. મુકતમાલા વિચારે છે કે મેં બાપને ઘેર દીકરો જાણ્યો હોત તો વ્રદાવરથામાં બાપને ઘણો આનંદ થાત. અને હજારો રૂપિયા દાન ધર્મ કરીને ઘણો સોહાગ કર્યો હોત. પણ મારું પ્રારબ્ધ ખોટું છે. તેથી મારે પરંપરે રહેવું પડ્યું. માઠા ભાગ્યે તે દુષ્ટની સૌને દુઃખ દેવા ની પ્રવૃત્તિ કરી અહિ આવીં સુમારે બે ત્રણ મહિના યયા ઘેર ત્રણ ચાર પત્ર મોકલ્યાં પણ એકનો ઉત્તર ન આવ્યો એનું કારણ શું હશે. તે કાંઈ સમજાતું નથી આથી વળી ખીજું કિયું સંકટ આવી પડશે તે કાંઈ સૂજાતું નથી એવો વિચાર કરતાં તેના મનમાં એવું આવ્યું કે શુકલાક્ષ આ પ્રકારે મારો નાશ કરવા ઇચ્છેછે તેનું કારણ શું હશે. પછી વિચાર કરતાં મનમાં આવ્યું કે આપણા બાપની સઘળી સંપત્તિ તેને જોઇયે છિયે એ વિના ખીજું કારણ જાણાતું નથી. એટલા માટે તેણે ધોર કર્મ કર્યું. હવે એ નિર્દય માણસ

મારે અને મારા બાળકનો પ્રાણ લેશે એવું તેને લાગ્યું. પિતા ભણીથી અધાપિ પત્ર આવતું નથી, એમાં પણ તેનીજ કારવણી હશે એવી તેના મનમાં સમજાત થઈ ગઈ. હવે રક્ષણ કરવાનો શો ઉપાય કરવો એ વિચારમાં તેનું મન એક યુંથાયું.

જેવારે મુક્તમાલા મુગાબાઈને ઘેર આવી તેવારે તેણે તેનો મ્હોટો સંકાર કસ્યો. પછી તેની સૌ વાત સાંભળ્યા પછી મ્હોટા શ્રીમંતની દીકરી હાવી દુર્દશામાં આવી પડી તે જોઈને તેના પેટમાં ધાશકો પડ્યો પછી મુક્તમાલા ઉપર તે ઘણો સ્નેહ રાખતી હતી. મુગાબાઈનો પતિ મરણ પામેલો હતો તેથી તેણે વિચાર્યું કે આ શ્રીમંતની દીકરીની ચાકરી કરીશું તો આપણુ પણ કાંઈ ભણુ થશે. મુગાબાઈને પાંચ વર્ષનો છોકરો અને વૃદ્ધ સાસુ એવિના બીજુ માણસ કોઈ ઘરમાં ન હતું. તેનો ભાઈ ભદ્રાક્ષ ઊજયિનીનો મામલતદાર હતો તેનોજ તેને આધાર હતો મુગાબાઈ ગરીબ હતી માટે મુક્તમાલા પોતાના ખર્ચથી તેમનું પણ ભોજન ખર્ચ ચલાવતી હતી પાંચસે રૂપિયાનો એક દાગીનો વેચીને તેમાંના બસે રૂપિયા ગુલાબસિંહને અને બાકીના રૂપિયા અને સાગમાર હજારના દાગીના તેણે મુગાબાઈને સ્વાધીન કર્યા હતા, તેણે તેને કહ્યું હતું કે મુક્તમાલાએ મુગાબાઈને કહ્યું હતું કે એક બે ચાકર રાખવા પડે

તો રાખો અને આ રૂપિયા પૂરા થાય ત્યાર પછી ખીજે એક દાગીનો વેચાશે. ઘરાવતીથી પત્ર આવતો નહિ માટે તેને ઘણી ફિક્કર થતી હતી પછી બેહુના વિચારમાં એવું આવ્યું હતું કે કોઈ ખમડદાર માણસ મોકલ્યાવિના હવે ચાલશે નહિ.

ભદ્રાક્ષ પોતાની બેહુનના સમાચાર લેવા કોઈ કોઈ દિવસે આવતો હતો, પરંતુ મુક્તમાલા તહિ આવીને રહી ત્યાર પછી તો તે નિત્ય આવતો હતો. તેનું દિવ્ય સ્વરૂપ જોઈ તેના મનમાં પાપવાસના ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ તેના પ્રસવ થવાના દિવસ પાસે આવ્યા તેણે કરીને તે વાસના તેના મનમાંજ રહી હતી તે નિત્ય આવીને મુક્તમાલાને બોધ કરતો હતો કે હવે તમે કશી ચિંતા કરશો નહિ, હવે તમે સહુ સંકટથી મુક્ત થશો એવું તે અનાથ આગળ કહેતો હતો. તહિજ પોતાને હાથે પત્ર લખીને સવારે શાંતવર્મા ભણી મોકલીશ. એમ કહેતો હતો. પણ મોકલતો નહિ હવે એવાં પત્ર ખાંજરે પડતાં હતાં તે શાંતવર્માને કેમ કરી પોહોંચે અને એના મનનું કપટ મુક્તમાલા શી રીતિએ જાણે. મુક્તમાલાને જે જે જોઈયે તે આણી આવતો હતો એવો ક્રમ ચાલ્યો હતો. મામલેદાર અહિ આવેછે એવું જાણીને શુભાષ્વસિંહ રાત્રિની પેળાએ કોઈ કોઈવાર તેના સમાચાર લેવા આવતો હતો. પુત્ર અવતર્યો એવું

જાણી તેને મહોટો આનંદ થયો; પરંતુ મુક્તમાલા સુખે કરી
 ચેર પોહોંચે ત્યારે સહુ સાંચે થાય એવું વારંવાર તે
 વિચારતો હતો. તેણે પણ એક બે પત્ર મોકલ્યાં
 હતાં પરંતુ સર્વ મામલેદાર પાસે આવે તે વ્યાં પોહોંચે
 કેમ? એણે પુત્ર જણ્યો તેજ દિવસે મેં પત્ર મોકલ્યોછે એવું
 ભદ્રાસે કહ્યું પરંતુ એક મહિનો થયો પણ તેનુય ડેકાણુ
 ન પડ્યું એવું જોઇને જ્યારે યુજાળસિંહ સમાચાર લેવા
 આવ્યો ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે તારા સમાગમથી મેં
 આ દિવસ દીઠા હવે ચેર પોહોંચવાને પણ તારોજ મારે
 આધાર છે. તું ધરાવતીમાં જન્મને જ્યારે શાંતવર્માને
 મળીને આવીશ ત્યાંસુધી મારે ડેકાણુ પડશે નહિ. એવી
 તેની દીનવાણી સાંભળીને તે બાલ્યો; બાઈસાહેબ આ આ-
 કરને કાંઈ કેહેવું પડે એવું નથિ મેં પણ તેવુંજ વિચાર્યુંછે
 તો હવે એક બે દિવસમાં હું તહિ જાઉંછું પણ કોઈ
 વાર કેવો પ્રસંગ આવશે એની મને ચિંતા થાયછે
 માટે વિચાર કરીને ચાલવું એવું કહીને તે નીકળી
 ચાલ્યો.

મુક્તમાલાએ પોતાના પુત્રનાં નેત્ર કમળ જેવાં છે
 એવું જોઇને તેનું નામ કમળાક્ષ પાડ્યું. તેની આકૃતિ
 પતિના જેવી હતી તેથી તેને જોઇને મુક્તમાલા પ્રસન્ન
 રહેતી, યુજાળસિંહ ચેર જન્મને પિતાને આ આનંદદાયક
 સમાચાર કેહેશે એટલે તે અહિ આવશે એવું તેને

લાગતું હતું, પરંતુ એક મહિનો જતાં તેનું પાણુ ઠેકાણું પડ્યું નહિ એવું જોઈને તેનું ચિત્ત ઉત્તરોત્તર ઉદ્વેગમાં પડ્યું. સુમારે અઢી માસ થયા એટલે તે ધરમાં ફરવા લાગી તે જોઈને બદ્રાસે વિચાર્યું કે આપણે વિચાર સિદ્ધ કરવાનો સમય આવ્યોછે તો હવે યત્ન કરવાનો આરંભ કરવો. પછી તેણે પોતાની બેઠેનને ધેર બોલાવીને તેને એકાંતમાં કહ્યું કે મારે એક કામછે, તેમાં તુ સાહાયતા કરીશ તો તને પાંચ હજાર રૂપિયા આપીશ તેનું મન પાપ વાસનામાંછે એવું તેણે જાણેલું નહિ તેથી તે બોલી કે હું ગરીબ છું મારા હાથથી એવું કિયું કામ થશે અને થવા જેવું હશે તો મારાથી આજસ થશે એવું તને લાગેછે શું? એવું સાંભળીને બોલ્યો કે મુકતમાલાને દીઠી ત્યારથી તેના ઉપર મારે મન લાગ્યું છે તે દાદાડાનું મારા જીવને ચેન પડતું નથી કોઈ કોઈ દાદાડો આખી રાત્રિ ઉંઘ નથી આવવી પરંતુ અડઅણથી મેં આજ લગી દુઃખ સહન કર્યું હવે મારાથી રહેવાનું નથી એવું સાંભળતાંજ તેના શરીરનાં રૂપાં ઊભાં થયાં અને બોલી કે એવા સ્વભાવની તે છે નહિ અને એવી વાત કેહેવાને મારી હામ આવતી નથી પછી તે હસતો હસતો બોલ્યો કે તારૂં જાંડ-પણુ છે. તેનો ધણી બંદિખાને પડ્યોછે, તો એ સ્ત્રી તે વાત અંગીકાર ન કરે એવું લાગતું નથી એવું

સાંભળીને જો તે પાપથી ડરશે તો પૈસાથી એને ડગાવવી. પછી તેના મનમાં એવું આશ્ચર્ય કે આપણને પાંચ હજાર રૂપિયા મળશે અને એના પાંચ હજારના દાગીના છે, તે પણ આપણાજ છે. એવા દસ હજાર રૂપિયા થયા એટલે જન્મભરની ચિંતા ગઈ તેનું યથાસ્થિત થયા પછી આગળ આપણુ કલ્યાણ થશે તે કોણે દીકુંછે એવો વિચાર કરીને તેણે તેને કહ્યું કે તું મારે ઘેર આવ પછી હું ઘરમાંથી બાહાર જાઉં એટલે તે એકલીજ તહિ રહેશે. એવી જુગતિ કરીશ પછી તુંજ તેને પૂછ. કામ થાય તો ઠીક અને તહિ થાય તો પછી હું પણ પ્રયત્ન કરીશ. એને પણ એ વાત ગમી. પછી સવારે આવીશ એવું કહ્યું એટલે તે ઉઠી પોતાને ઘેર ગઈ.

ખીજે દિવસે સંકેત પ્રમાણે, સમી સાંજે ભદ્રાક્ષ પોતાની બેઠેનને ઘેર ગયો. તેઓ બેહુજાણિયો મેડા ઉપર છોકરાંને રમાડતાં હતાં તેનો પણ છોકરો અહિંથી તહિ બેસતો હતો. એને તહિ આવતો દીકો એટલે મુક્તમાલા ઉભી થઈ, તેને જોઈને ભદ્રાક્ષનું મન પાણીમાં માછલું ઊછળે એમ ઉછાલવા લાગ્યું. પછી તે બેઠેનની પાસેજ છોકરાં પાસે જઈ બેઠો પછી ડેરલીવાર આડી અવળી વાતો કરીને મુઠાબાઈ છોકરાને જમવા બેસારીને આવું છું એવું બાઈને કહીને છોકરાને હાથે ખાલીને

બાહર નીકળી ગઈ પછી ભદ્રાસે મુકતમાલા સાથે બોલવાનો આરંભ કર્યો. એ ઉપરા ઉપરી જીંદગીને સમાચાર પૂછતો તે વેળાએ કદિ કદિ મુકતમાલા સાથે બોલવાનો પણ પ્રસંગ પડતો હતો તેણે મુકતમાલા પાસે બોલવાની ટેવ પાડી હતી એના મનમાં પાપ વાસના છે એવું તેના મનમાં પણ હતું નહિ માટે તે મોકળા મનથી તેની સાથે બોલતી હતી. ભદ્રાસે મુકતમાલા સાથે જોઈને બોલ્યો કે ધાણા કાગળ મોકલ્યા તેમાંના એકેય કાગળનું ફેંકાણું હજી પડ્યું નથી પછી તેના વચન સાંભળીને મુકતમાલા બોલી તમારા જેવા મહોટાન હાથમાં પત્ર આવ્યાં તેથી આજ આટલા દિવસ થયા પછી તે બોલ્યો કે તમારા દેખતાંજ મેં પત્રનીડીને મોકલ્યાં છે, મેં કાંઈ આગસ કર્યું નથી પછી ગમે તેમ થયું હોય તેની મને ખબર નથી વાર ઠીક છે તને કાંઈ વનમાં તો નથી ત્રણ મહિના થવાયો એટલામાં જો કોઈ ન આવે તો તમને પોહોંચવા આવીશ એવું સાંભળતાંજ તેને થોડક હસવું આવ્યું તે જોઈને તેના પેટમાં જે આનંદનો ઉભરો આવ્યો તે મુખથી કહી શકાતો નથી પછી એને એવું લાગ્યું કે આપણું કામ થવા જેવુંજ છે એટલામાં છોકરો રડવા લાગ્યો તેને અપરિચો વગાડીને એણે છાનો રાખવા માંડ્યો પણ તે રહ્યો નહિ પછી એણેજ છોકરાને લે એવું તેને કહ્યું તેવારે તે

આગળ થઇને છોકરાને લેવા માટે નીચે વાંકી વળી એટલા-
માં આ દુષ્ટે તેના હાથ ગ્રાહ્યા અને અહિજ બેશને એવું
તેને કહ્યું એવું જોઇનેજ તે નાગિણીની પેઠે ધૂંકવાડો
ખાવા લાગી અને હાથને ખથેડીને થોડીક પાછી હટી-
પછી લાલ જોળા કરીને બોલી અરે દુષ્ટ તું કેને અંગે
હાથ નાખેજે, એનો વિચાર કયોછે? મારા રડવા
કાળું મુખ કરીને અહિથી નીકળી જા કરીથી મારી
ભણી જોઇશ તો તને જીવ આપીશ. એવા તેના કઠોર
શબ્દ સાંભળીને તેનું મુખ ઊતરી ગયું અને શરીરે
ધ્રામ છૂટ્યો. મ્હોટો મામલેદાર ખરો પરંતુ તે વેળાએ
માન ભંગ થયો તેથી કરીથી તેના મુખ સામું જોઈ
શક્યો નહિ. મનમાંને મનમાંજ દુઝાવા લાગ્યો. છોકરો
અધિક અધિક રડવા લાગ્યો પરંતુ તેને લેવાનું તેને
હબાન રહ્યું નહિ. એટલામાં મુગાપાઘ પાસે આવી
અને શું છે એવું કહીને તેને છોકરાને ઉચકી લીધો પછી
મુક્તમાલાના હાથ ગ્રાહીને તે તેને ઘરમાં લઈ ગઈ
પછી ભદ્રાક્ષ પિત્ર થઈને ઉઠી આવ્યો.

મુક્તમાલાને ઘણી રીસ ચડેલી છે એવું જોઇને
મુગાપાઘે ઘરમાં લઈ જઈને ઘણું સાંત્વન કર્યું
પણ તેની રીસ મટી નહિ ત્યારે તે બોલી કે બળી
રીસ સોના જેવો છોકરો રડી રડીને થાક્યો તો
પણ તને લેવાની શુદ્ધિ ન રહી, પછી તેની રીસ

ઓછી થઈ અને છોકરો લેવા માટે આગલ કરેલો હતો તે લખને તેને ચુંબન કર્યું ત્યાર પછી મુગાખાઈ ખોલી કે, બાઈરે, તરણ સ્ત્રિયો હોય, અને તેમાં પણ તારા જેવી રૂપાળી હોય તેના ઉપર એવોજ પ્રસંગ આવી પડેછે, માટે તું કાંઈ મનમાં આણીશ નહિ, હું હવણું તેનો સારો અંદોઝસ્ત કરીશ. આવી તેણે તે વેળાએ રીસ ઊતારવાને અનેક વાતો કહી, પરંતુ તેને જન્મભર આવો પ્રસંગ મળેલો ન હતો. જે દુર્ગુણનો મનથી દ્વેષ કરનારી તેને આવો પ્રસંગ આવી પડ્યો તેથી સર્વાંગ અભિ થઈ રહેલો હતો. પછી તેણે નીસાસો મૂક્યો અને ખોલી કે માંહે બાગ્યજ ખોડુંછે. હું ખીજનને કેમ દોષ દેઉં; હજી મારા બાગ્યમાં કિયાં કિયાં દુઃખ ભોગવવાનાં રહ્યાંછે તે જણાતું નથી, તારો બાઈ તે મારો બાઈ એવું સમજીને હું મોકળા મનથી તેની સાથે બોલતી હતી, તે મુવાની દુષ્ટવાસના છે એવું હું કેમ કરી જાણું! આજથી તે દુષ્ટનું હું મુખપણ જોનારી નથી આવો તેને ઘણો ક્રોધ ચડેલો જોઈને મુગાખાઈ ખોલી, હવે એ વાત મુખથી ખોલીશ નહિ, તારીપેઠે મને પણ થઈ ગયુંછે એવું કેહેતાં તે પોત પોતાના ધંધામાં લાગ્યાં.

અહિ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અપમાન પામીને બદ્રાક્ષ પોતાને ઘેર આબ્યો અને સ્વસ્થ થઈને વિચાર

કરવા લાગ્યો ત્યારે તેને એવું લાગ્યું કે, આજ આ નગરમાં મારો અમલ છે, સહુ લોકો મારાથી ધર ધર કંપે છે, કોઈ વેળા હું મહોટો અપરાધ કરું તો મને કોઈ શિક્ષા કરનાર નથી એવું છતાં તે બંદિવાનની સ્ત્રી મારું મહોટું અપમાન કરીને કાળજીમાં બાણ વાગે એવા અપશબ્દ બોલી તે મેં હૃતર દીધા વિના સાંખ્યા. અરે! મેં આવડી અડચણ શામાટે સહી? ગમે તે અપરાધ મૂકીને તેને બંદિખાનામાં રાખવાની મારામાં શક્તિ છે, એવું છતાં તેવેળાએ મારી બુદ્ધિ મોહ દેમ પામી એ મને આશ્ચર્ય લાગે છે. એવો વિચાર કરતાં તેના તે કઠોર શબ્દ સાંભળવાથી તેને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો એનું મનમાનવું ન થયું તેથી એણે દુષ્ટતા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

બાલકે દિવસે મુગાબાઈ પોતાના ભાઈને ઘેર ગઈ પછી એહુજણુ થઈ ગયેલી વાતનો વિચાર કરવા લાગ્યાં તેમાં તે બોલ્યો કે એ કામ સિદ્ધ થવું ઘણું કઠિન છે; બનાવકારે તે કામ કરતાં તે પછી શું કરશે તે કહી શકાતું નથી એવું સાંભળીને ભદ્રાક્ષ બોલ્યો એકવાર તેને અનેક પ્રકારની વાતો કહીને તારાથી થાય એટલો યત્ન કર નહિ તો તેના કપાળમાં દુઃખજ બોગવવું હશે તો મારો બિપાય નથી તારા કહ્યા ઉપરથી જો તે મને અનુકૂલ થશે તો તેણે જો મારું અપમાન કર્યું તેની ક્ષમા કરીશ,

અનુકૂલ નહિ થાય તો તેણે જે મને દુઃખ દીધું છે તેનું વેર વાળીશ. જે વેળાએ તેણે મને કુવચન કહ્યું તે વેળાએ તેને શિક્ષા કરત પણુ પ્રીતિ બાવથી મેં તે વેળાએ સહન કર્યું છે. તેના ધણિયે મ્હોરો અપરાધ કર્યો છે, તેથી તે બંદિમાને પડ્યો છે, તો કદાચિત એને પણુ બંદિવાન કરીને રાજા ભણી મોકલીશ. એવું બાઇનું વચન સાંભળીને તેણે તેની પાસે આઠ દિવસની અવધિ માગી લીધી.

સુગાંધાઈ બાઇને ઘેરથી આવી ત્યાર પછી તેણે બે ચાર દિવસ જવા દીધા પછી તેને લાગ્યું કે હવે મુકત-માલાનો ક્રોધ ઉતર્યો અને આગળ પ્રમાણે હવે ચાલે છે. પછી એક દિવસે તે બેઠું આનંદમાં બોલતાં હતાં તેવામાં આજ લાગ બોલો છે એવું મનમાં આણીને તે બોલી કે તારી સર્વ રિયતિ મનમાં આણવાથી મને ધણું ખોટું લાગે છે. અને હવણું એક બે દિવસથી તો ધણુંજ ખોટું લાગે છે. કેમકે તે દિવસે તને ક્રોધ ચડેલો હતો તેથી તેં મારા બાઇને કવચન કહ્યું, હું મારા બાઇને બોલાવવા ગઈ પણુ તારા કઠોર શબ્દોએ તેને કોપાયમાન કરેલો હતો તેથી તેણે મને કહ્યું કે તેના ધણીને માથે મ્હોટું ચાંદું આવવાથી તે જન્મ ટીપમાં પડ્યો છે. તો હવે એને પણુ અપરાધી કરીને કેદ કરી જયપુરમાં રાજા ભણી મોકલી દેવી

જોઇયે. એમ ન કરે તો મારે માથે માંદું આવે. એવું તેનું બોલવું સાંભળીને મેં તેને ધણા કાલાવાલા કસ્યા પણ તેણે માન્યું નહિ. છેલ્લી વારે તેણે એટલુંજ કહ્યું કે જો તે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલશે તો તેનું હું બુંદું નહિ કરું અને હિત કરીશ. હવે તને એ શું કેહેછે તે સાંભળીને મને કેહેજે, પછી મેં તેની પાસે એક અઠવાડિયાની અવધિ માગ્યોછે તો હું તને એટલુંજ કહું છું કે અતિશય આગ્રહ કરીને હવે તું તારો તથા તારા પુત્રનો જીવ સંકટમાં નાખીશ નહિ. હું તને મહોટા આનંદથી કહું છું એવું નહિ પણ શું કરિયે હવે પ્રસંગજ ચમત્કારિક આવી પડ્યોછે. તે મામલત દારછે તેની સત્તાને કોઈ અટકાવી શકે એવું નથિ તું વિચારવંત અને શાંણીછે માટે તને ધણું કેહેવું પડે એવું નથિ. એવું સાંભળીને મુક્તમાલાનું ચિત્ત એક ખિન્ન થઈ ગયું અને વિચાર કરીને એક બે દિવસમાં તને કહીશ એવું કહીને તે કમળાક્ષને લઇને પોતાના ઘરમાં ગઈ અને વિચાર કરતી બિછાના ઉપર પડી.

વિચાર કરતાં કરતાં મુક્તમાલાનાં અંતઃકરણ ત્રાસ પામ્યાં. આવી વેળાએ શું કરવું તે સૂઝ્યું નહિ અને ગાંઝા જેવી થઈ ગઈ. તે વારંવાર પોતાના બાળકના મુંદર મુખ સામું જોતી હતી. તેના મનમાં

એવું હતું કે આજ લગી તો મને મારા એકલા જીવના ચિંતા હતી હવે તો ઇશ્વરે આ એક ખીજી ચિંતા મને વલગાડી. મુગાબાઈનું પાણુ ચિત્ત ફરી ગએલું જાણાય છે. હવે એ દુષ્ટ શું કરશે તેનો ભરંસો નથી તે અહિં અમલદાર છે માટે આપણું દુઃખ કોઈ ભાગી શકે એવું નથી. કોઈને કહીશું તો તે ઉલટો પ્રતિકૂલ થશે એમાં સંશય નથી. ગુલાબસિંહનો એક આધાર હતો તે પાણુ ગયો. એવો વિચાર કરતાં હવે શું કરવું એ તેને સૂઝ્યું નહિ. મુગાબાઈનું ઘર તેને યમસદન સરખું લાગ્યું છેવટ તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે ગુલાબસિંહની બેઠેન અહિંથી ગાઉઉપર ગામકુંડે તહિ રહે છે. તહિ જાગે એ વિના ખીજો આધાર દીસતો નથી પછી ને થવાનું હોય તે થાઓ. મુગાબાઈ પાસેથી ઘાગીના માગી લેવા એવું તેના મનમાં આવ્યું પાણુ તેના મનમાં એ જતી રહેશે એવો સંશય આવશે એવો વિચાર ફરીને તેણે તે ઉપર પાણી મૂક્યું પછી એક બે દિવસ ગયા પછી એક દિવસે સાયંકાળે દીવા કરવાની વેળાએ તેણે કમળાક્ષને એક કપડામાં ઘાલીને ખાંધ ઉપર મૂક્યો અને મુગાબાઈ હાક મારતી હતી તે ન સાંભળતાં ઘર બાહર નીકળી. પછી એક માર્ગે આજતી થઈ. હવે સોમદત્ત તહિ શું કરે છે તે વાત જાણાય છે.

સોમદત્ત ખિન્ન થઈને મુકતમાલાનો શોધ કરવ

નીકળ્યો. તે આ ગામથી પેલે ગામ અને પેલે ગામથી આ ગામ એવા પ્રકારનો શોધ કરતો ચાલ્યો. વેરસરી અને ગામલોકોને પૂછતો પૂછતો ગાંડા જેવો ગામોની આસપાસ પણ ફરતો હતો. તહિ શોધ ન લાગ્યો તો ખીજે ડેકાણે જતો. એમ કરતાં તે એક નગરીમાં ગયો. તહિપણ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે દિવસે આસ પાસ શોધ કરતો સાયંકાળે નગરીમાં પાછો આવતો હતો. અને માગોમાં બાંતિષ્ટ સરખો જોતો જોતો બજારને માગે આવ્યો, તહિ બેઠું બાજુની દુકાનમાં દીવા પ્રકટેલા હતા, હજારો સ્ત્રિયો અને પુરૂષ પોતપોતાના ઉદ્યોગ માટે અહિથી તહિ જતાં હતાં અને કેટલી એક કાંઈ ખરીદી કરીને પોતપોતાના ઘર બહારી જાય છે એવું તેણે દીઠું પરંતુ તેને જે ઇચ્છિત પદાર્થ તે કહિ મળતું નથી. જેટલી સ્ત્રિયો આવે તેટલી સ્ત્રિયોના મુખ સામુ જોતો જાય છે એટલામાં એક સ્ત્રી ખમિ છોકર લઈને જાય છે એવું તેણે દીઠું, પછી તે એક દુકાન સામી આવી ત્યાં એક દીવાનો પ્રકાશ મુખ ઉપર પડ્યો તો પણ તેણે ઓળખી નહિ કારણ કે જેમ સેલડી કોહોલમાંથી પાર કાઢાડતાં જેમ રૂપાંતરને પામે છે એમ તેનું શરીર અનેક વેળા દુઃખના અને ચિંતાના ચરકામાંથી પીલાઈ નીકલેલું તે કારણથી નિસ્તેજ થયું હતું અને તેના નાકમાં વાળીપણુ ન હતી. ત્યારે ખીજા અલંકાર

વિષે તો કેહેવાનુંજ શું? રાત્રિ હતી તેમાટે તેણે ઓળખી નહિ.

જેમ જેમ તે મુખ્ય આગળ આવતી ગઈ તેમ તેમ તેને મુક્તમાલાનો ભાસ થતો ગયો. પછી છેક પાસે આવી ત્યારે આજ મુક્તમાલા એવો નિશ્ચય થયો. પરસ્પર ઓળખ થઈ, પછી એટુના પેટમાં આનંદનો ઉદ્ગાર આવ્યો. પછી કિચિત્ હાસ્યવદન કરીને આપણે કહિ છિયે એની પણ સુદ્ધિ ન રહી એક એકની પાસે જાયછે એટલામાં એક બચંકર પુરૂષે સોમદત્તને ધડકો મારીને હેડે પાડ્યો અને ક્રોધએ જોયું ન જોયું એવામાં મુક્તમાલાને ગાડીમાં ધાસીને માર્ગે મડ્યો. જે વેળાએ એ દુષ્ટે મુક્તમાલાને ઉચકીને ગાડીમાં ધાસી તેવેળાએ કોઈ ધાવરે કોઈ ધાવરે એવું કહીને મુક્તમાલાએ ધાણા બરકા પાડ્યા. શુંછે શુંછે એમ બોલતાં લોકો જેવ પાસે આવ્યા તેવામાં ગાડી દૂર જતી રહી. જોકતા સમજવામાં એ વાત આવી નહિ. તે બિચારા સોમદત્તની એક મગ પાધડી અને એક મગ જોડો એવી અવસ્થા પામીને નૂર્છિત થઈ પડ્યો હતો તેને લોકોએ જીભો કચ્ચો. પછી કાંઈક સાવધાન થયો એટલે લોકોએ તેને પૂછ્યું કે તને કોણે પાડી નાખ્યો અને એ બહારી કોણ હતો અને તેને કોણ પકડી ગયો ઇત્યાદિ પ્રશ્ન પૂછ્યા પણ તે પૂર્વની વાત જાણતો હતો નહિ માટે તેના

થી યથાર્થ ઉત્તર દર્શી શકાયો નહિ. તેનાં સર્વાંગ પચ્છાયાથી હાથ પગ દુખતા હતા. પછી તેણે સંસેપે કાંઈ વાત કહી ને સરકરી પુરૂષોને બનેલી વાતનો શોધ કરવાને કહ્યું. આજ ઘણા દિવસથી હુંડતાં હુંડતાં મુક્તમાલા દૃષ્ટિયે પડી અને અતિશય આનંદ ઉપજતો હતો તેવામાં આવી દશા થઈ તેણે કરીને તેને જે દુઃખ ઉપજ્યું તેવું કદિ ઉપજ્યું ન હતું. પછી તે ભંગાડની પેઠે ચાલતો ચાલતો પોતાને ઉતારે ગયો અને થોડુંક ખાધને તે બિછાના ઊપર સૂઈ રહ્યો. તેને પોતાના દુઃખની પણ સ્મૃતિ રહી નહિ. જાણે ખાજક ખાંધ ઊપર ચડાવીને દીનવાણી ઊચરતી મુક્તમાલા તેના આગળ ઢબીછે એવું તે દેખતો હતો જે દુષ્ટે તેની આવી દશા કરીને તેને લઈ ગયો તે કોણ હશે તે વિષે તેની કલ્પના ચાલી નહિ. તેની અને તેના ખાજકની કેવી અવસ્થા થઈ હશે એ ચિંતામાં તે નિમગ્ન થઈ ગયો. તેને કાંઈક દુઃખમાં મુખ્ય એટલુંજ ઉપજ્યું કે તે જીવતી છે. એટલો શોધ લાગ્યો. એટલાથી શાંતવર્માના મનમાં સમાધાન થશે એવું જાણીને તેણે બિન્ને દિવસે ધરાવતીમાં પત્ર મોકલ્યું. પણ તે પોહોંચશે નહિ એવી કલ્પના તેના મનમાં આવી નહિ સર્વાંગ દુખતાં હતાં તેથી તે રોગી જેવો થઈ

પડી રહેતો હતો તેથી આગળ શોધ ચલાવવાનું કામ બંધ પડી ગયું—

અહિ મુક્તમાલા મુગાબાધને ધરથી બાહાર પડતાંજ તેણે તત્કાલ તે વર્તમાન બાધને જાળને કહ્યું તે લાગલોજ ગાડી તૈયાર કરીને નીકળ્યો. અને સોમદત્તની દુર્દશા કરીને મુક્તમાલાને હરી ગયો તે ઉપર કહ્યુંછે. નગરીની પાસેજ તેની એક પૂજવાડી હતી તહિના બંગલામાં તેણે તેને ધાલી મૂકી અને બારણે તાળું મારીને ચારે મગ ચોકી મૂકીને ચાલતો થયો. તેને ખાન પાન આપવાનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. ખીજે દિવસે સાકાળે જાળને તેણે તેને કહ્યું કે તારા મનમાં જે ગાંડપણ ભરાયુંછે તે છોડીદે. તે દિવસે તે મને ધણુ વુંકારા હુંકારા કર્યાછે. પણ તે સગલા તારા કલ્યાણ માટે મેં સહન કર્યાછે. નહિ તો તારૂં મુખ બંધ કરીને ગમે તેવી શિક્ષા કરવાને હું અસમર્થ ન હતો. તે આજ લગી ધણું દુઃખ સહન કર્યું તો હવે તને દુઃખ દેવું નહિ અને તને તથા તારા બાળકને ધરાવતીમાં મુખ રૂપે હું પોહોંચાડું એવું મારા મનમાંછે. એવું સાંભળીને તે બોલી કે જેજે મારા બાગ્યમાં ભોગવવાનું હશે તેને ભોગવાવિના છૂટકો નયિ. એવું હું પકડું જાણ્યુંહું નહિ તો સર્વ પ્રકારનાં મુખ છોડીને મને બાહાર નીકલવાની પ્રુદ્ધિ થાય નહિ. મારે પાલન કરનારા મ્હોટા મ્હોટા

ધુરંધર હતા તે તજી હું આવી દીનવાણી બોલતી થઈ તો હવે હું પડકું જાણું છું કે ભોગવવાનું ભોગવી રહ્યા વિના અથવા જગત નિયંતા પરમેશ્વરને દયા આવ્યા વિના આ દુઃખસાગરનો પાર આવશે નહિ. અહો પરમેશ્વર! તું મને સારી બુદ્ધિ આપ. અને મને આ દુઃખથી છોડાવ. એવી મારી પરમેશ્વર આગળ પ્રાર્થના છે. મારા બોળિયામાં જીવ છે ત્યાં લગી હું અભિચાર કર્મ કરીશ નહિ એવું સાંભળીને ભદ્રાક્ષને ક્રોધ ચડ્યો. અને બોલ્યો કે તું વેદાંત સંભળાવીને મારે મન બાળવાને ઇચ્છે છે. પરંતુ તેવું કદિ થવાનું નથી એવી ડાહી વાતો મને પણ કહેતાં આવડે છે. અને નેં ઘણું સાંભળ્યું પણ છે. તારે સારે યાચ એટલામાટે હું સામોપચાર કરીને કહું છું. હવે જો તારા કપાલમાં દુઃખ લખ્યું છે તો મારો ઉપાય નથી એવું કહીને તે ચાલતો થયો.

અહિ શાંતવર્મા સોમદત્તની અને શુક્રાક્ષની વાટ જોઈ જોઈને થાડ્યો. સુમારે જ માસ વીત્યા પણ એકનું પણ પત્ર આવ્યું નહિ એવું જોઈને તેનું ચિંત છેક ઉદ્દાશી થઈ ગયું. હવે આપણી પ્રિય કન્યાની આપણને ભેટ થવાની નહિ એવું તેને લાગ્યું. રાત્રિ દિવસ ચિંતામાં તે છેક ક્ષીણ થઈ ગયો હતો અને મુક્તમાલાના દાગીના ધ્યાદિ જાણ્યો જોઈને તેને ઉપર ઉપરી અતિશય દુઃખ થતું હતું જેવડે તેણે એક

નિશ્ચય કર્યો કે હવે આપણાથી ઘણા દિવસ કહાડશે નહિ. તો હવે તીર્થ યાત્રા કરવાને જવું તેમાં જો કોઈ મળી જશે તો સારૂ એવો વિચાર કરીને તેણે પોતાના જે વિદ્યાસુ કારભારી હતા તેમને સ્વાધીન સર્વ ધર કર્યું અને પોતાની પત્ની અને બેહેન સુધાં સાથે પચાસ માણસ લઈને તીર્થયાત્રા કરવા ચાલ્યા.

અહિ સુકતમાલા વાડીના બંગલામાં વિલાપ કરતી પડીછે હવે આ દુષ્ટ આપણી કેવી દશા કરશે એવી તેના મનમાં મહોટી કાળ આવી પડી. સોમદત્તની અવસ્થા મનમાં આણીને તેની શી દશા થઈ હશે એવી એક જુદીજ ચિંતા તેના અંતઃકરણમાં ઊતરે. માઆપની અને પોતાના પ્રિય પતિની તેને વારંવાર સ્મૃતિ થતી હતી. એવા અનેક પ્રકારના વિચારથી તેનું મન ગભરાઈ ગયું એટલામાં બહાર કોઈ એક એક સાથે વાત કરેછે એવું તેને લાગ્યું પછી બારણાની તરડમાં રહીને જુવેછે તો શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષ એ બે મૂર્તિ તેણે દીઠી. તેવેળાએ આ કોઈ કાળપુરૂષ છે એવું તેને લાગ્યું શુકલાક્ષને જોતાં સર્વાંગે અગ્નિ થયો જુવેછે એટલામાં ભદ્રાક્ષે શુભમાંથી એક પત્ર કહાડ્યું અને શુકલાક્ષ પ્રતિ બોલ્યો આ પત્ર સોમદત્ત કરીને કોઈ છે તેણે તેના આપને લખ્યું છે મને લાગેછે કે જોને મેં માર્ગ વચ્ચે ધડકો મારીને પાડ્યો

તેજ આ છે તે સાંભળીને શુકલાક્ષ બોલ્યો તેજ એ. જોએ પુરુષનો શોધ જડે તો તેના ઉપર અપરાધ મૂકીને એક બે વર્ષની ટીપ મારવી. એવું સાંભળીને બદ્રાક્ષ બોલ્યો, તે ખરૂં પણ (ખંગલા બહુ આખ્યનો અણસારો કરીને) આને હવે કેમ કરવું? પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે એના ઉપર આપણા રાજાનું મન લાગ્યું છે. તો જેમ તેમ કરીને તે તે કામ અંગિકાર કરે એવું કરવું જોઈયે. બદ્રાક્ષ બોલ્યો કે એ વાત પણ બહુ કઠિણ છે પછી તે બોલ્યો કે કઠિણ ખરી પરંતુ વારે વારે તેને દુઃખ દીધને અંગિકાર કરાવવું જોઈયે. આપણે ધર્મ રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવાનો છે. તે ધર્મ પ્રમાણે ચાલ્યા એટલે આપણે ઇશ્વરનો પણ ભય નથિ એવું કહીને તે બેહુજણા ચાલતા થયા.

હવે આ બેહુના મનના અંતે બાહારના વિચાર છેક ભિન્ન હતા તે એ કે શુકલાક્ષના મનમાં તે બેહુનો પ્રાણ લેવાનો વિચાર હતો પણ ઉધાડીરીતે તેનાથી બદ્રાક્ષને તે વાત કેહેવાતી નહિ પણ બાહારથી તે તેને મળી ગયો હતો. બદ્રાક્ષનો સંકલ્પ મુક્તમાલા સાથે સંબોગ કરવાનો હતો. પણ શુકલાક્ષના આગળ તે સંકલ્પ ઉઘાડો કચ્ચો નહિ કારણ જ્યાં રાજાએ પોતાની ઇચ્છા ધરી ત્યાં તેની ઇચ્છા પૂરી કેમ પડે, એવું હતું પણ પરસ્પર સંશય આણતાં આપ આપણી મન

કામના પૂર્ણ કરવા બેહુ સરખો પ્રયત્ન કરતા હતા, શુક-
લાસે બદ્રાક્ષિને કહ્યું કે તું એકલો જામને રાજના
મનનો વિચાર કેહે પછી તે શું કેહેછે તે મને કેહે પછી
આપણે તે ઉપર વિચાર કરિયે. પછી તે દુષ્ટ એકલો
વાડીમાં આવ્યો તે વેળાએ તે પોતાના વિચારમાં નિમગ્ન
થઈને પડી હતી બહારનું તાળું અપડતાંજ તે એકાએક
ઉઠીને બેઠી થઈ. પછી તે કાળપુરુષ તેના આવગલ
જામને ઉભો રહ્યો. તેને જોઈને તેને અંગે કંપ છૂટ્યો.
તેને લાગ્યું કે આ કાળપુરુષ હવે કોણ જાણે શું કરશે.
એવી ખીક લાગતાં છતાં તે બોલ્યો કે તું હવે કાંઈ
ખીશ નહિ, હું તને આનંદની વાત કેહેવાને આવ્યો છું.
રાજાએ તને તેડવા માણસ મોકલ્યુંછે. તું હવે તેની
પટરાણી થશે. પછી તારે શી કમી રહી! સર્વ પ્રજા
તારી આજ્ઞામાં વર્તશે, મારાથી કાંઈ તારો અપરાધ
થયો હોય તો તે મનમાં આણીને વેર લક્ષ્ય નહિ.
હવે હું તારી પાસે એટલુંજ માગુંછું કે હવે તારી ઇચ્છા
તહિ ક્યારે જવાની છે તે કેહે પછી તે વિષે તૈયારી કરાય-

એ શબ્દો મુકતમાલાને આણુ જેવા થઈને વાગ્યા.
તેની સામું જોયા વિના તેણે નીચી ઝોક કરીને
સૌ સાંભળી લીધું, પછી ધીરજ આણીને બોલી સહુ હા
મારા ધ્યાનમાં છે. હું ધણી બોળી છું તેથી હું આ
ત્રીમડમાં આવી પડી છું. વારંવાર મારાથી બોલી

શકાતું નથિ, હવે તારે ક્યારે તૈયારી કરવીછે એવું તું પૂછવાને આવ્યોછે, તો હવે હું તેનો શો જીતાર દઉં તારા મનમાં મારો પ્રાણ લેવાનીજ હચ્છા હોય તો હું શું જાણું. હવે તારા પાશમાં પડીને હવે હું એટલુંજ માગુંછું કે મારો પ્રાણ લે અને મારા બાળકનું જીવ કરવું હોય તે કર. એવું બોલતાંજ તેના પેટમાં ધાશકો પડ્યો, અને આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી, પછી તેણે પોતાના છોકરાને પોતાની છાતી આગળ રાખીને મ્હોરે સ્વરે વિલાપ કરવાનો આરંભ કર્યો. તે જોઈને ભદ્રાક્ષ પાછે પગલે બહાર નીકળ્યો. અને બારણે તાળું અડકાવીને ચાલતો થયો.

ભદ્રાક્ષ બહાર નીકળ્યો. એટલે શુકલાક્ષ વાડીમાં ફરતો હતો તે પાસે આવ્યો અને જો અનેલી વાત હતી તે પૂછવા લાગ્યો. પછી તેણે અનેલી વાત કહી તે સાંભળીને શુકલાક્ષ બોલ્યો કે એમ એ માને એવી નથિ. એના છોકરાથી એને જૂદી પાડ્યો એટલે તે માનશે. છોકરાને જૂદો પાડ્યા પછી કેહેવું કે જો તું માને તો છોકરો આણી આપિયે એમ કરવું મને યોગ્ય લાગેછે. હવે શુકલાક્ષે કહ્યું તે પ્રમાણે કરવું એ કાંઈ ભદ્રાક્ષના મનમાં ગમતું નહિ હતું. પણ શુકલાક્ષ રાજાનો માની તો પ્રધાન હતો તેથી તેનું વચન પાછું કેલવું એ કાંઈ ઠીક

તહિ એવું વિચારીને ભદ્રાસે કહયું કે આજ રાત્રિયે
એ કામ કરીશું એવું ઠરાવીને ખેડજાણી ઉતારે ગયા.

સુમારે રાત્રિના બાર વાગતાં તે ખેડજાણી તહિ
આવ્યા અને ગડગડ ન થવા દેતાં તાળું ઉઘાડીને
હળવે હળવે બારણાં ઊઘાડ્યાં. પછી પગલાં ન વાગે એ
પ્રકારે અંદર જઈને જુવેજે તો એક મગ ઝાંખો દીવો
બળેજે. મુકતમાલા વિચારી ચિંતા કરતી કરતી ખાર
નિદ્રાવશ થઈ ગઈ હતી; તેનો કામદેવના જ્યો બાળક
તેની પાસે સૂઈ રહ્યો હતો. તે જોઈને શુકલાક્ષ તેની
પાસે ગયો અને તે નિદ્રે તે બાળક ઊંચકીને પોતાના
પેટ સાથે દાખ્યો પછી તે જાગતો થઈને કદાપિ રડ્યે
એવું ધારીને બારણું અડકાવજે એવું ભદ્રાક્ષને કહીને
માર્ગે પડ્યો. તેણે પોતાના ચાકરને બાગમાં ઉભો રાખ્યો
હતો તેની પાસે આવીને કહયું કે આ છોકરાને લઈવન
અને થાપડી થાપડીને ઉઘાડય. એવું કેહેતાંજ તે
જાગીને રડવા લાગ્યો; પરંતુ આ કાળકુરૂષને સ્વાંથી
દયા આવે? તેણે ચાકરને ઊતાવળથી જવાની આજ્ઞા
કરી, તે જાયજે એટલામાં ભદ્રાક્ષ તહિ આવ્યો પછી
ખેડજાણે હાથ ઝાલીને કામ બરાબર થયું એવો સંતોષ
માન્યો. શુકલાક્ષના મનમાં આપણું અર્થ ઉપરાંત કામ
થયું એવું જાણીને આનંદ ઉપજ્યો. હવે તે માનશે
બરી એવું કહીને ભદ્રાક્ષને કેહેવા લાગ્યો કે હવે આપણે

હસાવ પ્રમાણે કરવું પછી તે શું કેહેછે તે પ્રમાણે આગળ તેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. પછી નમસ્કાર કરીને, બેઠેજાણ પોત પોતાને ઠેકાણે ચાલતા થયા.

અહિ સોમદત્તને રાત દિન એન પડતું નથી તેને મુક્તમાલાનું સ્વપ્ન આવ્યું અને જાણે ખાંધ ઊપર છોકરે મુક્તને દીન જેવી તેમાર્ગથી આવતી હોય એવું તેની નજર આગળ જાણવા લાગ્યું; એથી તે પોતાની વેદના છેક વીસરી ગયો. આગળ શો ઉપાય કરવો તે તેને સૂઝ્યું નહિ, એવા દુઃખમાં બે ચાર દિવસ ગયા પછી એક દિવસે તે હજવે હજવે ખોડંગતો ખોડંગતો મામલતદારની કચેરીમાં ગયો અને તે દિવસે થયેલું વર્તમાન મામલતદારને કેહેવા લાગ્યો. કૃપા કરીને તમે અનર્થ કારક વાતનો તાગ આણુશો તો મજ દીનજન ઉપર મ્હોટો ઊપકાર થશે. એવું સાંભળીને મામલતદાર આંખમાં કાહાડીને બોલ્યો મારા ધ્યાનમાં તારી વાત આવી સિપાઇયોના કહયા ઉપરથી મેં ધણી ચોકસી કરીછે. પણ તને છૂટો મુક્યો તેથી મેં સિપાઇયોનો 'દંડ પણ કસ્યોછે. તું અહિ આવીને લોકોની બહારિયો બાહાર કાહાડી લઇ જવાની તજવીજ કરેછે એવું મારા જાણવામાં આવ્યુંછે તે વાત તો તું એક મગ રાખીને ખીજી વાત બનાવીને મને છેતરવાનું કરેછે કે શું? વારં આ તારો પેહેજોજ આપરાધ છે માટે તને મેં વર્ષની ટીપ મારું

છું. એવું કહીને તેણે સિપાઇઓને બંદિખાનામાં લઇ જવાની આજ્ઞા કરી. તે સાંભળીને તેણે પોતાને કપાળે હાથ મૂક્યો. અને મામલતદારને કેહેવા લાગ્યો કે આ છેક અન્યાય છે મેં કાંઈજ અપરાધ કર્યો નથી. મામલતદારે તેના બોલવા ઉપર ધ્યાન ન આપતાં સિપાઇઓને લઈ જવા માટે હાથ વડે સાન કરી. પછી તે બિચારાને ધક્કા મારતાં મારતાં લઇને બંદિખાનામાં ધાસ્યો. પછી તેની સ્ત્રી અવસ્થા કેહેવાની રહી. મુક્તમાલાની જોવાની અને તેનો શોધ કરવાની વાતજ ભૂલી ગયો. એથી તેના દુઃખનો છેડો રહ્યો નહિ. હવે એનો શો ઉપાય કરવો એ વિવેચનામાં તે નિમગ્ન થઈ ગયો.

અહિ મુક્તમાલા આ સંકટમાં પડ્યાથી તેને ધોર નિદ્રા આવી, પણ તે ઘણીવાર જગી રહી નહિ. એ દુષ્ટો નીકળ્યા પછી તે સુમારે ત્રણ વાગતાં જગી અને છોકરાને પેટ આગળ રાખવાને તેણે આગળ હાથ નાખ્યો. તો છોકરો હાથમાં આવ્યો નહિ. ત્યારે તેના હૃદયમાં મ્હોટી કાળ પડી. અને ઊઠીને અહિ તહિ કાંકાં માસ્યાં પણ છોકરો હાથ લાગ્યો નહિ, તે વારે તે દુષ્ટોએ આ કામ કર્યું એવું તેને લાગ્યું પછી હંચેસ્વરે બુઝો પાડતા તે વિજાપ કરવા લાગી. અરે કમળાક્ષ! તું મને છોડીને કહિ ગયો? તારાવિના મારો જીવ કેમ સ્થિર રહેશે હવે તને કહિ જોઈ, એવું કહીને તેણે ભૂમીઉપર હાથ પછાડ્યા

અને આલોટવા લાગી. તે દુઃખના આવેશમાં તેને કેટલીક વાર લગી મૂર્છા આવી પછી સાવધાન થઈને બોલી હે ઇશ્વર!— મેં એવું કેવું પાતક કર્યુંછે. કે તેથી તું મારાથી વિમુખ થયોછે. મને છાનો માર પડેછે તે તું જોતો નથી શું? તે દુષ્ટોને મારા બાળકને હાથ ત્રાસવાની કેમ તે મતિ આવી? મારાથી કાંઈ અપરાધ થયો હશે, પણ તે ચાર મહિનાને બાળકે શો અપરાધ કર્યો હશે, હવે એ દેવ! તું વારે ધાં અને માર બાળક મને મળે એવું કર. તેવિના મારે જીવ સ્થિર પડશે નહિ, હવે હું શું કરું અને કહિ જાઉં, એ પ્રકારે તે વિલાપ કરવા લાગી.

બિન્ને દિવસે ભદ્રાક્ષ સંકેત પ્રમાણે તહિ ગયો. તો તે વિલાપ કરેછે એવું તેણે દીઠું. રડી રડીને તેની આંખો સૂજી ગઈ હતી, અને સાંજ પડી હતી તો પણ તેણે વ્રાતણુ પણ કર્યું ન હતું તો આંધાની વાત તો ક્યાંથીજ? એવી દુઃખ કારક અવસ્થામાં તે શોક કરતી હતી પણ તે દુષ્ટના મનમાં દયા ન આવી પછી દાઝ્યા ઉપર ઝમ દેવા જેવા તેણે શબ્દ કહ્યા. તે એવા કે, એવાત વેશ- તો મેં ધણા જોયાછે તારા જે તારે છોકરાને ભેટવાની દાઝા હોય તો અમે કહિયે છિયે તે માનીશ તો છોકરો હવાણા આણી આપુંછું. નહિ માનું તો છોકરો મળશે નહિ કદાપિ તું જાણતી હશે કે એટલેથીજ પતશે

પણુ એમ ન જાણવું તારે પોતાનેજ ખીજી અંધોર
વેદના ભોગવતી પડશે. એ પ્રકારના તેના વાધખાણે
કરીને તેનું અંતઃકરણ લેદાઈ ગયું. તેનો જીવ છેક
ત્રાસ પાંખી ગયો હતો. અને એની દુષ્ટ ચાલથી તેને સર્વાંગે
આગઉડી પછી, તે સંતાપ પામીને તેને કહેવા લા ગીકે
આથી હવે ખીજી કિયું દુઃખ ખાકી રહ્યુંછે? આ દુઃખ
સહન કરવાથી જીવ જાય તો સાહે એવું મને થઈ
રહ્યુંછે તો પણ મને મુખ્ય ન દેખાડતાં તમારે ને કરવું
હોય તે કશું. પછી તે બોલ્યો વાહે હવે થોડા દિવસમાં
તે પણ અમલકાર દેખાડવામાં આવશે. એવું કહીને તે
પાછો વળ્યો. પછી મુકતમાલાને પોતાનો બાળ જીવ તો
છે. એવુંસાંભળીને દુઃખમાં થોડું સુખ થયું અને તેજ
વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ.

શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષે તે માનશે એમ સમજીને
સુમારે આઠ દિવસ વાટ જોઈ પણ તે માનતી નથિ
એવો જ્યારે નિશ્ચય થયો ત્યારે શુકલાક્ષ બોલ્યો હવે એમ
કરવું ઠીક નથિ, આપણું ચાલે તેટલું યત્ન કરવું પરંતુ સુખ
ભોગવવાનું તેના પ્રારબ્ધમાં નથિ તો તેને તેથી જુદી
ક્યાંથી સુજશે પણ ને વરતુ ઊપર આપણા રાજાએ ઇચ્છા
કરી તે વસ્તુનો ઉપભોગ ખીજો કરે તે ઠીક નહિ.
જો તે નમાને તો તેનું મોત થાય તે સાહે એવો
પૂર્વથી તેણે વહિવટ કરાવ્યોછે તો આપણે પણ તેવોજ

વહિવટ ચકાવવો જોઈએ. એવું સાંભળીને ભદ્રાક્ષ બોલ્યો
જેથી આગ્રા થશે તેવું કરવાને હું તૈયાર છું. પછી તેણે
કહ્યું કે તેને દિવસે ખાવાના પદાર્થમાં તોલો બે તોલા
અશીશુ ધાલ અને રાતે કોઈને કહ્યા વિના આ આગમાં
પેટીમાં ધાલી ભૂમિમાં પૂરી દો એટલે થયું. પછી
ભદ્રાક્ષે કહ્યું કે ઘણું સાફ, સવારમાં એ પ્રમાણે કરીશ,
પછી તહિથી નીકળી ચાલ્યા.

ખીજે દિવસે રાતે સુમારે આર વાગતાં સહુ લોક
ઘોર નિદ્રામાં હતા તે વેળાએ તેઓ કાળજેવા વાડીમાં
પેઠા. આપણે આ મોટું ઘોર કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત
થયા એવું તેમના મનમાં પશુ ન હતું તેઓ ઓતતા
ઓતતા તે ઓરડીની બાહારની બાજુએ ઊભા રહ્યા.
તેમણે બે ચાકર સાથે આપ્યા હતા, તેમાંના એક
ચાકરને તાલુ ઉઘાડીને જોવાની આગ્રા કરી પછી તેણે
તપાસી જોઈને કહ્યું કે માહારાજ હાલતી ચાલતી
નથી અને મડદા જેવી થઈને પડદા રહી છે. પછી તે બેઉ
જાણુ માંહિ પેઠા તે વેળાએ દિવાનુંતેજ ઘણું ઝાંખુ થઈ ગયું
હતું. મુકતમાલાના શરીર ઉપરનાં કપડાં ખરી ગયાં હતાં
તે ભદ્રાક્ષે પાંચરાં કર્યાં અને ચાકરને બાહારની પેટી
માંહિ આશુવાને કહ્યું. પેટી આપ્યા પછી આર જણે મ-
ળીને મુકતમાલાને ઉચકીને પેટીમાં ધાલી પછી પેટી બંધ
કરીને વાડીમાં ઉચકી આપી તહિ પેટેલેથીજ આગ્રે

ખોદી મૂક્યો હતો તેમાં તે પેટી મૂકીને તે નિર્દયોએ તે ઉપર માટી નાંખી. એ સર્વ નિર્દયકૃત્ય જોઈને તે આક્રોશના મનમાં ધણું માઠું લાગ્યું અને તેના ઉપર દયા પણ ઊપજી પરંતુ તે બિચારા શું કરે? આગ્ર પ્રમાણે આજવું તેમના મનમાં તો ધણું ખોટું લાગ્યું પણ બાહારથી તેમણે શૂર વીરપણું જાણાવ્યું. તે નિર્દય માણસોએ એ પ્રકારે મુકતમાલાની અવરથા કરી પછી આપણે કૃતાર્થ થયા અને જે જે સંકટ આવ્યાં હતાં તે તે મટી ગયાં એવું શુકલાક્ષે વિચાર્યું પછી થોડીવાર વિચાર કરીને શુકલાક્ષ ભદ્રાક્ષ પ્રતિ બોલવા લાગ્યો કે આ કામમાં તેં ઘણી સહાયતા કરી માટે રાજા પાસે તારી સ્તુતિ કરીને ઉત્તમ અધિકાર આપાવીશ. એવું સાંભળતાંજ ભદ્રાક્ષને મોટો આનંદ ઉપજ્યો અને તે બોલ્યો કે આપ સુમન્યો આપના ધ્યાનમાં સહુજે. રાજાનું હિત કરવામાં હું કેવો ઉદ્યોગ કરેછું તે આપ જાણો છો માટે તેનો વિસ્તાર હું કરતો નથી. પછી શુકલાક્ષ બોલ્યો કે સહુ મારી જાણમાંજે હવે આ વાતનો અનુભવ થોડાજ દિવસમાં થશે. એવું કહીને પછી બોલ્યો કે મને અહિં આવ્યાંને ઘણા દિવસ થયા, મહારાજા મારી વાટ જોતા હશે માટે સવારમાં જવાનો વિચાર કરેછું પછી ભદ્રાક્ષ બોલ્યો કે સવારમાં મજા ગરીબને ઘેર જમીને પરમ દહાડે જવાનો વિચાર રાખશો તો

મજ્જ ગરીબ ઉપર મહોટો ઉપકાર થયે. ધણું સારું એવું કહીને તેઓ પોતપોતાને કેકાણે ગયા.

બીજે દિવસે ભદ્રાસે મિજમાનીનો મહોટો ઠાઠ કર્યો તેથી શુકલાક્ષનું મન પ્રસન્ન થયું. બોજન કર્યા પછી તેણે પોતાની બેદીનને શુકલાક્ષ પાસે બોલાવીને કહ્યું કે આ કામમાં આણે ઘણી સાહાયતા કરીએ પછી શુકલાક્ષે તેને પાંચસે રૂપિયા આપ્યા પછી કેટલીએક વાર લગી વાતો કરતાં તહિજ સાયંકાળ થયો રાત્રિયે સહુ સામાન તૈયાર કર્યો અને સવારમાં શુકલાક્ષ નીકળ્યો. તે વેળાએ છોકરાનું શું કરવું એવું ભદ્રાસે પૂછ્યું તે સાંભળીને હું તેની કાંઈક તજવીજ કરીશ એવું કહીને તે બાળક લઈ જવા નીકળ્યો તે વેળાએ ભદ્રાસે કહ્યું કે ઊપરા ઉપરી પત્ર મોકલીને પ્રેમ વધારતાં જાને ઇત્યાદિ બેહુજણનાં મહોટા પ્રેમથી સંભાષણ થયાં પછી આનંદથી પરસ્પર બિહીને અને નમસ્કાર કરીને શુકલાક્ષ પોતાને માર્ગે ચાલતો થયો, તેને વળાવીને ભદ્રાક્ષ પોતાને ઘેર આવ્યો.

શુકલાક્ષે તે અનાથ બાળકને ગામ બાહાર એક વાડીમાં રાખ્યું હતું તેના મનમાં એવો વિચાર હતો કે એકાંતમાં તે રડશે તો ચિંતા નહિ આસપાસના લોકોના મનમાં એ શું છે એવો વેદેમ આવે નહિ. ભદ્રાક્ષને ઘેરથી શુકલાક્ષ વાડીમાં ગયો ત્યારે તે બાળક

રડતો હતો. તે સાંભળીને ચાકરને કહ્યું કે અરે ગોલા આજ છોકરાને અશીશુ ખવરાવ્યું નયિ કે? તેણે ઉત્તર દીધો કે ના મહારાજ ખવરાવ્યું તો હતું પરંતુ થોડુંક આધું પડ્યું એવું લાગે છે. પછી તે બોલ્યો કે ત્યારે થોડું અધિક કેમ ન ખવરાવ્યું આ ખરકા સહન થતા નયિ વળી ખીજું ખવરાવ્ય, પછી તે ચાકરે તેમ કર્યું, પછી તેને અહિ તહિ ફેરવી થાપડીને હંધાડ્યો. ચાકરને છોકરા ઉપર દયા આવતી હતી, મારે તે છોકરાની ચાકરી કરતો હતો. સંપત્તિ મેળવવાના લોભથી શુકલાક્ષને તે બાળક ઉપર લગાર દયા આવતી નહિ દિવસમાં બે ચાર વાર દૂધ પાતો હતો પરંતુ એવી દશામાં ઇશ્વરનિર્મિત અન્નવિના તેને સુખ ક્યાંથી થાય? અશીશુનો ઉતાર થાય એટલે તે મિચ્યાં રડવા લાગે પછી તેને ફરી અશીશુ ખવરાવે એ પ્રમાણે માથી વખૂડું પડ્યા પછી ક્રમ આલ્યો હતો.

સવારમાં નીકળવાની સર્વ તૈયારી કરીને શુકલાક્ષ હંધી ગયો. સુમારે બાર વાગતાં એક હંધ લઇને ઉઠ્યો. અને ચાકરને હાક મારી. તે ઉઠીને આગળ આવ્યો એટલે ઘોડા ઉપર સામન માંડવાની આજ્ઞા કરી. અને પોતે તે બાળક પાસે આવ્યો. તે વેળાએ તે બાળક અશીશુના ઘેનમાં હંધું ઝેડું કરીને પડી રહ્યું હતું. તેને એક કપડું વીંટાળ્યું એટલામાં ઘોડું તૈયાર કરીને ચાકર તહિ આવ્યો તેને છોકરો આપીને કહ્યું કે મારી

સાથે આને લેઈ ચાલ. અને પોતે ખેશાક પેહેરીને ઘોડા ઉપર બેઠો પછી એ આગળ ને ચાકર પાછળ એ રીતે સુમારે એક કોસ લગી ગયા. તહિ શિખા નદીના ભાઠામાં યરા રેતીવાળું મ્હોટું પાંચ હાંડું તેમાં ઘોડો જઈ શકે એવો માર્ગ હતો નહિ, મારે શુકલાક્ષ અચકાઈ રહ્યો અને ચાકરને કહેવા લાગ્યો કે હું અહિ ઉભો રહું છું તું એક મ્હોટો પથર લઈને નદીના ધરાને કાંઠે જા અને તે પથરા સુધાં છોકરાને લુગડે બાંધીને ધરામાં ફેંકી દે પછી તું પાછો આવ્ય. ઠીક એવું કહીને તેણે છોકરાની પોતાની બાંધે નાખ્યો અને પથરો ઝેંકી ઉપર લઈને તે ધરાને કાંઠે જઈ પોહોંચ્યો. છોકરાને કાંઠે મૂકીને પથર ધરામાં ફેંકી દેઈને તે પાછો આવ્યો. પાણીમાં પથરો પડ્યાનો મ્હોટો શબ્દ થયો તે સાંભળી શુકલાક્ષને આનંદ થયો અને તેને લાગ્યું કે આપાત્મક કામ સાધવાને કાંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી.

શાંતવર્માને બે માસમાં પાછો આવું છું એવું કહ્યું કે પણ તે વાતને આજ પાંચ માસ ચીતી ગયા. તે તહિના હવે શાંતવર્માને હશે તે જણાયું નથી. સોમદત્ત હાથમાં ન આવત અને નીકળી જત તો તે જેસાને જઈને કહત કે મુક્તમાલા અને તેનો છોકરા બેડું જાણુ જીવતાં છે. ત્યારે જેસો ખોલ કરત પણ

સોમદત્ત બંદિખાનામાં પડ્યો એ એક સાર કામ થયું આ કામમાં આપણા ઉપર હાથરળી કૃપાછે. એવું સમજવું નેહાયે, એવો તે વિચાર કરેછે, એટલામાં આકર પાસે આવી પોહોંચ્યો; પછી તે એક પોતાને ઉતારે આવી સ્વસ્થ ઉંઘી ગયા અને સવારમાં ઉઠીને માર્ગે ચાલ્યા.

ભાગ ૮ મો.

શ્લોક.

તો દુઃખતો નર સહે પળ સત્ય જ્ઞાલે ॥
જે સત્ય નીતિ સુગુણી દૃઢ નિત્ય પાલે ॥
વિશ્વાસ એક વિભુનો દૃઢ ભક્ત રાખે ॥
તે દુઃખનો પ્રબલ પાશજ દૂર નાખે ॥૧॥

વર્ષાકાળ સમાપ્ત થઈને હસ્તનક્ષત્રનો આરંભ થતાં મ્હોટા મ્હોટા ઢગ આકાશમાં અહિંથી તહિ અને તહિથી અહિ ફરવા લાગ્યા. મ્હોટા જોરમાં વાયુ છૂટીને કહિ કહિ વાદળાં પણ થવા લાગ્યાં વીજળીના મ્હોટા ભયંકાર કડકડાટ પણ થવા લાગ્યા. કહિ કહિ મ્હોટા જોરમાં વર્ષાદ પણ પડવા લાગ્યો ચારેમગથી નદી નાળાં પણ ભરાઈ

આત્મા. કેટલાએક વટેસરી લોક વર્ષાદના સપાટાથી ભીજીને નદીનાળાં ધ્યાદિકોનો ઉતાર નહિ તેથી ટાકે ફુકવાઇને ઉભા રહેલાછે. કેટલાએકને વીજળીના અંને વાદળાંના ઝપાટામાં આપણે આલી જઈશું કેશું એવું થઈ રહ્યુંછે. જેણી મગથી વાદળાં જાયછે તેણી મગ અતિશય ધૂળ ઉછળેછે. વ્રક્ષ પોતપોતાનાં માથાં મ્હોટા જોરથી હલાવેછે અને મેઘની ભયંકર ગર્જના ચારે મગ આવી રહીછે.

એવા ભયંકર પ્રસંગમાં હજારોનીથી સુમારે બે ગાઉ ઉપર સોમદત્ત ગયો. શુક્રાક્ષની વગથી ભદ્રાક્ષની મ્હોટી જગા ઉપર નેમણુક થતાંજ સોમદત્તે બંદિખાના ઉપરના અધિકારીને એક હજાર રૂપિયા લાંચ આપીને પોતાનો છૂટકો કર્યો. અને પ્રભાતે ઉઠીને બે ગાઉ ગયો નહિ એટલામાં વાદળાંના સપાટામાં આવી પડ્યો. વાયુ એટલા જોરથી વાવા લાગ્યો કે તેને ઘોડા સહિત ગિડાડીને ફેંકી દેશે એવું લાગ્યું. ધૂળ એટલી ગિડી કે તેથી ગળા ઉપાડવાનો લાગ ફાળ્યો નહિ. વચ્ચે યોગે અવકાશ મળતાંજ તે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને એક ઝાડ હજું તેને આથે જઈને ઉભો રહ્યો. ચાકર પાશુ મ્હોટા જોરથી ઘોડા તહિ લઈ ગયો. એટલામાં પ્રથમથી અધિક વાયુ છૂટ્યો. તેણે કરીને તે વ્રક્ષ અમળાઈ પડીને તેની નીચે આપણો સૂરો થશે કે શું એવું તેને લાગ્યું. એવી

અવસ્થામાં તે છે, એટલામાં મહોટા સપાટાનો વર્ષાદ અને મહોટા મહોટા કરા પડવાનો આરંભ થયો. વાધુના નેરથી નેવો પથરાનો માર હોય એવો કરાનો માર ચાલ્યો એટલામાં અંતઃકરણમાં ચૈડકો પડવા નેવો ધીજળીઓનો કડકડાટ થયો. એમાંથી હવે પ્રાણ વંચવો કઠિણ છે એવું સોમદત્તને લાગ્યું. સુમારે આઠ મહિના બંદિયાનામાં રહેવાથી અને રાત દિન મુકતમાલાની ચિંતાથી તે અધિક અથક્ત થઈ ગયો હતો. બંદિયાનામાંથી છડીને બાહાર પડ્યો એટલામાં તે લાગજોગ તે અનર્થમાં આવી પડ્યો. તેને એવું લાગ્યું કે આપણાં ઊપર હથરે કોપ કર્યો છે તેથી યથા ક્યાંથી આવે? તો હવે પરમિ-થરનેજ શરણુ જવું એટલે તેને દયા આવે તો આવે. એવો નિશ્ચય કરીને તેણે અનન્ય થઈ ચિંતન કરવા માંડ્યું. ઉપર કહ્યાપ્રમાણે એક ધડીભર કરાનો માર પડ્યો પછી વાદળાં હળવે હળવે વેરાઈ ગયાં અને રવચ્છ તડકો પડવા માંડ્યો. જહિ તહિ પાણીજ પાણી થઈ રહ્યું હતું, સોમદત્તનું સગણું શરીર કરાના મારથી સૂજી ગયું હતું. કપાળ ઊપર એક બે ઢેકાણે ઢેકળિઓ પણ થઈ સગળાં વચ્ચે ભીજઈ ગયાં હતાં. કોરે વચ્ચે એક પાણુ રહ્યું નહતું ઘોડા ઉપરનો પાણુ સર્વ સામાન પલળી ગયો હતો. આ આપણી ધાત ગઈ એવું લાગતાં સહુ ભીજઈ અને કરાનો માર પડ્યો પાણુ ઘાણું

દુઃખ થયું નહિ. આકાશ સ્વચ્છ થઇને તાપ પડવાથી કાંઇક તેના જીવમાં ધીરજ આવી. પછી સર્વ સામાન નીચો વીને ઘોડા ઉપર નાંખ્યો, તહિ પાસેજ ઉતાર હતો તહિ નાવ જવાની વાર હતી તેમાટે તે ભીનેડાં લુગડાં શૂકવીશું એવા વિચારથી તે તહિથી નીકળ્યો. ઘોડા ઉપરની ગાંઠડીમાં એક બે કોરાં વચ્ચે હતાં તે પેહેરીને તે માર્ગે ચાલ્યો. એવી ઉતાવળ કરવાનું કારણ એટલુંજ કે કદાપિ કોઈ ઓળખીને ચાડી કરશે તો ફરીને બંદિખાનામાં પડવું પડશે. એ પ્રકારની ઉતાવળ કરીને તે ઊતાર આગળ ગયો. તહિ ઊતાર લોકોની ગરદી થઇ રહી હતી. શિપ્રા નદી પણ બે કાંડે ભરાઇને ચાલતી હતી તેથી ખજાશિયોને નાવ ચલાવવાનો લાગ ફાવ્યો નહિ. ધણા લોકો વર્ષાદના સપાટાથી પલળીને ત્રાશી ગયા હતા, તહિ સર્વત્ર કાદવ થયાથી ઉભાં રહેવાની કોરી જગા નહતી તેથી તેમને એવું લાગ્યું કે એકવાર પેલી મગ ઊતરીને ગામમાં જઈશું એટલે બેસવાને કોરી જગા મળશે, પછી લુગડાં સૂકાતા લગી બોજન કરી લેવામાં આવશે એવા વિચારમાં તે લોકોએ એટલામાં ફરીથી વાદળાં ચડવાનો આરંભ થયો તે જોઇને સહુ ભય ભીત થયા. સોમદત્ત તો છેક ગભરાઈ ગયો. પછી ફેટલાએક લોક ખજાશી પાસે ગયા. માલુસ દીઠ ચાર આના નુર હવું તેના આઠ આના આપવા કરીને

ઉતાવળથી નાવ આણવાને ખજાશીને આમ્રા કરી. પાણીના જોરથી ખારવાને નાવ ચલાવતાં ખીક લાગતી હતી, પરંતુ ધનજીભથી તેણે પૂરમાં નાવ ઝોકવાનું અંગી-કાર કર્યું. ધણા ઉતારે લોક એકઠા થયા હતા. પાછળ રહેનારને સાંઠે ડોકાણું મળશે નહિ અને ભરતી આવ્યા પછી ખારવા અંદર લેશે નહિ એવી મતિથી સર્થ સાથેજ નાવ ઉપર ચડવા લાગ્યા તેથી ધણી ગરદી થઈ નાવનો માર્ગ ઢાળમોયો હતો તેમાં પણ વર્ષાદ પડીને કાદવ થયાથી લખસણું થયું હતું, પછી શું કેહેવું, કેટલા-એક તો પાણીમાં લખશી પડ્યા. કેટલાએક ટેકરા ઊપરથી લખશીને કાદવમાં પડ્યા. કેટલાએકની પાઘડી પડી, કેટલાએકનાં પગરેખાં ગયાં. કેટલાએકની ગાંઠડી પાણીમાં પડીને તણાઈ ગઈ. કેટલાએકને ઘણું વાગ્યું, અને કેટલાએક કચરાયા એ પ્રકારે નાવમાં છેક ભીડ થઈ ગઈ. આટલાં મનુષ્ય સાંમે કાંડે જવાનાં નથિ એવું ખારવો કેહેતો હતો પરંતુ કોઈએ સાંભળ્યું નહિ. જે આવ્યા તે માંહ ખેઠા. ધનજીભથી ખારવે પણ આંખ્યો આડા-કાન કર્યા. સોમદત્તે ઘોડા સુધાં ખારવાને ખે રૂપિયા આપવાને કહ્યું હતું માટે તેનેજ માત્ર ખારવો પાસે લઈ ખેઠો. અને તેને આઝા આવવા દીધી નહિ, એટલાં માણસો ભરાયાં તો પણ વળી એથી વધારે આવવા માંડ્યાં ત્યારે ખારવે નાવને પાણીમાં ડેલ્યું. પ્રથમથી વાદળાં

આવવાનો આરંભ થયો હતો. નાવ અંદર ગયું નહિ એટલામાં તો વાયુના ઝપાટા વાયા. માણસોના ભારથી એક પેહુંતજ નાવ ઊધાડું રહ્યું હતું. ઘણો વાયુ વાવાથી મહોટા મહોટા મોજા ચડવા લાગ્યા. અહિ તહિ નાવ ડગમગ ડગમગ થવા લાગ્યું, સર્વે હતારે લોક ગભરાઈ ગયા. પ્યારવાનું પણ ચિત્ત ગભરાયું, નાવ અહિ તહિ હાલ-વાથી કોઈ કોઈવાર પાણી બરાબર નાવ થઈ જતું હતું હવે આપણો પ્રાણ વંચવો કઠિણ છે એવું બહુ કેટલા-એક ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, કેટલાએક પોતાનાં કૈયાં છોકરાંની ચિંતા કરીને હાય વરાળ કરાવા લાગ્યા. કેટલાએક રડવા લાગ્યા. કેટલાએક હંચેરવરે રડવા લાગ્યા. સોમદત્તનું અંતઃકરણ પૂર્વે મુક્તમાલાના વિચારમાં ગુંથાયું હતું તે આ અનર્થ જોઈને પોતાના જીવનું શું થશે એ વિચાર બહુ લાગ્યું, પ્રસંગ પણ ચમત્કારિક આવ્યો. હવે શું કરવું તે જોઈને સૂઝ્યું નહિ, નાવ સુમારે અર્ધી નદીમાં આવ્યું એટલે આગળ જવું કે પાછળ એ બેહુ સરખું થયું. તેમાંના દસ વીસ લોકોએ પાછાં જવાને ભૂશકા માર્યા હોત તો ભાર ઓછો થાત અને ખૂડવાની ધારતી મટત, પરંતુ તેમ કરીને પોતાનો જીવ અર્પણ કરવાને કોમ્પ તૈયાર થાય? પાણીનું જોર ઘણું એથી નાવ નીચે પડેલા લાગ્યું. એવો ભયંકર સમય જોઈને સોમદત્તે એક હૌશીયારી કરી, તે એવી કે, હું વળો માંડેછું એવું કરીને

પાસેના પ્યારવાના હાથમાંથી તેણે વળો લીધો અને તહિ ખેડો એટલામાં વર્ષાદ વરસવા લાગ્યો અને વાયુનું પાણુ જોર વધી ગયું તે જોઈને સર્વ લોકોમાં ખતભલાટ થયો તેથી નાવની એક બાજુએ થોડું વધારે જોર પડ્યું પછી શું પૂછવું એકદમ પાણી અંદર પેઠું, તે વેળાએ એક મહોટો કળકળાટ સહુલોકોએ કર્યો અને નાવમાં પાણી ભરાતાં નાવ તળિયે જઈ પેઠું ન્હાનાં છોકરાં અને બાપડિયો એક બે ડબકાં પાઈને મરણ પામ્યાં. જેમને થોડું તરતાં આવડતું હતું તે થોડીવાર હાથ પગ હલાવીને છેલી વારે તે પણ મરણ પામ્યાં. સુમારે અડીસે પ્રાણિયોમાં જેમને સાંઝે તરતાં આવડતું હતું તેઓ પ્યારવા સહિત દશ પ્યાર માણસ વંચ્યા, બાકીના સહુની જળશયી ડુંડમાં આહુતિ થઈ. સોમદત્તે વળો હાથમાં લીધો હતો તેને પ્રાણુ વંચાવવાને ઉપયોગમાં આવ્યો તેને સાંઝે તરતાં આવડતું હતું, પણ શક્તિ નહિ તેથી તેનાથી તરીને કાંડે જવાયું નહિ. પછી તે વળાને આધારે પ્રાણુ વંચાવતો તણાવો. તેને લાગ્યું કે હવે આમાંથી પ્રાણુ વંચાવો કઠિણ છે, કહિપણુ ખડક સાથે ઝપટાઈને અથવા ધુધવામાં આવીને પ્રાણુ જશે એમાં સંશય નથી.

એવા વિચારમાં તે તણાવો જતો હતો અને કોઈ તરી નજરે પડે તો મને કોઈ કાહાજો એવી બૂમો

પાડતો હતો તે સાંભળતાં તીરના માણસોને દુઃખ થઇને
 દયા આવતી હતી પણ તે બિચારા શું કરે? નદી એ
 કાંઠે પૂર થઇને ચાલતી હતી એમાં જે પડે તે વંચે નહિ
 જ્યાં લગી સોમદત્ત નજરે પડે ત્યાં લગી બિચારા
 કાંઠાના લોકો જોઈ રહેલા હતા પછી તેઓ અતિશય
 દુઃખી થઇને પોતપોતાને ધંધે વળગતા હતા એ પ્રકારે
 તે તણાતાં તણાતાં સુમારે એ વાગ્યાનો અવશર થયો
 તેવારે તેણે પાછળ જોયું તો નદી વચ્ચે કાંઈક ઝાડ
 તેની નજરે પડ્યું તેની પાસે પોતે જઈ પોહોંચ્યો તે
 વેળાએ તેના ચિત્તમાં કાંઈક ધીરજ આવી એવા
 વિચારમાં તે છે એવામાં ઝાડ છેક પાસે આવ્યું
 તહિ નદીનું પાણી વિભક્ત થઇને એ પ્રવાહ થયા હતા
 તે એની નજરે પડ્યા પછી તેણે અનુમાન કર્યું કે આ
 વચ્ચે ખેટ હશે પછી તે ખેટ પાસે જઈ પોહોંચ્યો, તહિ વાડ
 વડે એક વૃક્ષ ઉથલી પડીને તેનો કાંઈક ભાગ પાણીમાં
 પડ્યો હતો તહિ આ જઈ પોહોંચ્યો. પછી તે વૃક્ષનાં
 પાંખડાં ઝાલીને મ્હોટાં સંકટથી વંચ્યો પરિશ્રમથી ટાડ
 મઠી ગઈ અને તડકે થાક ખાવા ખેડો તહિ ખેડુ બાજુને
 કિનારે જોતાં તે ભયંકર દીઠા એ બાજુની ભેખડો
 એટલી ઉંચી હતી કે જેમ કોઈ ન્હાના ડુંગરની કરા-
 ડજ હોય એવી લાગતી હતી. ઉપર હેડે ગાઢ ઝાડી
 હતી તે જોઇને એણે જાણ્યું કે આ કોઈ ભયંકર

અરણ્યઝે. તહિ બેશીને લાંખી નજરે જીવેઝે તો એક
પણ માણસ તેની દ્રષ્ટિયે પડ્યું નહિ તે જોઇને તેનું
મન છેક ઊદાસી થઈ ગયું હું અહિ કહિ આવી
પડ્યો એવું કહિને તે વિચાર એક મગ રાખી ઇશ્વરે
મને આ સંકટથી વંચાવ્યો એવું સમજીને તે ઇશ્વરની
પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. પછી તે આ ખેટઝે કે શું તે
જોવા ઉઠ્યો તે વારે પેહરેલું વસ્ત્ર બીનુંઝે એવી તેને
સ્મૃતિ થઈ તે વસ્ત્ર ઉપર એક પંચિયા વડે કેડ બાંધી
હતી એ ખેડુ વસ્ત્ર વિના તેની પાસે ત્રીજી વસ્ત્ર ન
હતું પછી તેણે તે પંચિયું સૂકાવીને પેહરેલું અને પેહરેલું
વસ્ત્ર સૂકાવ્યું પછી તે પેહરીને પંચિયું અંગ ઉપર રાખ્યું
તે વેળાએ સાંજના ચાર વાગવાનો સમય થયો હતો.
પેટમાં કાંઈ નહિ તેથી ભૂખની અત્યંત પીડા થઈ ભૂખ
ભાગવાને તે અરણ્યમાં તે કુળ ખોળવાને ગયો. દિવસ
હતો તો પણ ગાઠ ઝાડી જોઇને તેને ખીક લાગી તેથી
તેની અંદર જવાને તેનું ધૈર્ય આપ્યું નહિ. પછી નદીને
તીરે ફરતાં ફરતાં સીતાકુળ રામકુળ ઇલાદિકુળ જેટલાં
જોઇયે તેટલાં મળ્યાં તે ખાઈ અને પાણી પીને તૃપ્ત
થયા. હવે અહિ શું કરવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ. સૂર્ય
આથમતાં ટાડ લાગવા માંડી. પંચિયાવિના પાથરવાનું કે
ઓડવાનું ખીજું વસ્ત્ર હતું તહિ ટાડ અને વાયુથી
ખાતાનું અંગરક્ષણ કરવાને પાસે કાંઈ હતું નહિ. આ

અરણ્યમાં વાઘ વર આદિક ધાતુક પશુઓ પાશુ હશે તે કાઠી ખાશે એવું તેને લાગ્યું એવાં અનેક દુઃખ એકઠાં થયાથી આંખોમાં આંસુ આવવા લાગ્યાં. પછી ગાંડા જેવો થઈને અહિ તહિ ફરવા લાગ્યો. જે વેળાએ છેક સાયંકાળ થઈને રાત પડી તે વેળાએ જે થવાનું હોય તે થાઓ એમ કહિ મરણિયો થઈને એક ઝાડ તળે પગ હાથ સંકેલીને ઊંટ પુટ થઈને પડ્યો. પ્રથમ તેને મહાદુઃખ પડ્યું તેથી નિદ્રા આવતી ન હતી પરંતુ અનિશ્ચય થયાથી સુમારે દર વાગતાં તેને નિદ્રા આવી સવાર થતાંજ પક્ષિઓનો કિલકિલાટ સાંભળતાંજ તે જાગૃત થયો. ટાડ પડતી હતી માટે તહિજ બેશીને વિચાર કરવા લાગ્યો. મુક્તમાલા કહિ હશે અને તે શું કરતી હશે અને કિવા સંકટથી તે પોતાનું આયુષ કાઢાડતી હશે એ વિચાર પ્રથમ તેના મનમાં આવ્યો. બંદિ-ખાનામાંથી છૂટ્યા પછી તેના મનમાં એવો વિચાર હતો કે હવે શાંતવર્મા પાસે જઈને તેનો પક્કો શોધ કરવાનો આરંભ કરવો એટલામાટે તે ઘોડા ઉપર બેશીને જતો હતો પણ દૈવયોગથી ઘોર સંકટમાં આવી પડ્યો. પછી તેણે એવું વિચાર્યું કે આપણો અહિથી છૂટકો થાય તો ખીન્ને કાંઈક મુક્તમાલાના શોધનો ઉપાય થાય. નહિ તો સર્વ વ્યર્થ છે. હવે આપણો અહિથી છૂટકો કરવાનો ઉપાય કરવો એવો વિચાર કરીને તે તહિથી

ગીઠ્યો. પછી આ બેઠમાં શું શું છે તે જોવાને ચાલ્યો; પણ તેનાથી કિનારો છોડીને અંદર જવાતું નહિ પગમાં પગરખાં નહિ તેથી કાંટા ઉપર ચાલતાં તેનો પગમાં કાંટા ભાગતા હતા. પછી હળવે હળવે સહુ જોતાં જોતાં દશ વાગતાં તે નદીના બે કાંટા મળતા હતા તહિ આવી પોહ્યોવ્યો. પછી તેને નિશ્ચય થયો કે આ તો બેઠ છે એટલી વાર તે કર્યો પણ પેલી મગના કિનારાનું તેણે એકેય માણસ દોડું નહિ. આ બાજુના કિનારાની પેઠે પેલી બાજુને કિનારે પણ ગાઢ ઝાડી હતી. પછી તેને સ્નાન ધ્યાનાદિક કર્મ કરીને પૂર્વ દિવસની પેઠે ફલાહાર કર્યો. તહિ નદીનું પાત્ર ઘણું મોટું હતું અને તેમાં થઇને મહાભયંકર જલપ્રવાહ ચાલતો હતો તેથી તેને તરીને પાર જવાની પણ કલ્પના તેના મનમાં થઈ નહિ. સવારથી તે અડવાણ પગે ચાલીને થાડ્યો, પગે આગ હટી તેથી તે થાક ખાવાને ઝાડનીચે પડ્યો.

પછી બે વાગતાને સુમારે ગીઠીને બેઠના અરણ્ય વચે જવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પછી ગીઠીને આંકડાં ધુંકડા વાળી વાટો એ જતાં મોટા મોટા હંચા વ્રક્ષ તેણે દીઠા. અનેક પ્રકારનાં ફળ પણ તેના જોવામાં આવ્યાં. તહિના મોટા મોટા વ્રક્ષોના અમકાર જોઇને તેને આનંદ ઉપજ્યો, પરંતુ તહિથી આગળ જવાનો પગ ઉપડ્યો નહિ, આરે મગ જુવેછે તો ગાઢ વન અને

નદીનો કાંઠો એ વિના ખીજું કાંઈ દીઠું નહિ. પછી તહિથી
 ધૈર્ય ધરીને આગળ ચાલ્યો એટલે થોડકાં દેવળે એવો
 તેને ભાસ થયો. પછી આગળ જમને જીવેએ તો એક
 મગ દેવળે અને તેની બે બાજુએ બે ખોલિયોએ
 એવું તેની દ્રષ્ટિએ પડ્યું. પછી છેક પાસે ગયો તો કોઈ ગુણ
 ગુણ કરેએ એવું તેને લાગ્યું, તેણે કરીને તેના મનમાં
 બહુ ખીક લાગી. છાનો રહીને અહિ તહિ જોવા
 લાગ્યો પછી તેને તહિ ધીરજ રહિ નહિ તે ગાબરો
 થઈને ચારેમગ જીવેએ તો કરીથી તેવુંજ સંભળાવું,
 તે વારે તેની છાતી ધડકવા લાગી, અને શરીરમાંથી પર
 થયો પણ છૂટ્યો પછી મ્હોટું ધૈર્ય ધારણ કરીને હળવે
 હળવે પાછાં પગલાં ભર્યાં. તહિ કોઈ ભયંકર જનાવર હશે
 એવું તેણે અનુમાન કર્યું કદાચિત્ પિશાચ હશે એવું
 પણ તેને લાગ્યું. દિવસ થોડો રહેલો તેથી કાંઠે જવાનો
 વિચાર હતો. પછી પાછળ જોતો જોતો કાંઠા બહુ
 આવ્યો. વાટે ચાલતાં તેના મનમાં તે શબ્દ વિષે અનેક
 વિચાર ઉપજ્યો પછી જે થનાર હો તે થાઓ પણ
 સવારે જમને એ જોવું અરે એવો નિર્ધાર કરીને
 સૂયોસ્ત સમયે તે નદી કાંઠે આવી પોહ્યો અને
 ઠેઠલાંએક ફળ ખાઈને રાત પડતાં તહિ ઉંઘી ગયો.
 તે દિવસે તેને ઠેઠલીવાર લગી ઉંઘ આવી નહિ. અનેક
 પ્રકારના વિચાર મનમાં આવ્યાં લાગ્યાં, બાળપણથી

શાંતવર્માના ઘરમાં રહેતાં જે જે આનંદકારક વાત
 થઈ તે તે તેની નજરે આગળ આવીને ઉભી રહી.
 મુક્તમાલા સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરીને પછી લગ્ન ઇત્યાદિ
 થઈને જે સુખ ઉપજ્યું તે વાત તેને સાંભરી. હવાણાં
 ધનશંકર ક્યાં હશે અને મુક્તમાલા ક્યાં હશે અને હું
 કેવા દુઃખમાં આવી પડ્યો છું. શાંતવર્મા અને ભાગ્ય
 શીલાની શી અવસ્થાં થઈ હશે એવો વિચાર કરતાં
 પૂર્વે આનંદમાં હતા કે નહિ એવી ભાંતિ થઈને તે તેને
 રવત્ર જેવું થઈ ગયું એ વિચારમાં પડતાં હું કહી છું એ
 તે છેક વીસરી ગયો એટલામાં પાસેજ કાંઈ સળવળ્યું
 તેથી તે છાનો માનો ઉઠી બેઠો થયો પછી કાંઈ નથિ
 એવું જાંચને ફરીથી હંધી ગયો. વળી ફરી સળવળ્યું
 તેથી ઉઠી બેઠો થયો એમ કરતાં બાર વાગતાં હંધ આવી

અહિ શુક્લાક્ષની અસારી માહાઘોર કૃત કરીને
 નીકળી તે ઉતાવળથી ચાલતાં ઘરાવતીમાં આવી પોચી
 પછી શાંતવર્મા યાત્રા કરવા ગયો એવું જાણીને તેને
 કાંઈક માહું લાગ્યું કારણ કે વૃદ્ધાવસ્થામાં તેની તહિજ
 કાંઈ સારી માઠી વાત નીપજી તો સર્વ ધન આપણા
 હાથમાં આવતાં અડચણ પડશે પછી તેના મનમાં આગ્યું
 કે આ સર્વ જગીરનો અને સંપત્તિનો તેની પાછળ
 મારાવિના કોઈ વારસ નથિ તો એ કામ આપણા રાજ
 પાસે કરાવતાં કાંઈ અડચણ પડશે નહિ એ પ્રમાણે

મનમાં વિચાર કરીને પછી શાંતવર્માનો મુખ્ય કારભારી હતો તેના આગળ મુક્તમાલાનો કહિ થાગ લાગતો નયિ તેણે છાણું કરીને પોતાનો દેહ તજ્યો હશે એવું કહ્યું એવું સાંભળતાં તે મહાનુભાવને મ્હોટો ખેદ થયો પછી બે ચાર દિવસ તહિ રહ્યો. તે કારભારીએ તેનો યોગ્ય પ્રકારે સંકાર કર્યો. પછી તેણે ધરમાં શુંછે તેની ચોકરી કરીને હિસાબના કાગળ પત્ર જોયા. અને આ સહુ ધનનો બોકતા હુંછું એવું તેના મનમાં ઉતાર્યું પછી કહ્યું કે કાંઈ ન્યુનાધિક કામ કરવું હોય તો મને પૂછીને કરવું અને છ મહિના થાય એટલે ઉપજ અર્ચનું પત્રક મારા બહુ મોકળજે એવું કહીને તે જયપુર જવા નીકળ્યો. ધરના કારભારી અને આશ્રિત મંડળી તેને ગામ બાહર પોચાડીને પાછા આવ્યા. જેવારે શુકલાક્ષ જયપુર જઈ પોચ્યો તેવારે તેને જોઈને રાજ્ય પ્રધાનાદિ પંચકને ઘણો આનંદ ઉપજ્યો. ઘણા દિવસ થયા તેથી તેની નિત્યસ્મૃતિ થતી હતી. પછી પોતાને ઘણા દિવસ થયેલા તેથી નસી વાત ગોઠવીને કહી અને રાજ્યને વાસ્તે ઘણી મહેનત કરીને વિલક્ષણ દુઃખ બોગવું એવું તેના મનમાં આંણી દીધું છેવટ બોલ્યો શું કરે મારા મનમાં હવું તેવું નીપજ્યું નહિ. એવું સાંભળીને બયાનક માહારાજ બોલ્યો કાંઈ ચિંતા નયિ તું સુખે આહિ આવ્યો એટલે મને સર્વ મળ્યું આપણે શું કરીએ કાંઈ નયિ

ને ધારીશું તે મેળવીશું પછી તહિનો કેવો ક્રમ આ-
 લ્યોછે એની ચોકશી કરીને તે પોતાને ઘેર ગયો.
 અહીં ગુલાબસિંહ મુકતમાલાને હું ધરાવતીએ જાઉં છું
 એવું કહીને નિકળ્યો તે ખીન્ને દિવસે તાવ આવવાથી
 શેગી થઈ પડ્યો મનનો વિચાર દૂર રહ્યો અને આ-
 કરમાત દુઃખ આવી પડ્યું તેથી તેને ઘણું માઠું
 લાગ્યું આ વાત સંભળાવાય નહિ અને તે મારી વાટ
 જોઈને દિવસ કહાડશે એવી તેનાં મનમાં ચિંતા ઉપજી
 પરંતુ કાંઈ ઊપાય ન આલ્યો ત્યારે તે બિચારો શું કરે
 આજર કમી ન થતાં ઊભરો વધતો થયો મુકતમાલા
 હવે શું કરશે એવું તેના મનમાં વારંવાર આવવા માંડ્યું
 એવી ચિંતામાં છતાં એક દિવસે સવારમાં તેની બહેન
 સુંદર રૂપાળું બાલક લેઈ આવી તેણે તે બાળક આણીને
 પોતાના બાઈને આપ્યું તેને તે જોતાં જ આજીવન અને
 ગભરાઈને વિચાર્યું કે આ અહિં ક્યાંથી આવ્યું એની
 મા અહિં છે કે શું તે સાંભળીને તે બોલી અહિં કોણ
 આવ્યું નથી. મેજેજ પ્રમાણે પ્રભાતમાં ઉઠીને નદી
 ઉપર ગઈ તેવારે કાંઠા ઉપર છોકરું રડે છે એવું મેં
 સાંભળ્યું પ્રથમ તો મને ચોડીક ખીક લાગી પરંતુ દયાળી
 દયાળી તેની પાસે ગઈ તો તહિ છેક કાંઠા ઉપર
 રેતીમાં એક વસ્ત્ર અંગઉપર છે અને તે રડે છે એવું મેં
 સાંભળ્યું અરેરે આપડું નહાતું બાળક અહિં કોણે

આણી નાખી દીધુંછે એવું કહીને મેં તેને ઉચકીને
 પેટ સાથે દબાવ્યું રડી રડીને થાકી ગયું હતું માટે
 મેં લીધું તે વેળાએ તે છાનું રહ્યું એવું સાંભળીને
 ગુલાબસિંહે કપાલે હાથ દીધો અને ધણું ખોડું થયું
 આ મારી બાઇસાહેબનો દીકરો, તેને કોઈ દુષ્ટે દુઃખ
 દીધું હશે તેથી તેણે અહિં આવીને પોતાનો પ્રાણ
 ત્યાગ કર્યો હશે એવું મને લાગેછે આટલી પાસે તે
 આવી ત્યારે તે આપણે ઘેર કેમ આવી નહિ એવું
 સાંભળતાં ધરનાં સર્વ માણસોને ધણું દુઃખ થયું છોક-
 રાની કાંતિ અને રૂપ જોઈને સર્વને અતિશય કશણા
 આવી પછી ગુલાબસિંહ બેઠેનને કહેવા લાગ્યો કે તેને
 ઘણી ભૂખ લાગી હશે માટે આનંદી પાસે ધવરાવવાને
 આપ પછી તેણે પણ ઘણા આદરથી તથા આનંદથી
 પોતાની વહુ પાસે તેને ધવરાવવાને આમ્યો ત્યાર પછી
 ગુલાબસિંહે સહુને પાસે બોલાવીને કહ્યું કે આપણને
 છોકરું જડ્યું એ વાત કોઈને જણાવવી નહિ જણાવીશું
 તો તેના તથા મારા જીવ બીપર સંકટ આવી પડશે;
 માટે તેને આગલે બારણે આણવો નહિ પાછલે બારણેજ
 બેલાવીને પારકું કોઈ આવે તો સંતાડી રાખવો આ-
 પણા ધરમાં એક છોકરુંછે માટે કોઈને ઘણો સંશય
 આવે એવું નથિ એવું સાંભળીને તેની બહેને તેમજ
 કમીશ એવું કહ્યું પછી તે છોકરાની ધરનાં સહુ મનુષ્ય

સારી ચાકરી કરતાં હતાં સર્વ માણસો તેના ઉપર ઘણી કૃપા રાખતાં હતાં.

ઉપર કેહેલુંજ છે કે શુકલાક્ષ તે છોકરાને ચાકર પાસે આપીને મધ્યરાત્રે નદી પાસે ગયો અને રસ્તો અવધડ હતો તેથી તહિજ ઉભા રહીને તેણે ચાકરને કહ્યું કે એક પથરા સાથે લેઈ જઇને તે સુધાં તેને એક કપડામાં બાંધીને નદીમાં નાંખીદે તે પ્રમાણે તે પથરો લેઇને ગયો ખરો પરંતુ તેના પેટમાં દયા આવી તેથી તેણે તે અધાર કૃત્ય કર્યું નહિ અંધારે હતું તેથી શુકલાક્ષ દેખશે નહિ અને અશીશુની કેફમાં તે રડશે નહિ એવું તેણે મનમાં વિચાર્યું. પછી વચ્ચે વીઠીને છોકરાને તેણે નદી કાંઠે રેતી ઉપર મુક્યો અને એકલો પથરોજ નદીમાં ફેંકી દીધો તેના શબ્દથી શુકલાક્ષે આપશું કામ થયુ એવું અનુમાન કર્યું પછી તે તહિથી ચાલી નીકળ્યો યુલાળસિંહ નદીના કાંઠા ઉપરના ગામડામાં હતો અને તેની બેહેન તહિ આવી એટલે તેને છોકરો જડ્યો એ વૃત્તાન્ત ઉપર કહ્યુંછે.

અહિ સોમદત્ત તે બેટમાં સવારે જાગ્યો. અને મુખમાર્જન ઇલાદિ પ્રાતઃકાળનું કર્મ આટોપીને તેણે ઇશ્વરનું ચિંતન કર્યું પછી બે દિવસ લગી આપ્રમાણે સગળા આયુષના દિવસ અહિ જશે કે તેથી વળી અધિક દુઃખ પડશે એવું તેના મનમાં આવ્યું હવે

એવું મનમાં આવવાનું કારણ એટલું જ કે તે જે કામ
 માટે ઘરથી બહાર નીકળી તે કામ ન થયું અને ઉલટું
 દુઃખ પડ્યું અદાપિ તેના દુઃખમાં કંઈ ઘટારો થયો
 નહિ જે પાસે હતું તે સર્વ જતું રહ્યું અને અન્ન વસ્ત્ર
 ની પણ ખૂબ પડી બીક્ષા માગીને પણ તેને નિર્વાહ
 કરવાનો જિપાય રહ્યો નહિ. એવો વિચાર મનમાં
 આણી તેના હાથ પગ ગળી ગયા નિરંતર ક્ષણ આઘને
 જન્મ લગી રહેવાય નહિ તેથી એને માઠું લાગ્યું હતું
 એકે મોઠું સર્વજ પ્રતિક્ષણ થયું તે કેઈ વાતની ચિંતા
 કરે એ દુઃખથી તે કંટાળો આઘને હળવે હળવે તેને
 છોડવાને વિચાર કરવા લાગ્યો પછી તેને નીસારો મૂકવો
 બંધ કર્યો અને વનમાં દેવાલય અને તેની પાસેની
 ઓરડી હતી તેઓમાં શું હશે તે જોવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો
 પછી તેણે ચોડાંએક ક્ષણ આઘને પાણી પીધું તે વેળાએ
 બે ઘડી દિવસ ચડ્યો પછી હાથમાં લાકડી લેખને તે
 વનમાં પેઠો બે દિવસ સાંમટા તહિ રહ્યો તેથી તેને
 ઓછી ખીક લાગતી હતી અહિ તહિ જોતો જોતો
 તે દેવાળયની પાસે ગયો તહિ હંચાં અને નીચા ઝાડાંની
 એટલી ગાંઠાં થઈ ગઈ હતી કે જેમાં સૂર્ય કિરણોને
 પણ પેસવું કઠણ પડે જેમ દિવસે મેઘ ચડતાં અંધાર
 થાય એમ મેઘ નચડતાં પણ ઝાડોની છાયાવડે અંધાર
 થયું હતું તેણે કરીને તહિની જગા ઘણી બચકર લાગતી

હતી અને પૂર્વ દિવસની તો સોમદત્તને ખીક લાગેલીજ
 હતી પછી તે બચભીત થઇને ગાબરો ગાબરો ચારે
 મથ બેવા લાગ્યો મોર શૂઝ કાગડા ધયાદિ પક્ષિયોના
 મધુર મધુર શબ્દ થતા હતા તે પણ તેને કઠોર લાગ્યા
 પછી હળવે હળવે આગળ જઇને તે દહાડાની પેઠે
 આજ ગુણુ ગુણુ શબ્દ થાયછે કે શું તે જાણવાને કાન
 માડીને સાંભળવા લાગ્યો તો ત્રુટક ત્રુટક શબ્દ તેને કાંને
 પડ્યા તે વેળાએ તેના સર્વે અંગે અચિતો ઉકાંટો થયો
 હાથ પગ કંપવા લાગ્યા પરંતુ તે તહિ દમ મારીને
 ઉભો રહ્યો અને કાંન માંડીને સાંભળેછે તો ફરી પણ
 તેવુંજ સાંભળ્યું પછી તે ધૈર્ય ધરીને છેક દેવાળય પાસે
 ગયો એટલે કોઈ દુઃખમાં કણમણે છે એવું તેને લાગ્યું
 પણ આ શું છે તેનું અનુમાન થયું નહિ પછી તેજ
 પ્રકારે તે દેવાલયને ખારણે ગયો અને માંહિ ઝોકું ધાસી-
 ને જીવેછે તો એક ન્હાની પથરાની મૂર્તિ દીડી
 એવામાં પાસેની ઓરડીમાં શબ્દ થાયછે એવું તેણે
 સાંભળ્યું પછી હાથની લાકડી સરકાવતો ખીતો ખીતો
 તે ઓરડીના ખાર આગળ ગયો ત્યારે સ્પષ્ટ શબ્દ
 સંભળાયો પછી બાહાર તેનો હાલ ચાલ થતો સાંભ-
 લીને બાહર કોણે એવો શબ્દ સાંભળ્યો આજ ત્રણ
 દિવસથી અન્ન પાણી નયિ આવ્યો હતો ઉતાવળો આવ્ય
 એવું સાંભળીને સોમદત્તે ખારણામાં લાકડી ભેંકી અને

અંદર કોણુછે એવું પુછ્યું પછી મહિથી એવો શબ્દ નીકળ્યો કે તમે કોણુ છો અહિ ખીજી કોણુ આવે મજ ગરીબનો ઠઠો આજ કેમ કરવા માંડ્યોછે. મારાથી હવે ધણું બોલાતું નયિ ઉતાવળથી અંદર આવીને મને પાણી આપો ગળુ સૂકાઈ જાયછે.

એ પ્રકારે ઉધાડા બોલ સાંભળીને કોઈ પણ રોગી માણસછે એવો સોમદત્તે નિર્ણય કર્યો પછી તેણે બાર સામું જોયું તો તાળુ અડકાવેલું દીકું પછી ચારે મગ ફરીને જોયું તો અંદર જવાની જગા કહિ પણ દીઠી નહિ. ઊપલી બાજીનું છપરું કહિ કહિ પડ્યું હતું પછી તે પાશેના ઢાડ ઉપર ચડીને છાપરા ઉપર ગયો અને તે પડેલા બાપ્પામાં રહીને જીવેછે તો કોઈ સ્ત્રી ફાટલાં ત્રુટલાં લુગડાં પહેરીને પડીછે એવું એણે, દીકું ઊપર ચડીને કોઈક અંદર આવેછે એવું જ્ઞાન થતાં તેને પણ ખીક લાગી, રોજનો આવનાર ન હોય એવું તેના કૃત્ય ઉપરથી જણાયું પછી તે બગામાં થઈને ભૂસ્કો મારી હેડે પડ્યો તે વેળાએ તેને તેના સામું જોયું પણ પરંતુ મંદ પ્રકાસ હતો તેથી કોણુછે તે તેના ઓળખવામાં આવ્યું નહિ કોઈપણ માણસછે એટલુંજ તેણે વચ્ચે આપણા ઉપર વળી કાંઈ સંકટ ખીજી આવેછે કે શું એવું મનમાં આવતાં તેને અધિક ખીક લાગી એટલામાં તે તેની આગળ જઈને ઊભો રહ્યો તેવારે

તે તેની સામું જોઈને બરકા પાડવા લાગી અને લાગણી મૂર્છના થઈ તેથી તેજ હાથ નિર્જીવ જેવો થઈ એકે વારે ભૂંડઉપર પડ્યો આ અમત્કાર જોઈને તે ઘણો વિસ્મિત થયો. દુઃખમાં તે દૂમળી થયેલી અને કેશાદિક વ્યસ્ત થયેલા તેથી તેને ઓળખી નહિ પછી બીહાજતાં બીહાજતાં આજ આપણી મુક્તમાલા એત્રમાણે તેણે તેને ઓળખી પછી શું પૂછવાનું તેને જે આનંદ ઉપનો તેનું વર્ણન કરી શકાતું નથિ.

તે આનંદના પૂરમાં તેની કેવી અવસ્થા થઈએ એ તેના ધ્યાનમાં પણ આબું નહિ તેણે તેને ગળ બાથ ભીડીને ઉંચેસ્વરે રડવાનો આરંભ કર્યો પરંતુ લાગણીજ તેની હાલ ચાલ બંધ થયેલી જોઈને તે ધ્રાવણે પડ્યો અને તે મૂર્છિત થઈએ એવું જોઈને પાસે એક કળશિયો પડ્યો હતો તે લેઈને આવ્યો હતો તેજ માર્ગે થઈ બાહર આવ્યો ભાગ્યના બળથી તે દેવળની પાસેજ કુવો હતો તેમાંથી કળશિયો પાણી ભર્યું અને ફરી અંદર ગયો અને થોડું પાણી તેના મુખમાં રેડ્યું. અને થોડા પાણી વડે ઝોળા ભીના કર્યા પછી પંચિયા વડે વાપુ નાખવા લાગ્યો પછી થોડી વારમાં તેણે આંખ્યો ઉઘાડી તે જોઈને તેનો આનંદ ગગનમાં પણ માય નહિ એવો થયો પછી તેણે ઊઠીને તેના ગળામાં બાથ ભીડી શક્તિ ન હતી તો પણ બીણે સાદે રડવા લાગી એણે પણ તેજ

પ્રમાણે કરીને રડવાનો આરંભ કર્યો કેટલીએક વાર તેમ કર્યું પેટમાં ઘણી બૂખ લાગેલી અને શરીરે ઘણી દુખળી પડેલી તેથી રડવું બંધ કરીને તે બોલી કે બાઈ આજ ત્રણ દિવસથી અન્ન પાણી મળ્યું નથી તેથી ગળું સૂકાઈ મર્યું છે અને બેઠાં પણ રહેવાનું નથી માટે તારી પાસે કાંઈ ખાવાનું હોય તો મને આપ એકાદશિને ઘેર સિવરાત્રી એ હુઆણો તે વેળાએ સ્ત્રીમદત્તને માદ આબ્યો તેના દીન વાણીના શબ્દ તેના ચિત્તમાં વાગ્યા જે હજનશે માણસોનાં પેટ બરનારી તેને હવણું અન્ન મળતું નથી એવું મનમાં આણતાં તેનું ચિત્ત નિતન થયું માંડી પાસે કાંઈ નથી એવું હું કહિશ તો તેને ઘણું માઠું લાગશે માટે તે હજવે હજવે બોલ્યો કે બાઈ હું હવણું કેઈ દશામાં છું તે મેં હવણા તને કહેવાશે નહિ પરંતુ તું આશે તો કાંઈ કંઈ આણી આપું છું એવું સાંભળીને તે બોલી કે જે તું આપજો તે અમૃતથી પણ અધિક છે પણ જીતાવળથી આણ હવે મારાથી બૂખ વેઠાવી નથી પછી તે લાગલોજ બાહર આબ્યો અને રામકૃષ્ણ સીતાકૃષ્ણ ઈલાદિક કૃષ્ણ ત્રોડીને અંદર ગયો તેને પણ બૂખ લાગી હતી પછી બેહુજણે પેટ બગીને આઘને પાણી પીધું.

દુધા નિવારાયુ થયા પછી મુક્તમાલાને ધીરજ આવી ધર છોડ્યા પછી પોતાનું દુઃખ કહેવાને ગુલાલસિંહ

વિના ખીનું કોઈ તેણે મળ્યું ન હતું સોમદત્ત સાથે
તેને જે સ્નેહ હતો તેવો સ્નેહ પતિ અને માત્ર પિતા
વિના ખીન કોઈ ઉપર ન હતો તો તેજ આવી મળ્યો
હવે શું કહેવાનું તેના અંતઃકરણમાંથી દુઃખના ઉદ્ધાર
આવવા માંડ્યા તે વિચારી પોતાનું દુઃખ તે કેને સંભ-
ળાવે દુઃખમાં તે ઘણી દુઃખી પડી ગઈ હતી. રડતાં
રડતાં તેની આંખોમાંથી આંસુ પણ પડી પડ્યાં હતાં
પ્રથમ તેણે પોતાના પુત્રને સંભાર્યો પછી મોટે સાદે રડતાં
બોલી કે સોમદત્ત મારો કમલાક્ષ કહિ દીરો કે? અરે હું
હંધી હતી તેવામાં તે દુષ્ટ મારી પાસેથી તેને ઊઘડી
લીધો બહુધાતે મુગો હશે શુકલાક્ષે એ કામ કર્યું
હવે તે મારી નજરે ક્યારે પડશે સોમદત્ત તને કાંઈ
પણ તેની ખબર છે જો ખબર હોય તો કહે મને ધણું
દુઃખ થાય એટલામાટે મનમાં વાત રાખીશ નહિ હું
હવે પહેલી મુક્તમાલા નયિ માર લેલ હવે એવું કઠિણ
થયું કે જો આ આકાશ તુડી પડે તો પણ ખીનું
નહિ એમ જાણ જે એવા એના શબ્દ સાંભળીને એને પણ
ચિંતા થઈ પરંતુ તેની ઘણી અશક્ત પ્રકૃતિ જોઈને તેણે
મનમાં આણ્યું કે દુઃખ કહેવું નહિ અને ધીરજ આપવી
એમજ કરવું આ સમયે ઠીક છે એવો વિચાર કરીને તે
બોલ્યો તું હવે કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ ઇશ્વરને આ-
પણા ઉપર દયા આવી એમાં સંશય નયિ તે હવે જે

કરશે તે ઠીકજ કરશે જો એમ ન હોય તો તારો મારો
 મેળાપ કેમ થાય. હવે આપણે અહિંથી છુટ્ટીને કમ-
 લાક્ષ્મી ખોળ કરીશું અને તેને તું ઊતાવળથી જોઈશ
 એવું હું તને ખ્યાલ કહું છું એવા તેના અમૃત જેવા
 શબ્દ સાંભળીને તેને થોડુંક સારૂ લાગ્યું એ કામ શુક-
 લાક્ષે કર્યું એવું સાંભળીને સોમદત્તને મ્હોડું આશ્ચર્ય
 લાગ્યું કારણ કે એ તેનો નાશ કરાવાને પ્રવૃત્ત થશે
 એવું તેના મનમાં પણ ન હતું પછી તેણે તેને પુછ્યું
 કે, શુકલાક્ષે આ કામ કર્યું એવું શા ઉપરથી કહેછે
 તે સાંભળીને તે બોલી આ સર્વ અનર્થ તેણેજ કર્યા
 જો તે નહાનપણથી મુખ્યો હોત તો મારા ધરખારદિકની
 ખરાબી થાત નહિ તેની સ્મૃતિ થાયછે એટલે સર્વાંગે
 અભિ થાયછે પછી ગુલાલસિંહે જે જયપુરમાં થયેલી
 વાત હતી તે સહુ કહી ગુહારથી બાહર પડ્યા પછી
 રાત્રિયે તે વનમાં મારી નાખવા આવ્યો તે વેળાએ
 ગુલાલસિંહે તેનો પ્રાણ ઊગાસ્યો તે વાત પણ તેને કહિ
 પછી ઉજ્જિનીમાં તેણે અને ભદ્રાક્ષે જે દુઃખ દીધું અને
 માર મહિનાના બાળકનો અને પોતાનો જે વિજેગ કસ્યો
 ઇત્યાદિ સહુ વાત તેને કહી તે સાંભળીને સોમદત્તને
 ધણો ક્રોધ અડ્યો કે હવણાજ જઈને તેને ઠોર માં
 પણ ખિચારે શું કરે સત્તાના આગળ કાઈ ઉપાય
 ચાલતો નથી.

સોમદત્તને ઘણી રીસ ચડી તે જોઈને મુક્તમાલા બોલી, આપણુ ગરીબની દાદ કહિથી લાગશે? તે આજ સત્તાધારી છે, પણ જે રાજાનો સહુ રાજાઓ ઉપર અમલ ચાલતો હોય, અને જેને વિષે દયા નીતિ બંધાદિ સદ્ગુણ પૂર્ણપણે વર્તતા હોય, અને જેના રાજમાં ખરાનોજ ન્યાય થાયછે, અને જે પોતાની પ્રજાએ છાનો ફરેલો અપરાધ સહજ સમજેછે એવા સર્વભૌમ રાજાને શરણે જવું એજ એક ઉપાયછે, ખીજો ઉપાય નથી, એજ મારા મનમાં ખાતરી થઈ ગઈછે. ક્રોધ આણીને વાત કરતાં ખીજા દુઃખમાં પડવું પડે એમાં સંશય નથી. હવેણાં તું કદાપિ કહીશ કે તે સર્વભૌમ રાજાએ એ થયેલો અપરાધ કેમ જાણ્યો નહિ, તો એવું મનમાં આણવું નહિ; તેણે તેનો સર્વ અપરાધ લખી રાખ્યો હશે. હવે પાપનો ધડો ભરાતાંજ તે સર્વ અપરાધિયોને એકે વારે પકડીને યથાયોગ્ય શિક્ષા કરશે એવી મનમાં ગારવાળી રાખ્ય એવું સાંભળીને સોમદત્ત બોલ્યો કે તું કેહે છે તેજ પ્રમાણે થશે એવી મારી પણ ખાતરીછે. હવે આગળ શું કરવું એનો આપણે વિચાર કરવો. એવું સાંભળીને મુક્તમાલા બોલી કે મને હવે ભાન રહ્યું નથી આપણે નિરાંતે બેઠાં રૂઢિયે એટલામાં તે આવી પડશે તો ઘણું મારું થશે. એવું સાંભળીને તે બોલ્યો કે તે કોણુછે? પછી તે બોલી કે મને તે ભદ્રાસે અહિ

આણી છે તેણે એ ચાકર મૂક્યા છે તે આઠ દિવસે એક વાર આવીને મને અન્ન પાણી આપી જાય છે; પરંતુ તે મને આવવાનો દિવસ વીતીને ત્રણ દિવસ અધિક થયા છે, માટે હું ઉપવાસી હતી. તે વિના એ દુષ્ટ પોતે પંદરે દિવસે એકવાર અહિં આવે છે અને મારો આશ્રહ છોડાવવાને તે અનેક યુક્તિ વડે કેહે છે, તેને હજી ચાર પાંચ દિવસ આવવાની વાર છે, પરંતુ તે ચાકર હવે ક્યારે આવશે એનો ભરોસો નથી. એવું સાંભળીને સોમદત્તને ખીક લાગી, પછી તેણે પૂછ્યું કે તે કેઈ વેળાએ અહિં આવે છે? તે બોલી, બહુધા સાયંકાળે એ ઘડી દિવસ રહે છે એટલે આવે છે. એ પ્રકારે પરસ્પર વાતો કરવાના છંદમાં દિવસ છે કે રાત્રિ છે તેનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. પછી વિચાર કરતાં અંધારૂં દેખાય છે. માટે રાત્રિ પડી હશે એવું તેમણે અનુમાન કર્યું. પણ કેટલી રાત્રિ ગઈ હશે તેનો નિશ્ચય થયો નહિ; પછી મુક્તમાલાએ કહ્યું કે રાત્રિ થઈ તેની ખીક ગાણવી નહિ. તે દિવસે મુક્તમાલાને ઘણો આનંદ ઉપજ્યો, કારણ કે આ ભયંકર અરણ્યમાં ઓરડીમાં રૂંધાઈ રહેલી તેથી તે પોતાના મનમાં ઘણી ત્રાસ પામી હતી તેને સોમદત્તનો સહવાસ થયો તેથી તેનો આનંદ ગગનમાં પણ માય નહિ એવો થયો.

ઘણી રાત્રિ ગઈ એટલે સોમદત્ત બોલ્યો—આપણી વાતનો પાર આવે એવું નથી અને જનગરણ કરચાથી

તારી પ્રકૃતિ અગડશે તો હંધવું એ મને સારું લાગેછે. મુક્તમાલાને એ વાત ખરી લાગી પછી તે ખેડુ બાઈ એહિન પોત પોતાના બિઠાના ઉપર સૂઈ ગયાં. સોમદત્તનુ બિઠાનું એકલી ભૂઈ, અને અંગઉપર પંચિયું અને મુક્ત-માલાનું બીઠાનું એક ફાટેલું વસ્ત્ર, અને અંગ ઉપર પેહ-રેલાં જૂનાં લુગડાં. તે ખેડુજાણ હંધવામાટે પડ્યાં ખરાં પરંતુ એકને પણ નિદ્રા આવી નહિ. પછી મુક્તમાલા બોલી સોમદત્ત મારો આપ ને મારી મા કુશળછે? મારા વિના રાત્રિ દિવસ તેમને ગમતું નહિ હશે હું દશ બાર દિવસમાં પાછી આવીશ એવું લખી મૂકીને બહાર ગઈ પછી તે વાતને આજ વર્ષે ચીતી ગયું હજી પણ વેગળી જાહેરું. સોમદત્ત! હવે તેમની અને મારી બેઠ થશે કે વાંચે? તે બંદિખાનાનો શો સમાચાર છે એ જો તું જાણતો હશે તો કહે. એવું સાંભળીને તે બોલ્યો કે તું મને સંભળાવ્યા વિના ઘર તજીને ગઈ તે હીક કરચું નહિ; તારા આપનો અને તારી માનો મારાથી શોક ખમી શકાતો નથી અને તારા વિના મને ઘરમાં ગમ્યું નહિ. તું ગયા પછી આઠમે દિવસે તને શોધવાને હું બહાર પડ્યો પછી આ ગામથી તે ગામ હિડતાં હિડતાં એક દિવસે સંધ્યાકાળે ઉજ્જવિલીમાં છોકરું ખાંધે મૂકીને માર્ગે તને જતી મેં દીઠી પછી મહોટા આનંદથી તારા બણી આવતાં તે દુષ્ટે મને ધડકો મારીને હેઠે પાડ્યો

તે સાંભળીને તે બોલી કે એજ દુષ્ટે મારી આવી દશા કરી. સોમદત્ત બોલ્યો કે તેને ઇશ્વર દુઃખ દેશે એમાં સંશય નથી. પછી તે દુઃખથી હું કેટલાએક દિવસ રોગી થઈ પડ્યો અને થોડુંક સાંજે થતાં તહિના મામલતદાર પાસે એ વાતની ચોકશી કરવા ગયો તેણે કાંઈ તપાસ કર્યો નહિ અને ઉલટો બંદિખાને ધાલ્યો. તે સાંભળીને તે બેહુને ઘણીવાર સંવાદ આલ્યો પછી મુક્તમાલા બોલી તે બાપાને પત્ર લખ્યો હતો તે આણીને તે મુવા મામલતદારે તેવેળાએ મુખથી વાંચી સંભળાવ્યો અને તેણેજ તને બંદિખાને ધલાવ્યો. વાંચે તારે જીવ લેવાની ભેને પ્રુદ્ધિ થઈ નહિ એ મહોદું બાગ્ય, નહિ તો મામલેદારજી આઈ પીને તારી પાછળ લાગ્યોછે એવું મેં જાણ્યું હોત તો હું પત્ર શમાટે મોકલત? અને તેની પાસે ફરિયાદ કરવા પણ જાત નહિ, જે થવાનું તે મટે નહિ પછી તેની બદલી થયે હજાર રૂપિયા લાંચ આપીને હું છૂટ્યો પણ પછી મૃત્યુના મુખમાં આવી પડ્યો. તહિથી નીકળીને બે ગાઉ તો ગયો નહિ એટલામાં મ્હોટાં વાદળાં ચડી આવ્યાં અને વર્ષાદ વરસવા લાગ્યો, વીજળીનો કડકડાટ થવા લાગ્યો, પ્રાણ જશે કે રહેશે એવી અવસ્થા થઈ ગઈ, સર્વ ભીનું થયું એવું દુઃખ વેડીને ઉતાર પાસે આવ્યો તહિ ઉતાંજ લોકોની એકજ ગરદી થઈ રહી હતી નહી તો તોફાની થઈને ચાલતી હતી.

ખારવાઓનો નાવ ચલાતાં જીવ ચાલ્યો નહિ, ખેસવાને
 વાસ્તે કહિપણ કોરી જગા ન હતી એવામાં વળી કરી
 વાદળાં આઘ્યાં અને વરસાત વરસવાનાં ચિન્હ થયાં.
 પછી સર્વ ગભરાયાં અને ખારવાઓને બમણા પૈસા
 આપવા કરીને તેની પાસે નાવ હંકાવ્યું. નાવમાં સજ્જ
 લોકો ભરાઈ ગયા તેથી અર્ધાં નદીમાં તે નાવ ખૂડ્યું
 તે વેળાએ મને ઘણું ખોટું લાગ્યું પણ પછી સાંઝે થયું. એક
 વળી મળી ગઈ તેને આધારે હું અહિં આઘ્યો ત્યારે
 તારો સમાગમ થયો. જો હોડી ન ખૂડી હોત તો તારો
 સમાગમ થાત નહિ. ત્રણ દિવસથી રખડતાં મેં તારા
 ત્રુટક શબ્દ સાંભળ્યા એ પ્રકારે તેનો દુઃખદાયક ઇતિ-
 હાસ સુણીને તેને ઘણું દુઃખ થયું પછી બોલી
 સોમત્તદ મારા માટે તે એટલું દુઃખ વેઠ્યું હર! હર!
 મેં જન્મ ધરીને તને સુખ દીધું નયિ. મારે માટે તે
 મહોટું દુઃખ વેઠ્યું. તારા જેવો કોઈ ભલો માણસ નયિ
 મૃત્યુએ મને અવતાર ન આપ્યો હોત તો ઘણું સાંઝે. એવું
 સાંભળીને તે બોલ્યો કે તું એવું મનમાં આણીશ નહિ,
 આ વાતમાં કોઈનો ઇલાજ નયિ, જેને બાળપણથી
 પાળ્યો અને સર્વ પ્રકારે સહાયતા કરી તે એવું ધોર
 કામ કરશે એવું કોઈના મનમાં આવ્યું ન હતું. વાંઝે, જે
 થનાર તેનો ઉપાય નયિ એવી વાતો કરતાં સવાર

યદિ અને પ્રાતઃકાળ થયો તે જોઇને બેહુને ધણું આશ્ચર્ય
લાગ્યું.

ભાગ ૯મો.

શ્લોક.

પાપી દુષ્ટ નરો खरा सुजनने पीडा करे
ते घणी ॥ लेशे प्राण खळो भयानक तको
कोवार आवी वणी ॥ तेमांथी परमेश्वरे सु-
जनने आवीज ऊगारिया ॥ दुष्टोने बहु दंड
देई प्रभुये सारा नरो तरिया ॥ १ ॥

ગયા ભાગોમાં કહ્યું છે કે શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષ
એ બેહુજણાએ મુક્તમાલાને પેટીમાં ઘાલીને ભૂધમાં
ડાટી દીધી ત્યારે તે જીવતી થઇને આ અમરણના બેટમાં
કેમ આવી એવી વાચનારાઓને શંકા થશે ખરી એ
બેહુજણા પોતાનાં કામ સાધવાને પ્રયત્ન કરતા હતા
એવું પૂર્વે કહ્યું છે. ભદ્રાક્ષે પોતાનું કામ સાધવાને જે
દિવસે તેને અપ્રીણ ખવરાવીને પૂરી દેવાનો શુકલાક્ષ
સાથે વિચાર કર્યો તે દિવસે રાત્રિયે બંદિખાનાની એક

સ્ત્રીને અશીશુ ખવરાવીને તે ડેકાણે આણીને પૂરવાનો ભદ્રાક્ષે નિશ્ચય કર્યો, પછી તેજ રાત્રિયે મુકતમાલાને તેણે ખીન્ને ડેકાણે મૂકી અને એક બિચારી અનાથ સ્ત્રીને અશીશુ ખવરાવીને મુકતમાલાને ડેકાણે ડાઠી, પછી ભદ્રાક્ષે આવ્યો અને દીવાનો પ્રકાશ મંદ કરીને તેને લૂગડું ઓરાડી ગયો. પછી બેહુજાણ સાથે આવ્યા તે વેળાએ બાર વાગ્યા હતા તે સમયે ચાકરને લઇને બેહુજાણ અંદર ગયા તે વેળાએ ભદ્રાક્ષે દીવા બણી ઉભો રહ્યો અને તેના ઉપર મંદ પ્રકાશ પણ પડવા દીધો નહિ. અને લૂગડાં અરત વ્યસ્ત થયાં હતાં તે ઠીક કરયાં તે પણ પૂર્વે કહ્યું છે. પછી ઉતાવળ કરીને તેણે શુકલાક્ષને ક્યો પરંતુ આપણે સર્પની પુછડી ઉપર પગ દીધો એવું તે ખરું સમજતો હતો તેજ કારણથી તેણે મુકતમાલાને નિર્જન પ્રદેશમાં આણી મૂકી હતી. જો તે દુઃખ ખમાને કંઠાળાને કબૂલ થઇ તો ઠીક, નહિ તો કોઈ જાણશે નહિ અને તહિજ મરી જશે એવો તેનો વિચાર હતો. તે બેટ હતો તહિજ નદીની બેહુ બાજુ એ સ્હોટું ભયંકર અરણ્ય હતું અને તે બેટમાં કોઈ ભયંકર અલ્પરાક્ષસ રહેશે એવી આશંકાસના ગામ લોકોની સમજણ હતી માટે કોઈ પણ તહિ જતું નહિ એ વિના નદીને કિનારે અત્યંત અરણ્ય હતું તેથી હોડી રાખીને બેટના અરણ્યમાં જવાની ગરજ કોઇને ન

હતી. બદ્રાસે તને અન્ન પાણી આપવાને જે ચાકર મૂક્યો હતો તે નદીમાં પૂર થઈને આવ્યાથી તે ત્રણ દિવસ આવ્યો ન હતો તેને મુક્તમાલાની દયા આ વતી હતી. પરંતુ તે બિચારો એ રાક્ષસ આગળ કરે શું? જે વેળાએ તેની બદલી થઈ તે વેળાએ એનો પગાર વધાર્યો અને એની પૂર્વ પ્રમાણે તજવીજ રાખવાનું કહીને કોઈ આગળ ફેરવું નહિ એવું કહ્યું.

સોમદત્ત અને મુક્તમાલાને ઉંઘ આવી નહિ અને વાતો કરવામાંજ રાત્રિ જતી રહી અને સવાર થઈ એવું પૂર્વે કહ્યું છે. પછી સોમદત્તે મનમાં વિચાર્યું કે આપણે આ કોટડી ચડી ઉતરી બાહાર જઈશું પણ મુક્તમાલાથી તેમ થશે નહિ. પછી તેણે ઓરડીનાં કમાડ ઉતારીને બાહાર જવાનો માર્ગ કસ્યો તે જોઈને મુક્તમાલા બોલી કે આ શું કર્યું જો તે દુષ્ટનો ચાકર આજ આવશે તો તેના મનમાં સંશય આવશે, પછી તે બોલ્યો તું કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ તેને આવવાની વેળા થશે એટલે કમાડ હટાં એવાં કરીશ. પછી મેહુનજી બાહાર આવ્યાં, રાત્રિયે જંગલજી થયેલું હતું તેથી પ્રકૃતિ ન બગડતાં ઊલટી અધિક હોશીયારી તેને થઈ. બાહાર પડતાં હું આજ બંધમાંથી છૂટી એવું લાગતાં તેને વિલક્ષણ આનંદ થયો બાહારના અરણ્યની શોભા જોઈને અને મોર પોપટ ઇલાદિ

પક્ષિયોના મંથુર શબ્દ સાંભળીને તેના ચિત્તમાં ધણો
 આનંદ ઊપજ્યો. તેજ અરણ્ય અને તેજ પક્ષિયોના શબ્દ
 સોમદત્તને બંધકર લાગ્યા હતા પરંતુ મનમાંથી બીક-
 જતાંજ તે રમણીય થઈ ગયા. તહિનો અમકાર જોતાં
 જોતાં અને કળ તોડતાં તોડતાં તે ખેલુજાલુ નદીકાંઠે
 આગ્યાં. મુકતમાલાને સર્વાંગે મેલનો થર અડ્યો હતો
 અને વચ્ચ પાણુ ધણું મેલાં થઈ ગયાં હતાં પરંતુ તે વચ્ચ
 ધોવાને બીજાં પેહરવાનાં ન હતાં તેથી સોમદત્તે પંચિયું
 પેહરીને પોતાનું ધોતિયું તેને પેહરવા આપ્યું પછી
 મુકતમાલાની અશક્તતા જોઈને સોમદત્તે તેનાં વચ્ચ
 ધોઈ આપ્યાં એટલે મુકતમાલા બોલી કે મારી ખાલનો
 જોડો કરીને તને પેહરાવું તો પાણુ તારા ઊપકારનો
 પ્રયુપકાર મારાથી થઈ શકે નહિ એવું સાંભળીને તે
 બોલ્યો બાઈ આ મારો દેહ તે તારા અન્નનોજ છે. હું
 ગરીબ તે તારા હપકારનો પ્રયુપકાર કેમ કરી શકું?
 તું એવું બોલીને મારા જીવને દુઃખ દઈશ નહિ. પછી
 મુકતમાલાએ પોતાના શરીરનો મેલ ધોઈને સ્નાન કરચું
 સોમદત્તે પાણુ સ્નાન કરીને પોતાનું નિત્ય કર્મ કરચું.
 પછી કલાદિક ખાઈને ખેલુજાલુ તૃપ્ત થયાં એટલે સુમારે
 બાર વાગવાનો સમય થયો અને એક વ્રક્ષની છા-
 યામાં તે ખેલુજાલુ રાત્રિનો ઉજ્જગરો હતો તેથી
 હુંધી ગયાં.

પાછલો પોણેર દિવસ રહ્યો એટલે મુક્તમાલા
 બગી અને તેણે સોમદત્તને ઉઠાડ્યો. પછી તે ઓર-
 ડીમાં જઈને રાત્રિ કાઢાડવાના વિચારથી તે તહિ
 જવા લાગ્યાં. વાટે જતાં મુક્તમાલાના મનમાં આવ્યું કે
 કદાપિ તે માણસ આજ આવશે પછી તેણે સોમદત્તને
 કહ્યું તે સાંભળીને તે બોલ્યો કે નદીનું પાણી ધણુંજ
 ઊતર્યું છે માટે આપણે હવે અહિંથી ઉતાવળું જવું
 અને તને ઓરડીમાં મૂકીને લોકો કિયે માર્ગે જાય છે
 અને આવે છે તે જોવાને હું નદીકાંઠે જઈશ એવો
 વિચાર કરીને તે ખેડુજાણ ઓરડીમાં આવ્યાં. પછી
 સોમદત્તે મુક્તમાલાને ઓરડીમાં ધાલીને બારણું હતાં
 તેવાં બંધ કર્યાં પછી તે તે કોટડીએ ચડી ઉતરી અને
 બાહાર આવ્યો. સોમદત્ત બાહાર ગયો ત્યાર પછી મુક્ત-
 માલાના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ કરીથી આવીને
 મને મળશે કે નહિ? કદાપિ કાંઈ વિત્ત તો નહિ થાય?
 એવા વિચારથી તેનું ચિત્ત ગુંથાઈ ગયું હતું. અહિં
 સોમદત્તના મનમાં પણ એવો વિચાર આવ્યો હતો
 પણ કરેશું? અહિંથી છૂટકો તો થયો જોઈએ. સોમ-
 દત્ત નદીકાંઠે જઈને એક જાડ ઉપર ચડ્યો અને
 તેને કોઈ દેખે નહિ અને તે પેલી મગનાં સહુને
 દેખે એવે ઠેકાણે જઈને બેઠો. એટલેમાં પેલી
 મગના કિનારાના અરણ્યમાંથી બે માણસ આવતાં

તેણે દીઠાં તે છેક નદીના કાંઠાનાં ઝાડ પાસે અપ્પાં તેમણે
ઝાડે સાથે છિપેલી એક ન્હાની હોડી હતી તે બાહર કાઢા-
ડીને પાણીમાં નાંખી પછી તેઓ એ હોડીમાં બેઠા. હોડીમાં
એક વળો હતો તે એક જણે ઝાલ્યો અને એક સુકાન ઝા-
લીને બેઠો એ પ્રકારે તે બેઠુજણુ મેઘમાં આવ્યા પછી
હોડી ઝાડે બાંધીને અંદર પેઢા. એક ઘડી તો થઈ નહિ
એટલામાં તેઓ પોતાનું કામ કરીને પાછા હોડીમાં
બેશી સાંભે પાર ગયા.

ઝાડ ઉપર બેશીને સોમદત્તે તે સહુ ધ્યાનમાં
રાખ્યું. પછી તેઓ છેક વેગળે ગયા જાણીને ઝાડ ઉપરથી
હેઠે ઉતર્યો અને દોડતો દોડતોજ તે મુક્તમાલા પાસે પાત્રી
પોહોંચ્યો. તે સમયે પરસ્પર મ્હોટો આનંદ ઉપજ્યો. પછી
તેણે પાર જવાનો ઊપાય મુક્તમાલાને કહી બતાવ્યો.
વળતી બોલ્યો કે અહિંથી કેમ કરી છૂટીશું એની ચિંતા
કાલથી મારા મનમાં બરાઈ હતી તે ચિંતા હવે બાગી.
હું તો તરીને પાર જાત પણ તને કેમ કરી લઈ
જાત? પણ હવેરે કૃપા કરીએ. હવે અહિંથી ધારી
શું તે વેળાએ પાર જઈશું એવું સાંભળીને મુક્તમાલાને
આનંદ ઉપજ્યો. પછી બેઠુજણુએ કૂલાહાર કરીને
પોતાની ભૂખ ભાગી. એ દિનથી કુળવિના તેમને બીજું
કાંઈ ખાવાનું મળ્યું ન હતું પણ એ દિવસે તેમને અન્ન
ખાધાથી અધિક બળ આવ્યું. પછી રાત્રિ પડતાં મુખ્ય

દુઃખની વાતો કહેતાં હંધી ગયાં. ખીન્ને દિવસે સવારમાં સોમદત્તે કમાડ ઉતારીને ઓરડી બાહાર જવાનો માર્ગ કસ્યો. પછી જે લોકોએ જે ડેકાણે હોડી આણી હતી તે ડેકાણે જઈ સ્નાનાદિક કરવાનો વિચાર કરીને બેહુજાણ તહિ ગયાં. સ્નાન કરતાં પેલે પાર હોડી લેવા સોમદત્તે જવા માંડ્યું તે વેળાએ મુક્તમાલાને ધણુ દુઃખ થયું. સોમદત્તને સાંઠે તરતાં આવડતું હતું. પણ તેના મનમાં દૃઢતા રહી નહિ. પછી બોલી કે બાઈ જઈશ નહિ વળી ચાર દિન આપણે વાટ જોઈશું નદીનું પાણી ઓછું થશે એટલે આપણે પાર જઈશું. એવું સાંભળીને તે બોલ્યો કે અહિંથી જેમ ગિતાવળથી જતા રહીશું તેજ સાંઠે, કોઈ વેળાએ શું થશે તેનો ભરોસો નથી. આ પટને તરતાં કાંઈ અઘરું નથી તું આનંદમાં જોતી બેશ. હવાશુંજ સામે પારથી હોડી આણુંછું કે નહિ તે તું જો. એવું તેનું બોલવું તેણે દુઃખથી કણુલ કર્યું પછી તે પરમેશ્વરનું ચિંતન કરવા લાગી. નદીનો પટ નહાનો હતો અને પાણી પણ થોડું તાણુ કરતું હતું તેથી સોમદત્ત સુખેથી પાર ગયો તે વેળાએ મુક્તમાલાનો જીવ હોડે મેઢો. પછી સોમદત્તે હોડી સોધીને બાહર કાઢી પછી જે ડેકાણે મુક્તમાલા હતી તે ડેકાણે હોડી લઈ જવાને તેણે પાણીમાં ભૂશકો માર્યો અને હોડીની દોરી હાથમાં ઝાલીને

તરતો તરતો તે મુકતમાલા પાસે આવી પહોંચ્યો. તે જોઈને મુકતમાલાને મ્હોટો આનંદ થયો પછી સ્નાનાદિક કરીને કૂલાહાર કર્યો. હવે વિલંબ ન કરતાં અહિંથી નીકળી જવું એવો સોમદત્તે વિચાર કર્યો. પછી તેણે મુકતમાલાને કહ્યું એટલે તેને પણ સાંઝે લાગ્યું આપણે કહિ દિયે અને સામે પાર ઉતરીને કિયા દેશમાં જવાશે તેનું અનુમાન થયું નહિ પરંતુ જહિંથી હોડી આણી તહિંથી જવાનું પણ પ્રશસ્ત ન હોતું એ ઊઘાડુંજ છે પછી મહા ખર્ચે કરીને હોડી કાંઠે લીધી. પછી મુકતમાલાની પાસે એક લોટો હતો તે સાથે આણ્યો હતો અને કૂલાહાર પણ સાથે લીધું હતું પછી મુકતમાલાને સુકાન ગ્રાલવાનું શીખવાડીને પોતે વળી વાહવા લાગ્યો. ઘણે ચિંતન કરીને હોડી હાકી.

સોમદત્તે જહિં થઈને હોડી આણી હતી તહિંતા પટથી આ પટકાંઠક મ્હોટો હતો અને વચે એક પિંડેકાણે મ્હોટા મ્હોટા મોજા પણ આવતા હતા તેણે કરીને મુકતાલાને ચોડી ચોડી ખીક પણ લાગી પરંતુ તે જગા વચીને જે વાટે હોડી આગળ આબી વ્યારે તેના જીવને નીરાંત વળી પછી જોતાં જોતાંમાં હોડી પેલે પાર પહોંચી. પછી એહજણે પાર ઊતર્યા પછી વિચાર્યું કે હોડી જે પાણીમાં રાખીશું તો કોઈ ઉતરીને ગયુંજે એવું હોડી વાલાના જાણવામાં આવશે એવું વિચારીને

બેહુજાણાંએ હોડી એચીને હતી ત્યાં મૂકી તે વેલાએ
 ખારડપર એક વાગવાનો સમય થયો હતો હવે આપણે
 કહી જઈશું અને હવે શો પ્રસંગ આવી પડશે એનો
 વિચાર કરતાં બેહુજાણાના મુખનું તેજ ઓછું થયું
 એટલામાં મુક્તમાલાના મનમાં આવ્યું કે આપણે જો
 અહિંથી ગમે તહિ જઈશું તો મારા કમલાક્ષ્મી વાત
 કેમ કરી સમજાશે તે એક મગ રહ્યો અને આપણે
 આણી મગ ચાલીશું એવું મનમાં આવતાં તેની આખ્યો
 પાણીએ ભરાઈ ગઈ તે જોઈને સોમદત્ત પણ સમજ્યો
 પરંતુ ખીચારો તે શું કરે તેની પણ એવીજ અવસ્થા
 થઈ ગઈ પછી તેણે મ્હોટા સંકટથી પોતાનું દુઃખ
 આવરીને મુક્તમાલાને રાહ કરી પછી તે પર્વતની
 કરાડ ચડીને આગળ જાય છે તો તહિ પણ મોટું વન
 હતું પગમાં જોડો નહિ અને કદાપિ ચાલવાની ટેવ
 નહિ તેથી તેને વનમાં કાંટામાં થઈને ચાલતાં ઘણું
 દુઃખ થવા લાગ્યું પૂર્વેની લાંબરીના ડુંગરોમાં ગુહામાં
 અને વનમાં પગમાં કેસો અને કાંટાં વાગીને જે કાંણાં
 પડ્યાં હતાં તે તેણે સોમદત્તને દેખાડ્યાં અને બોલી
 હે સોમદત્ત જે વેળાએ આ કાણે પથરા વાગીને પ્રાણ
 જશે કે શું એવી વેદના થવા માંડી તે વેળાએ મેં જુગડાં
 ફાડીને પગે બાંધ્યાં તો પણ મારાથી ચલાયું નહિ એવા
 સંકટમાં હું છું તેવામાં પણ તે શુકલાક્ષ પાછલી રાત્રિયે

મારો પ્રાણ લેવાને આવ્યો એવું કહેતાં તેને ક્રોધ ચડ્યો અને લાલ થઈ ગઈ અને બોલી કે વિના અપરાધ જોણે મને દુઃખ દીધું તે ક્રીડા પડીને મરશે એમાં સંશય નથી સોમદત્તાના પણ અંતઃકરણમાં એવો જ સંતાપ થયો. પરંતુ શું કરે પછી હવણું આપણે એ મનમાં ન આણવું અને આગળ કરવાનો વિચાર કરવો જોઈએ એવો ઠરાવ કર્યો એવામાં આગળ જતાં એક મોટું ગામ નજરે પડ્યું.

તે વન બાહર નીકળતાં સુમારે એ અંદા વાગવાનો સમય થયો ગાન પાસે દેખાતું હતું પણ તહિથી એ ગાંઠ ઉપર હતું સૂર્યના તાપથી રેત તપેલી તેથી પગે ખેડુજાણ દાઝવા લાગ્યાં. સર્વાંગ તપી ઉઠાં. મુકતમાલાનું મુખ લાલ થયું અને કપાળ ઉપર પરસેવો છૂટ્યો. એવી તેની અવસ્થા જોઈને સોમદત્તનું મન દુઃખિત થયું એટલામાં એક પીપરનું ઝાડ આવ્યું તેની સુંદર ઝાયાં જોઈને ખેડુજાણ ફેટલીક વાર થાક ખાવાને તહિ ગયા મુકતમાલાને ઝાડ તળે જઈ સૂઈ ગઈ સુમારે એક ઘડી પછી તેનો જીવ ટાડો પડ્યો. પરંતુ ઘણો તાપ લાગ્યાથી તે અકળાઈ ગઈ હતી પછી ચારે મગ જોવા લાગી સોમદત્ત તેની મગ જોઈને મનમાં દુઃખ ધરતો પાસે મેઠો હતો તેને પૂછ્યું કે તારે શું જોઈએ તે મને કહે હું પાસે મેઠો છતાં ગાંડા જેવી અહિ તહિ શામાટે

જીવેછે. એવું સાંભળીને તેને તડકામાં દુઃખ દેવું નહિ માટે તેણે કહ્યું કે હું અમથીજ ચારે મગનો અમકાર જોઈછું ખીજું મારા મનમાં કાંઈ નથિ એવું કહીને તેની કેટલીએક વેળા વાતો કરતાં વીતી. છેવટ તેના શરીરમાંથી દમ નીકળે નહિ એવું થયું પછી બોલી તને દુઃખ ન દેવું એટલા માટે મેં આટલી વાર દમ ધર્યો પણ હવે કાંઈ ઊપાય નથિ તાપથી મારો પ્રાણ જાયછે માટે હતાવળથી પાણી મળે એવી તજ-વીજ કર એવું સાંભળીને તે ગભરાયો અને બોલ્યો તું આવું કરીને મારા જીવને અધિક દુઃખ દેઈશ નહિ તારે વાસ્તે હું મારો પ્રાણ દેઈશ તારા મનમાં એવું છે કે હું સોમદત્ત પાસે પાણી માગીશ તો તેને તે લાવતાં દુઃખ પડશે માટે તેં આટલી વાર પાણી માગ્યું નહિ પણ એમ કદાપિ કરવું નહિ એમ કહીને તે હાથમાં પાણીનો લોટો લેઈને દોડ્યો.

અહિ વનમાં એકુ લોકો અને ગોવાળ લોકો જહિ તહિ પોતાનો હથોગ કરતા હતા તેમની પાસે જઈને સોમદત્તે પાણી કહિછે એવું પૂછ્યું તે વારે તેમણે પાસેજ એક ગ્રે બતાવ્યો તેમાંથી પાણી લેઈને તે દોડતોજ તે ગાડ નીચે આવ્યો. પછી તે ગરાનું ટાકું પાણી પીને મુક્તમાલા શાંત થઈ સોમદત્તના સર્વ અંગ ઉપર પરસેવો થયો હતા તે જોઈને તેને ઘણું મારું લાગ્યું.

પછી તેણે ના કહી પણ તેના અંગનો સંધાનો પરસેવો
 મુકતમાલાએ લુંછી લીધો અને આ તારે ઉપકાર
 ક્યારે પણ બૂલું નહિ એવું કહીને વાણ ઉરાડવા લાગી
 પછી તે બોલ્યો કે એવું તું મનમાં આણીશ તો ઉલટું
 મને દુઃખજ થશે. એવું કહીને તેણે તેના હાથ
 ઝાલ્યા પછી એ ઘડી દિવસ રહ્યો એટલે માર્ગે ચાલવાનો
 આરંભ કર્યો પછી સાયંકાળે તે ગામમાં જઈ પોહ્યો
 પછી તે ગામનું નામદિક પૂછીને વિચાર્યું કે આપણે
 આપણો દેશ કોડીને છેક પેગળે આવ્યાં અપણું ગામ
 અહિંથી જોડસો ગાઉ રહ્યું અને આ દેશ ભયાનકના
 એક મંડલિક રાજાનો છે પછી એક પ્રકારનો તેમને આનંદ
 થયો કે આપણે હવે તે દુષ્ટની ખાંડ રહી નહિ અહિં
 આપણું ઓળખીતું કોઈ નથી હવે આપણે આપણી
 ખરીવાત કોઈને કહીશું નહિ એવાં તેમણે નિશ્ચય કર્યો
 એવું કરવાનું કારણ એટલુંજ કે કદાપિ તે દુષ્ટનો મૂકેલ
 કોઈ માણસ અહિં હોય તો પાછી પાડ કરે ભદ્રાક્ષ
 અહિં હવે આપણી પાછળ લાગવાનો નહિ એનો પણ
 તેને ભરેસો ન હતો તેમનો રૂપ રંગ છેક બદલાઈ ગયાં
 હતાં જેનો એમને સાધારણ પરિચય હોય તેમનાથી
 તે ઓળખાય નહિ એવાં થયાં હતાં તે મહોટાં માણસ
 હતાં પણ દુઃખથી તેઓ ગરીબના જેવાં દેખાતાં હતાં.

ઉપર કહયા પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પાસે કલાહાર
 બાંધ્યું હતું તે આઘને ધર્મ શાળામાં ભૂધ ઉપર પડી
 રહયાં તેમણે કલાહર સાથે લીધું હતું તેથી ઘણું સારું
 થયું, નહિ તો વેચાતું લેઈ આવ્યાને પાસે એક પેસો
 પણ ન હતો ઓઢવા પાથરવાને પાસે પૂરાં વસ્ત્ર પણ
 ન હતાં એવું જોઈને ખીજ પંથિઓએ એવું થવાનું
 કારણ પૂછ્યું તેવારે અમને ચોરોએ લુંટયા એવું સોમદત્તે
 કહ્યું. તે સાંભળીને પાસે ઉતરેલા બે બિલુક બોલ્યા
 કે, અમારી પણ એવીજ અવસ્થા થઈ હતી પેહેરવાનાં
 વસ્ત્ર માત્ર રહયાં હતાં પછી મથુરામાં ગયા એટલે તહિ
 એક હરિનો લાલ અમને મળ્યો તેણે અમારું જે જે
 ગયું હતું તે તે આપ્યું અને પચાસ રૂપિયા વાટ ખરચીતા
 આપ્યા તેનું ઇશ્વર કલ્યાણ કરશે અને તેની દીકરી તેને મળો
 એવું સાંભળતાંજ સોમદત્તને મ્હોટો અમલ્કાર લાગ્યો મુક્ત-
 માલા પણ તેના ભણી જોવા લાગી પછી સોમદત્ત બોલ્યો
 બટજ મહારાજ તેનું વય કેટલુંછે અને તેનું નામ શું
 જે તમોને યાદ હોય તે કહો બટજ બોલ્યો કે તેની પાસે
 હું આઠ દિવસ રહ્યો હતો હું સર્વ જાણું છું તે ઘણો વૃદ્ધ છે
 તેનું વય સુમારે પોણોસો વર્ષનું છે તેને સર્વ તાત્પ્રસાદેષ
 કહે છે પણ તેનું નામ શાંતવર્મા એવું અમે સંભળ્યું છે
 તેની એકની એક દીકરી ખોવાઈ છે તેથી તે દુઃખી
 થયો છે અમને પણ ખાન પાન આપીને તે પોતાની

દીકરી મળ્યાની ખબર પૂછતો હતો કોઈ પણ પંથી મળે
 તો તેનો મહોરો આદર કરીને તેને પણ તેમજ પૂછેછે.
 પરંતુ ખીચારાને અઘાપિ પોતાની દીકરી મળી નહિ
 એવું સાંભળતાં મુકતમાલાની આખ્યોમાં પાણી આવ્યું.
 તે જોઈને સોમદત્તે આણસારો કર્યો કે આ સમય
 રોવાનો નથી પછી તેને ખીજી મર પોતાનું મુખ્ય કંઈક
 પછી હુંધવાનો વિચાર જણાવીને સૂઈ ગઈ પછી સોમદત્તે
 તે ભટજીને પૂછ્યું કે તેમને છોડ્યાં તમને કેટલા
 દિવસ થયાછે અને તેહવે તહિથી કેણી મગ જનારછે
 તે સાંભળીને તે બોલ્યો કે તેને છોડે અમને આજ આઠ
 દિવસ થયા તે મને યાત્રા કરવાને બે ચાર દિવસમાં
 બીકળવાને વિચાર હતો એવું સાંભળીને ભટજી બોલ્યો
 કે તમે આવડી ચોકશી કેમ કરોછો પછી તે બોલ્યો
 કે મારો બાપ તેમની સંગે યાત્રા કરવા ગયોછે મારે
 મં ચોકશી કરી પછી તે બોલ્યો કે આઠકે ચાર દિવસમાં
 તે તમને આવીને ભેટશે. એવું કહીને તેણે પૂછ્યું કે
 આ સ્ત્રી તમારી શી સગીછે. તે વારે તે બોલ્યો કે
 એતો મારી બેનછે તેને તેડવાને હું તેને સાસરે ગયો
 હતો પરંતુ દેવજીએ ચોર મળ્યા એવું સાંભળીને તેણે
 પણ મનમાં ઘણું દુઃખ ધર્યું પછી તેમને પાથરવાને
 તેણે એક પોતાની ગોદડી આપી પછી રાત્રિયે તે હુંધી
 ગયાં સોમદત્તે મુકતમાલાને હુંધ આવી એવું જોઈને તે

ગોદડી તેના ઊપર ઓરાડી. પછી પોતે વિચાર કરતો હત્યો. આપણી ખરીક વાત યાત્રિક લોકોને કહીશું તો તે આપણને સાથે લેઈ જશે પણ વિચાર કરતાં કરતાં ક્રોધને પણ ખરીવાત કહેવી નહિ એવો એલો વિચાર કર્યો.

સવાર થતાં તે ધર્મ શાળાના લોક આપ આપણે માર્ગે ચાલ્યા તેવારે સોમદત્તે તે બિલુકને તેની ગોદડી આપી પછી ઓળખાણ રાખજો એવું કહીને તે માર્ગે પડ્યા પછી સોમદત્તે બધો વાત મુકતમાલાને કહી પછી શાંતવર્માની દુઃખકારક દશા સાંભળીને તેમને ઘણું મારું લાગ્યું અને ક્યારે જઈ મળિયે એવું તેમને થઈ ગયું પછી સોમદત્ત બોલ્યો કે હવે શી તજવીજ કરવી પાસે એક પૈસો પણ નથી પૈસાવિના તને ચલાવવી તે ટીક નહિ પછી મુકતમાલા બોલી મારા શરીર ઉપર જે કાંઈ ઉગરેલા દાગીના હોય તેને વેચીને આપણે અપણો નિભાવ કરીશું એવું કહીને પોતાના ગળામાંથી સોનાના મણકા કાઢી આપ્યા અને ગળામાં મંગળ સૂતજ રહેવા દીધું. તે જોઈને તે રડવા લાગ્યો. પછી મુકતમાલાએ તેને બ્રહ્મો સમજાવ્યો પછી તેણે ચઉટામાં જઈને મણકા દેખાડ્યા તો પોણોસો રૂપિયાના માલના ચાળીસ રૂપિયા આવવા લાગ્યા. પણ તેથી વધારે ઊપજ્યા નહિ ત્યારે તેટલા તેણે લીધા પછી તહિ

ઘોડું મળશે કે નહિ તેની તજવીજ કરી ત્યારે તહિના
 લોકો બોલ્યા કે આ ગામમાં ઘોડું મળશે નહિ તહિના
 એક માણસને ઘોડું વેચવાનું હતું તે બોલ્યો કે
 વેચાતું લેવું હોય તો એક ઘોડુંએ તેમને ગરજ હતી
 માટે બાર રૂપિયા આપીને તે ઘોડું લીધું પછી કેટલાં
 એક વસ્ત્ર વેચતાં લીધાં અને ચોખ્ખા દાળ ધાવ્યાદિ
 સામન વેચાતો લીધો પણ પાસે એક લોટા વગર વાસણ
 ન હોતું અને એ ગામમાં વાસણ મળતાં નહિ પણ
 ખોજ કરતાં એક વાણિયાના ઘરમાં એક તપેલી હતી
 તે બમણી કિંમત આપીને રાખી. તહિ રસોઈ કરીને
 બેઠુજણ જમ્યાં પછી ઘોડા ઉપર જીન બાંધ્યું પછી
 ગોકુળ વૃંદાવનનો માર્ગ પૂછીને બેઠુજણ ચાલતાં થયાં
 તે ઘોડું સવારથી તે સાંજ લગી ચાલે તો છગાઉ
 જતું હતું એ પ્રમાણે મજલ કરતાં તે એક મહોટી
 નગરીમાં આવ્યાં અને મુકતમાલા માટે એક અદી
 રૂપિયાનું લૂગડું વેચાતું લીધું અને પોતાને વાસ્તે દોડ
 રૂપિયાની પાંચડી લીધી. અને એક બાર આનાનું
 ધોતિયું લીધું એવી જણુશો વેચાતી લીધી તે લેતાં
 તેમને કેટલું દુઃખ થયું તે વર્ણન કરી શકાતું નથી.
 જે સદાય મહા ઉત્તમ વસ્ત્ર પેહેરનારી તેને અદી
 રૂપિયાનું લૂગડું લેતાં તેને કેવું લાગ્યું હશે તે વાંચનારા
 આના મનમાં આવશે એજ પ્રમાણે દોડ રૂપિયાની

પાગડી જોઈને મુક્તમાલાના મનમાં ખેદ થવા માંડ્યો એમ કરતાં તેમને દશ રૂપિયા શીલક રહ્યા તેમને આગળ દેવો નિભાવ થશે તેની કાળજી તો હતીજ. ખીચારા સોમનને ઘોડાની ચાકરી કરવી પડતી હતી તે જોઈને મુક્તમાલાના મનમાં જે દુઃખ થતું હતું તે કહી શકાતું નથિ તેને ચાકરની પેઠે કામ કરવું પડતું હતું અને ચાલવું પડતું હતું તેથી તે એક થાકી જતો હતો. મુક્તમાલા સવારે સાંજે એ ગાઉ ચાલીને સોમનને ઘોડા ઉપર બેસારતી હતી. એ પ્રકારે તેમણે દશ દિવસ વાટ કાપી શાંતવર્મા આપણને કહિપણ મળશે એવી તેમના મનમાં આશા હતી પરંતુ પૂછ પરછ કરતાં તેની કોઈ વાત કહેતું નહિ જેને પૂછે તે અમને ખબર નથિ એવું કહેતા હતા. મથુરા વીસ આવીસ ગાઉ રહી; એટલો માર્ગ ઓલંગવાને ચાર પાંચ દિવસ થાય એવું હતું. તે ધર્મ શાળામાં ભટજીના કહ્યા પ્રમાણે તે એટલે શાંતવર્મા મથુરે હશે એવું પણ નહતું પાસેની ખરચી ખૂટીરહ્યા આવીએ, હવે આપણે કેઈ ગૃતે નિભાવ થશે એવી તેમને ચિંતા થવા માંડી.

એવી ચિંતા કરવાનો શો ઉપયોગ એવો વિચાર કરીને તેમણે ઇચ્છાનો ભરંસો રાખ્યો પછી અગિયારમે દિવસે સાંચકાલે એક ગામ પાસે આવી પોહોંચ્યા. ઘોડું એક થાકી ગયું તેથી તહિ આવતાં સાંજ પડી ગઈ. રાત્રિને વિષે ઘોડાને ચાર ચંદી આપવાનું કેમ બનશે

એ વિષે સોમદત્તે વિચાર કરવા માંડ્યો. ગામમાં જઈને ધર્મશાળા પૂછી તો લોકો બોલ્યા કે તમને હવે જગા મળશે નહિ. ધર્મશાળામાં એક સરદાર આવીને ઉતર્યો. માટે તહિ હવે ખાલી જગા રહી હોય એવું લાગતું નથી પરંતુ જઈને જુવો જો કહિ જગા હોય તો તમે એ જગા છો તે કદાપિ જગા મળે તો મળે એવું સાંભળતાં સોમદત્તને ઘણું દુઃખ થયું અને ઘોડો દોરીને તે ધર્મશાળા પાસે ગયો ધર્મશાળામાં ઘોડાં મેના સિપાઈ અને બોઈ એમની છેકજી ગરદી તેમણે દીકી. તે આવીને ઉતરતા હતા અને સામાન હાથાદિક ગોઠવવાની ધામ ધુમ ચાલી રહી હતી. અંદરની બાજુએ દિવાનો પ્રકાશ દેખાતો હતો ચાકર લોકો અંદર સામાન લેઈને જતા હતા આ લોકોમાં આપણો નિભાવ થવો કહીણું છે એવું તેમને લાગ્યું પરંતુ તે શું કરે રાત્રિ તો કહાડી જોઈયે. આપણે અહિંજ એક કોરે જાતરીયે એવું મનમાં આણીને તેણે મુકતમાલાને ઘોડા જાપરથી હડે જાતારી અને ઘોડાને એક થાંપલે બાધાને પોટલી ખાંધે મૂકી પછી અંદર જઈને પોતાની જગા બોતી લેઈને અને બોબ આગળ મુકતમાલાને એસારીને ઘોડાની હઠ મઠ કરવા આવીશ એવા વિચારથી તેને હાથે ઝાલીને તે અંદર પેઠો અને જુવે છે તો એક બાજુએ દિવા બળે છે તહિ ઘણી ગરદી થઈ રહી છે

ખીજી બાજુએ દીવા બેઠે છે તહિ સિપાઈ લોક આપ આપણો સામન મુકીને જગા સારી કરવા લાગ્યા હતા તેજ બાજુએ સોમદત્ત એક પડખે બેઠો અને પોટલી મૂકે છે તો કોણે એવું એક સિપાઈ બોલ્યો પછી અમે વટેસરી છિયે એવો સોમદત્ત ઊત્તર દીધો તેવારે તે ધાંચો કહાંડીને બોલ્યો કે આ સગલી જગા અમારે જોઈયે છિયે તમે ખીજી મગ જાઓ એવું સાંભળીને સોમદત્ત નમ્રતાથી બોલ્યો સિપાઈ બાઈ અમે આટલી રાત્રિએ ખીજી કિયે ઠેકાણે જઈયે અને અધર્મ શાળામાં તમે રહો અને અમે ન રહીએ એવું નથિ તે સાંભળીને તે સિપાઈને ક્રોધ ચડ્યો. અને તેણે આવીને સોમદત્તની પોટલી ફેંકી દીધી. પછી એક ધડકો મારીને બાહર જા એવું કહ્યું.

એવી તેની ખોટી ચાલ જોઈને મુક્તમાલાને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો અને તે સિપાઈ સામું બોલી એવજે અમલ શામાટે કરે છે આ અધર્મશાળા કાંઈ તારી નથિ તે સાંભળીને તે ક્રોધી બોલ્યો કે અરે જા તારા જેવી તો મેં ઘણા દોઢીએ એવો તેમનો સંવાદ ચાલે છે એવામાં શાંતવર્મા હાથમાં પાનસ બાલીને બહિ દિશા જવાને દરવાજા પાસે આવ્યો હતો તેણે એ-સંવાદ સાંભળ્યો પછી પૂછ્યું કે શું છે શાનો અગરો ચાલે છે તે વારે તેમનો દયાલુ, સ્વભાવ જાણીને તે

મણે કાંઈ ઉત્તર દીધો નહિ સોમદત્તે તે શીપાઘયે ફેંકી દીધેલી પોટલી ખાંધે મૂકી હતી પછી સિપાઈની દુષ્ટ વર્ત-
 ળુંક તેમને સાંભળાવવાને તે પાસે ગયો અને તેજ વાસ્તે
 મુકતમાલા પણ પાસે આવી એ બેહુને જોઈને તેણે
 ફરીથી શુંછે એમ પૂછ્યું એ બેહુજણ શાંતવર્માને જોઈને
 તરબૂદ થઈ જીભાં રહ્યાં એકના પણ મુખમાંથી વ્યક્ત નિ-
 કળ્યો નહીં સોમદત્તના ખાંધે જીપરની પોટલી હેઠે પડી
 ગઈ તે જોઈને શાંતવર્માને મ્હોટો અમત્કાર લાગ્યો પછી
 તમે કોણ છો? બોલતાં કેમ નથી એવું ફરીથી તેણે પૂછ્યું. તે
 સાંભળીને મુકતમાલા તેની પાસે દોડી, તે જોઈને તે પાછો
 હઠવા લાગ્યો અને બોલ્યો આ આમ કેમ કરેછે
 ગાંડી ખાંડી થઈ છે કે શું? એવું કહેછે એટલામાં મુકત-
 માલા જઈને બાકી પડી અને બોલી કે બાપા તમે મને
 ઓળખતા નથી કે શું એવું તે બોલી છે એટલામાં
 સોમદત્તપણ બોલ્યો તાત્યા આ મુકતમાલા તમે તેને
 કેમ ઓળખી નહિ એવાં અન્નતના જેવાં બેહુનાં વચન
 સાંભળીને શાંતવર્માનો આનંદ ત્રિભુવનમાં માય નહિ
 એવો થયો. પછી તેને પેટસાથે ઘાખીને તે બોલ્યો
 અંધારે છે માટે મે તમોને ઓળખ્યાં નહિ એવી તમારી
 અવસ્થા શાથી થઈ તે સાંભળીને તે હંચેશ્વરે રોવા
 લાગી અને બોલી બાપા મને તે દુષ્ટ દુઃખ દીધું તે
 દીધું મારું કાંઈજી દુઃખથી કપાઈ ગયું તમોને મળ-

વાને હું વંચી એટલું મહોટું ભાગ્યમાનું છું. એવું તે બોલેછે એટલામાં ભાગ્યશીલા મુક્તમાલાની સાસુ અને આમિત મંડળી એકઠી થઈ તેના દીન શબ્દ સાંભળીને સહુને રડવું આવ્યું મુક્તમાલા પોતાની માને બાઝીને રોવા લાગી. સોમદત્ત દીન જોયો થઈ રડતોજ હુબો રહ્યો તેને શાંતવર્માપણુ પેટ સાથે દાખીને રોવા લાગ્યો એવો એકજ કોલાહલ થઇને પછી સહુ છાનાં રહ્યાં.

એમ કરતાં કેટલીએક વાર વીતી ગઈ મુક્તમાલા અને સોમદત્ત વચ્ચે હતાં અને સહુ આસપાસ બેઠાં હતાં શાંતવર્માએ દીવો મગાવ્યો. પછી વચ્ચે દીવો આણીને મૂકતાંજ તે બેઠુનાં શરીર દૂબળાં થઈ ગયેલાં જણાયાં મુક્તમાલાએ અદીજ રૂપિયાંની સાડી પેહેરી હતી અંગઉપર એક મણકો પણ હતો નહિ ઓળીપણુ ફાટલી પેહેરી હતી તાપથી અને જીવ સારાનાં સંકટથી તેનાં રૂપ એટલાં બદલાઈ ગયાં હતાં કે સાધારણુ પરિચય વાળાથી ઓળખાતાં પણ ન હોતાં સોમદત્તની પણ મુક્તમાલાના જોવી આવસ્થા થઈ હતી માથા ઉપર જોડ રૂપિયાંની પાઘડી અને અંગઉપર હલકું અને ફાટલું ધોતિયું હતું તેથી તે છેક ગરીબ જોયો જણાતો હતો એવી તેની અવસ્થા જોઈને શાંતવર્માને ઘણું માંહું લાગ્યું પછી તેણે બેઠુજણુને પૂછ્યું કે તમારી આવી દશા કેણે કરી એવું સાંભળીને સહુ દુઃખ આગળ

આવીને ઉભાં રહ્યાં પછી ઉંચેસ્વરે રોવું મૂખીને મુક્ત-
 માલા બોલી કે બાપા એ સહુ શુકલાક્ષીનું કામ છે તમે
 નહાનપણથી તેને લગાવીને પાળ્યો તેણે તે ઉપકાર
 પ્રેર્યો. એવું સાંભળીને શાંતવર્માને મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું
 અને બોલ્યો કે તું શું કહે છે શુકલાક્ષે તને કેમ દુઃખ
 દીધું તે કહે. જે દુઃખ દીધું હોય તે મને અથથી
 તે ઇતિ લગી કહે પછી તે બોલી કે શુકલાક્ષેજ મને
 આટલું બધું દુઃખ પાડ્યું એક બે વારતો તે મને દાર
 મારવાને આવ્યો હતો પણ ઇશ્વર કૃપાથી હું તમોને
 મલવાને વચ્ચે ગઈ મારી પેટે સોમદત્તે પણ બાણ
 દુઃખ વેઠ્યું છે એક દુઃખથી છૂટી એટલે બીજા દુઃખમાં
 આવી પડી તહિથી આ સોમદત્તે મને છોડાવી એવું
 બોલે છે એટલામાં તેને પોતાના બાળકની યાદ આવી
 પછી શું ઉંચોસ્વરે કહાડીને બોલી બાપા માફ ચાર
 મહિનાનું સોના જેવું બાલક શુકલાક્ષે લીધું હવે હું
 એને કહિ જાઉં તેને દયા કહિથી આવે તેણે તેનો
 પ્રાણ લીધો હશે અરે કમલાક્ષ તું ક્યાં છે. એમ કહીને
 તે રડવા લાગી તે સાંભળીને શાંતવર્મા અને ભાગ્ય-
 શીલાદિક પણ રોવા લાગ્યાં પછી શાંતવર્માએ પોતાનો
 શોક મટાડીને તેને પેટ સાથે દાખી અને માથે હાથ
 રેસવીને બોલ્યો કે હવે તું કાંઈ શોક સંતાપ કરીશ
 નહિ જે થયું તે થયું હવે તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો યોગ્ય નથી.

શાંતવર્માને મુક્તમાલા મળી તેથી ધણો આનંદ થયો, પરંતુ દીકરો અવતરીને તેની ખોટી હાલત થઈ તેથી તેને તેવુંજ દુઃખ થવા લાગ્યું એ સહુ અનર્થ શુકલાક્ષે કસ્યો એવું સાંભળીને તેને સર્વોંગે આગ ઉઠી એટલામાં ત્રીજી ચિંતા તેના મનમાં આવી તે એકે આ વેળાએ તેને પતિની વાત કહીશું તો તે ધણો અશ્વતાપ કરશે પરંતુ ન કહેવું એ પણ ઠીક નહિ કારણ તેને અજ્ઞથી દશ દિવસ લગી અશૌચ પાળવું જોઈએ માટે અચિત કહેવું જોઈએ એવું મનમાં આવ્યું પણ તેનાથી તે કહી શકાયું નહિ એવા વિચારમાં તે છે એટલામાં મુક્તમાલાએ તેને પૂછ્યું કે જ્યપુર ભણીની શી ખબર છે એવું સાંભળતાંજ તેણે નીચું માથું કસ્યું બામ્બશીલા અને મુક્તમાલાની સાસુ એમણે હાંકારા કરીને હંચેસ્વરે રડવાનો આરંભ કસ્યો. તે જોઈને તે મનમાં સમજી પછી તેણે જે શોક કસ્યો તે કહી શકાતો નથિ તેની સાથે સર્વે શોકમાં નિમજ થયાં તે દુઃખ મનમાં આણતાં સોમદત્તના કાળજમાં ધાશકો પડ્યો મુક્તમાલાનો શોક કેમે કર્યો મટતો નથિ. પછી સોમદત્તે આગળ થઈને તેને પેટ સાથે ઘાપી. અને સુખ ઉપર હાથ નાખીને આંખો લૂછીને બોલ્યો બાઈ હવે શોક કેનાઉપર કરીશ. હવે આટલું થયાથી તને સુખ થશે એવું કહી શકાતું નથિ. તને શું કહીને

સમજાવું તે મને સુજાતું નથી તો આ તારાં કદ
 મા આપ ભણીજો. શોક કરતાં તેમનાં છેક હાડકાં
 માત્ર ઉગસ્યાંછે. હવે કાંઈ ઉપાય નથી તારા સુખનાં
 મૂળ તે દુષ્ટે ઉખેડ્યાં પરંતુ શું કરે? તું વિચાર વાળીછે
 તો સર્વને થોડું ઘણું સુખ આપવું તારા હાથમાંછે-
 એવું સાંભળીને તે હળવે હળવે બોલી સોમદત્ત તું
 કહેછે તે સહુ મારા ધ્યાનમાંછે પરંતુ શું કરું પેટમાંથી
 ઊપરા ઊપરી ઉછાળા આવેછે તે મારાથી પાછા ડેલાતા
 નથી મારા મનમાં પ્રથમ એવું આવ્યું હતું કે જે
 મારો પ્રાણ લેવાને એટલો યત્ન કરેછે તે તેનો પ્રાણ
 લેવાને કદાપિ ચુકશે નહિ છેવટ તે દુષ્ટે તેવુંજ કર્યું
 હુ મરતાં મરતાં આવી વાત સાંભળવાને કેમ ઉગરી?
 મારો કમલાક્ષ પણ ગયો હવે હું શું કરું સોમદત્ત તેની
 મારા ઉપર કેવી પ્રીતિ હતી તે મને કેવાં પ્રિય વસ્ત્ર
 નથી બોલવતા હતા તે હવે સર્વ સમાપ્ત થયું એવું
 સાંભળતાં સર્વનાં અંતઃકરણ ગભરાઈ ગયાં પછી સોમ-
 દત્ત બોલ્યો હવે તે કાંઈ મનમાં આણીશ નહિ. હવે
 અમારા ભણીજો તારૂં દુઃખ જોઈને અમારી કેવી
 અવસ્થા થઈછે તે મનમાં આણુ એમ અનેક પ્રકારે
 તેણે તેને શાંત કરી પછી પ્રાતઃકાળ થયો સર્વ
 રાત્રિ એ દુઃખમાંજ નીકળી ગઈ.

પ્રાતઃકાળ થયો જાંઘને હળવે હળવે સર્વે ઉઠીને પોત પોતાને કામ લાગ્યાં સર્વે જાણાંએ સ્નાન કર્યું. મુક્તમાલાએ મંગળ સ્નાનની સમાપ્તિ કરી. ઘણા માસથી નહાઈ ન હતી તથા ઘણા માસથી ચોળીને નહાઈ ન હતી અને ચોટલો પણ ચોળયો ન હતો સર્વે પ્રકારે તે દુઃખિત થઈ હતી. તેની દીન વાણી સાંભળીને સહુનાં અંતઃકરણ દુઃખિત થયાં આ શૈચથી તે એક મગ બેઠી રહી અને ભોજન કાળે ભોજન કરીને તે સંતાપ કરતી એક ઓરડીમાં જઈ સૂતી તેને હવે ખીજું કાંઈ દુઃખ ન થાય એટલામાટે શાંતવર્માએ સોમદત્તને એક મગ બોલાવીને સગળી વીતેલી વાર્તા પૂછી લીધી સોમદત્તે અથથી આરંભીને ઇતિ લગી સગળી વાત કહી ઘરમાંથી તે બહાર પડતાં જે જે તેને દુઃખ પડ્યું. તેને તેણે સગળું માંડીને કહ્યું તે સાંભળતાં સહુ લોકોને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને રૂવાં ઉભાં થયાં. અને આંખ્ય-માંથી આસુની ધાર ચાલી. એવા સંકટમાંથી મુક્તમાલા વંચી તે પૂરું ભાગ્યજાણવું એવું સહકોષ કહેવા લાગ્યા. શુકલાક્ષનું ઘોર કર્મ સાંભળીને શાંતવર્માનું સર્વાંગ તપી ગયું અને બોલ્યો મેં બાલપણથી ઉઝેરીને મોટો કર્યો અને અનેક ઉપકાર કર્યા તે તેણે રૂંડ્યો. આજ મારું વય પોણોસો વર્ષનું થયું પણ આવો કૃતઘ્ન પુરુષ મારાં જીવામાં અને સાંભળવામાં કોઈ પણ આવ્યો ન હતો

અરે એ કેવો નિર્દય માણસ છે એવાં ધાતુક કામ કરીને
 મારી પાસ આવીને ગંભીર થઈને રડતો અને મને
 સાંઠે મનવતો એવો એ હવે માણસ છે. વારે મેતો
 તારો ધર્મ કસ્યો તેણે મારો એવો અપરાધ કસ્યો તેનું
 તેને હથેર શાસન કરશે એમાં સંશય રાખ્યો નહિ
 એવું બોલતાં સાચકાળ થયો. મુકતમાલા હાડીને ઓરડીમાં
 ગઈ તેણી મગ જોઈને સર્વના મનમાં આવ્યું કે એણે
 તે ગુહામાં અને બેઠાં એકલાં કેમ દિવસ કહાડ્યા
 હશે ધન્ય તેની છાતીને એવું કહીને સહુકો ખોત ખોતાના
 મનમાં આશ્ચર્ય માનવા લાગ્યાં અને શુકલાક્ષિનાં કૃત્ય
 મનમાં આણીને તે કાળપુરૂષ છે એવું તેમને લાગ્યું
 એ પ્રકારના દુઃખમાં આ શૌચમાં તે ધર્મશાળામાં દસ
 દિવસ કહાડ્યા અગીયારમે દિવસે સ્નાન કરીને મુકત-
 માલા છૂટી થઈ પછી ભાગ્યગીલા બોલી કે મુકતમાલા
 તું કાંઈ અંગતિ પર અલંકાર ધારણ કર પછી મુકતમાલા
 બોલી કે બે દિવસનું કોરું સૌભાગ્ય મારે શામાટે
 જોઈએ. એમ કહીને તેણે હંચાં વસ્ત્રપાશુ ન પેહેરતાં
 હલકાં વસ્ત્ર પેહેર્યાં. તે જોઈને સહુકોને માહું લાગ્યું
 પણ કોઈએ તેને કાંઈ કહ્યું નહિ શાંતવર્માની તીર્થયાત્રા
 સમાપ્ત થઈ એટલે તે ગીતે દિવસે ઘર બળી જવાને
 માર્ગે પડ્યા.

સુમારે સાત આઠ દિવસ લગી માર્ગ કાપતાં સહુ

કહ્યો એક તીર્થમાં આવ્યો તહિ ઉપાધ્યાયે મુક્તમાલાનું મુંડણ કરાવવા શાંતવર્માને કહ્યું તે સાંભળીને તે વાત કર્તવ્યતો ખરી, પરંતુ તેને ઘણી માઠી લાગી મુક્તમાલાને એ વાત કહેતાં સહુકોને પણ ગમ્યું નહિ. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે એ વાત કરવીછે ત્યારે તેને કહીશું એવો વિચાર કરીને સહુકો સૂઈ ગયાં મુક્તમાલા તે-મની છાંની વાત સમજી ગઈ પછી તેને મુદ્દલ હુંધ આવી નહિ. તેના મનમાં આવ્યું કે આપણે જન્મીને શું કર્યું કિયું સૌભાગ્ય ભોગવ્યું સમજાણુ આવ્યા પછી થોડાજ દિવસ મુખમાં ગયા એવું તેના મનમાં આવ્યું હવે આખો જન્મ દુઃખમાં કાઢવો પડશે એવું વિચારીને તેને ઘણું માડું લાગ્યું કોઈપણ હાંસ પુરી થઈ નહિ. નાનાપ્રકારના દાગીના હંચાં વસ્ત્ર સૌભાગ્યવંતીઓના ટોળામાં એસવું પોતાને ઘેર છોકરાં પરણાવવાનો ગિત્સવ નાના પ્રકારનાં વ્રત કરાવાં ઇત્યાદિ સહુ કામથી હું છૂટી પડી. હવે હું કોઈને સાંભી મળીશ તો અપશકુન થયા એવું કહીને મને તિરસ્કાર કરશે એવા દિવસ હવે મને પ્રાપ્ત થશે એથી પતી સાથે બળી મરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત તો ઘણું સાંઝે હતું. મારો કમલાક્ષ હોત તો પણ ઘણું સાંઝે લાગત હવે ગિતાવળો આપણો નાશ થાય તો ઘણું સાંઝે એવું તેને લાગ્યું એવી ચિંતામાં આખી રાત્રિભર તેને હુંધ આવી નહિ.

પ્રાતઃકાળ થતાંજ સહુ ઉઠીને આપઆપણા નિત્ય કૃત્યમાં લાગ્યા. મુક્તમાલાનું મુખ્ય જોધને તેને આજનો વિચાર જાણવામાં આવ્યો હશે એવું શાંતવર્માએ અનુમાન કર્યું. તેનું મુખ તે દુઃખથી સૂકાઈ ગયું તેની મા સાસુ ઇત્યાદિ આમિત મંડળીની આખ્યોમાંથી આસુની ધારા ચાલી. શાંતવર્મા જે ધર્મ શાળામાં ઊતર્યો હતો તેની સામી એક પડાળી હતી તેમાં કેટલાએક વૈરાગી ઊતર્યા હતા. તેમને તેનું દુઃખ જોઈને ઘણું માઠું લાગ્યું પછી તેમાંનો એક વૈરાગી આવીને શિષ્યાધ્યોને પૂછવા લાગ્યો કે આ સહુ માનસો શ્વામાટે દુઃખિત થાયછે પછી તે બોલ્યો કે બાવા તે દુઃખ મારાથિ કહી શકાતું નથિ અને કહું તો તેનો શો ઉપયોગછે પછી વૈરાગી બોલ્યો મને કહો તો તમારું દુઃખ મટાડું. એવું સાંભળીને શાંતવર્મા તેની આંખ્યો ભણી જોવા લાગ્યો અને સોમદત્ત ભાગ્યશીલા ઇત્યાદિ મહં તહિ એકઠાં થયાં સોમદત્તે તેના સર્વાંગ નિહાળીને તમારું નામ શું એવું બાવાને પૂછ્યું તેણે મારું નામ આવો એવું કહ્યું પછી તે બોલ્યો કે અમે દુઃખથી પીડાયલા છીએ માટે આમોને ઉતાળથી કહો તો ઘણું સારું એવું સાંભળતાંજ તેની આંખ્યોમાંથી પાણીની ધારા ચાલી અને તેણે શાંતવર્માના ચરણમાં માથું નમાવ્યું તેને પણ પૂર્વે થોડો સંશય આવ્યો હતો પછી ઊચકીને

તેણે છાતી સાથે દાખ્યો. એટલામાં તેની મા દોડી આવી અને ધનશંકરને પેટ સાથે દાખ્યો પછી સર્વ દુઃખ સંભારીને વિજાપ કસ્યો તે સાંભળીને તેને પણ તેવોજ શોક થયો પછી તેણે અનેક પ્રકારના ઉપદેશ પરવાતો કહીને સહુને શાંતવન કર્યાં. મુક્તમાલાનું મુખ તેજ બગરનું થઈ ગયું હતું તે તેને જોઈને તેજવાણું થયું મુક્તમાલા પોતાના સ્વામીનું મુખ જોઈને પોતાને વીતેલું બધું દુઃખ વિસરી ગઈ. ધનશંકરને જોઈને સહુકોને આનંદજ આનંદ થઈ રહ્યો પછી તે દિવસે ધનશંકરે પોતાની જટા ઉતરાંવી પછી ચાકરોએ પીઠી ઓળીને સ્નાન કરાવ્યું. પછી ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરતા તે સુશોભિત જણાયો. મુક્તમાલાએ પણ નાના પ્રકારના વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યાં. પછી શાંતવર્માએ તહિના ગરીબ લોકોને બે હજાર રૂપિયાનું દાન આપ્યું અને પાંચ પકવાન સહિત રસોડા જમાડીને સહુકોને તૃપ્ત કર્યાં. એ વેળાએ જો આનંદ થયો તેવો આનંદ મુક્તમાલાના લજમાંપણુ થયો ન હતો.

બોજન જમાડીને સહુકોને પાન સોપારી આપી અને ગુલાબ જળ છાંટ્યું એટલે તહિની સહુ મંડળી પોત પોતાને ઘેર ગઈ પછી ધનશંકરની વાતો સાંભળવાને સર્વ ઉત્સુક થયા મ્હોટા સંકટમાં ધનશંકર જીવ તો કેમ રહ્યો તે જાણવાનો સર્વેના મનમાં

વિચાર હતો પછી ધનશંકરે પોતાની વાત કહેવાનો આરંભ કર્યો. તે બોલ્યો કે શુકલાક્ષના સપાટામાંથી તમે સહુ વંચશો એવી મને આશા ન હતી; પરંતુ તમને જોઈને હાથરનું કૌતુક અમત્કારિક છે એવો મને દૃઢ નિશ્ચય થયો. તેણે સર્વ કુલક્ષ્ય કરવાનો વિચાર કર્યો હતો પરંતુ જગદીશની દયાથી આ આનંદનો દિવસ નજરે પડ્યો. અંડવાલાના સંકેતની વાત મેં કરી હતી. પણ શુકલાક્ષે રાગને ઉલટું સમજાવ્યું. અને મારા રમાજમાંથી અને યંત્રામાંથી જે ચીઠીઓ નીકળી તે રૂતેસિંહ પાસે તેણેજ આણવીને મૂકી હશે પાછળથી વિચાર કરતાંજ મેં નકી કર્યું હતું પણ તે વાતનો કાંઈ ઉપાય ચાલ્યો નહિ. તેનું કૃતમ્નપણું અંદિખાનામાં પડ્યા પછી મને સારી પેડે જણાયું તેમાં તેણે જે મારા માઠા હાલ કર્યા તે હું તમને કહું તો દુઃખજીવજે માટે એકજ વાત કહું છું. રાત્રિ દિવસ ઓડવા પાથરવાના વસ્ત્રાદિક વિના મને ઘણી પીડા પડી અને ટાડ તથા માકણ ચાચડથી હું પીડાયો તેવારે દીન વાણી વડે તેની પાસે મેં એક ધોતિયું માગ્યું તેવારે તે કદાપિ ટાડ લાગશે નહિ એવી અવરથા હું ઉતાવળથી કરીશ એવું બોલ્યો એવા તેના કહોર શબ્દોથી મારા અંતઃકરણમાં શ્યા પડ્યા છે. તે અદ્યાપિ રજયા નથિ એવું સાંભળતાં સહુકોનાં રવાં હોમાં થયાં મુકતમલા

સાંભળતી હતી તેની પણ તેવીજ અવસ્થા થઈ. પછી ખોલ્યો કે એક દિવસે મને અપ્રીણ પવરાવીને રાત્રિયે એક પછેડીમાં ગાંસડી બંધાવી અને નદીના ધરામાં મને ફેંકી દેવાવ્યો. પણ ઇશ્વરને મારાઉપર દયા આવી તહિ પાસેજ કોળી લોકો માછલાં મારતા હતા તેમણે કોઇયે જીવ આપ્યો એવું કહીને મારી ગાંસડી બાહર કહાડી અને શગડી કરીને મને શેકીને સચેતન કર્યો. મને ઓળખતાંજ તેમને મ્હોટી દયા આવી પછી આ વાત કોઇને કહેશે નહિ એવું મેં તેમને કહ્યું ચાલવાની શક્તિ પણ મારા શરીરમાં રહી ન હતી એવી મારી અવસ્થા થઈ હતી તે લોકો એક ગાઉપર ગામડું હતું તેમાં રહેતા હતા પછી તેમણે ઉચકીને મને પોતાને ઘેર લેઈ ગયા તે દૃષ્ટને આ વાત જો જણાશે તો તે મારો પ્રાણ લેશે એવો મારા મનમાં ડર હતો પણ તે લોકો સારા માણસ હતા તેથી તેમના ઉપકાર ભૂલાય એવો નથી તેમણે કોઇને પણ વાત કહી નહિ હું હીડું અને ફરે એવો થતાં મને ચાર પાંચ મહિના લાગ્યા. વ્યાંલગી તેમણે મારી સારીપેડે ચાકરી કરી. મારે હાથે તેમનો ઉપકાર મારે થશે એની હું વાત જોઉં છું. પછી તહિથી મનમાં મ્હોટી આશા રાખીને હું ધરાવતીમાં ગયો; પરંતુ તહિ તમોને દીઠા નહિ તેથી ધણું દુઃખ થયું. કહિ શોધ

જડ્યો નહિ એવું જાણીને ત્રાસથી તમો તીર્થ યાત્રા કરવા નીકળ્યા એવું સાંભળ્યું તેવારે ચિત્તમાં ધણો પશ્ચાત્તાપ થયો તે વેળાએ મને લાગ્યું કે કોણિઓએ મને ઘરમાંથી બાહર ન કહાડ્યો હોત તો ધણું સારું. પછી ઘરમાં ન પેસતાં બાહરથીજ ચાલી નીકળ્યો અને પૂર્વે દીકલો વેષ ધરીને ફરતાં ફરતાં મહોટા ચમત્કારિક સમયમાં આપનો મેલાપ થયો એવાં જમા-ધનાં વચન સાંભળીને શાંતવર્મા શાંત થયો અને બોલ્યો. ઇશ્વરને મારી ઊપર દયા આવી તેથી તેણે આવી વેળા મને દેખાડી નહિ તો તમારી ભિટ મને જો એ ત્રણ દિવસમાં ન થઈ હોત તો દુઃખનો પાર રહેત નહિ મારી મુક્તમાલાએ અને મારા સોમદત્તે જે સંકટ સહ્યું તે કહી શકાય એવું નથિ હજવે હજવે સર્વ તમારે કાંને પડશે. આજ તમારો મેળાપ થયાથી પાછળનું સહુ દુઃખ મટી ગયું. પરંતુ એક કમીછે તે પૂર્ણ થાય તો મારા જેવો ભાગ્યશાલી કોઈજ નહિ એવું કહેતાં ઝેસાની આખ્યમાં પાણી આવ્યું. તે જોતાં સહુકોને દુઃખ થયું તે જોઈને ધનશંકરે અનુમાન કર્યું કે આપણે બાલક અવતરીને મરણ પામ્યું, પરંતુ લાજથી તેનાથી પૂછાયું નહિ. એટલામાં, સાંજ પડી એટલે સહુ દેવદર્શન કરવાને નીકળ્યાં.

તે દિવસની રાત્રિયે જેવારે ધનશંકર અને મુક્ત

માલાને જે આનંદ ઉપજ્યો તે કહી પણ શકાય નહિ. તેણે મ્હોટા પ્રેમથી તેને ગળે બાથ ભીડી અને બાહેર કોઈ સાંભળે નહિ માટે હળવે હળવે રડવાનો આરંભ કર્યો. ધનશંકરને પણ થોડું થોડું રડવું આવ્યું પણ તેણે પોતાનો શોક છાંનો રાખીને મુક્તમાલાને સમજાવી અને પોતાના ધોતિયાવડે મુક્તમાલાનાં આસુ લુછીને કહ્યું કે હવે કાંઈ શોક કરવો નહિ. તારી આવી દશા જોઈને મને જે દુઃખ થાયછે તે મારાથી કહી શકાતું નથી. હવે જે થયું તે થયું હવે તો આનંદમાં રહેવું પ્રથમથી જે વાત બની તે હવે મને માંડીને કહે. પછી મુક્તમાલાએ તે વાત કહેવાનો આરંભ કર્યો. વાત કહેતાં તે દુષ્ટ કમલાક્ષને હરી ગયો એ વાત કહેવામાં આવી એટલે તેનો કંઠ ભરાઈ ગયો. મુખમાંથી એક વેણુ પણ ઉચ્ચરાયું નહિ એવી આવસ્થા થઈ ધનશંકરને તો એ વાતનો આરંભ આલ્યો તે વારથી આંખ્યોમાંથી પાંણી વહેતું હતું. પણ બેહુજાણે સંપ કરીને પોતાનો શોક આવરીને વાત ચાલતી કરી ને સમાપ્ત કરી તે સાંભળીને ધનશંકરને સર્વોર્ગે સંતાપ થયો. હવણાજ શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષને ઠોર મારે એવું તેણે ધાર્યું પણ શું કરે તેનો લાગતો આવ્યો જોઈયે. પછી આવેશથી બોલ્યો કે શી ચિંતાછે આગળ જતાં હું

એમની ખબર લેઈશ. એ પ્રકારે તે બેહુ વાત કરેછે એટલામાં પ્રાતઃકાળ થયો.

અજવાળું થયું એટલે સહુજણ પોતપોતાના કામમાં લાગ્યા ધનશંકર દાતણ કરીને આવેછે એટલામાં શાંતવર્મા તેની વાટ જોઈને બેઠો હતો તેને નમસ્કાર કરીને તે પણ પાસે બેઠા પછી શાંતવર્માએ કહ્યું કે હવે કેમ કરવું રાજરીતિનો પૂર્વ પ્રભાણેજ ચાલથી હશે માટે તહિ જવું નહિ અહિજ કહિક સુખમાં દિવસ કહાડવા એ વિચાર મને ગમેછે એવું સાંભળીને ધનશંકર બોલ્યો કે હવે આપ કાંઈ ચિંતા કરશો નહિ થઈ વાતનો કોઈ પ્રકારે ન્યાય કરીશ હવે એ વિષે મારે વિચાર કરવોછે. શાંતવર્માને તેના ઝપણની ખાત્રી હતી માટે તેણે તેના વચન ઉપર વિશ્વાસ આણ્યો. પછી ભોજન કરીને તેઓ માર્ગે ચાલ્યા. માર્ગે કાપતાં પંદર દિવસ થયા એટલે એક દિવસે પ્રાતઃકાળના નવ વાગતાં ભોજન કરવાના વિચારથી તેમની અધવારી એક નદીના કાંઠાઉપર ઊતરી તહિ ખીજ પણ કેટલાએક વટેસરી ઉતર્યા હતા. તેમા બે ચાકરો પાલણું આગળ બેશીને છોકરાને રમાડતા હતા તે વેગળેથી મુકતમાલાએ દીઠું તે છોકરો સુમારે સવા વર્ષનો હતો મુકતમાલા તેની પાસે ગઈ અને તેને નિરખી જોતાં આપણો આવોજ છોકરો હતો એવું તેને લાગ્યું. તેવારે

તેની આખ્યોમાં પાણી આવ્યું અને સ્તનમાં પાનો ચડ્યો. એ ઠેકાણે શાંતવર્મા અને સોમદત્ત પણ આવ્યા ચાકરો છોકરાને ખેલાવતા હતા પણ તેને ઘણી ભૂખ લાગી હતી માટે તે રડતો હતો તે જોઈને મુક્તમાલાના પેટમાં દયા આવી પછી તેણે તે ચાકરોને પૂછ્યું કે બાઈયો આ છોકરાની મા કહિછે. તે સાંભળીને તે-ઓ ખોલ્યા કે એને એની મા પાસેજ લેઈ જઈયે છિયે. એવી તેમની વાતચિત્ત થાયછે એટલામાં ગુલાબસિંહ હાથમાં દૂધનો લોટો લેઈને તહિ આવ્યો તેને જોતાજ મુક્તમાલાને અતિશય આનંદ થયો; પરંતુ અ. છોકરો આપણો એવી તેને પકી ખાત્રી થઈ ન હતી તે પાસે આવ્યો અને છોકરાને રડતો દેખીને ખોલ્યો કે બાઈસાહેબ શું જીવોછો તમારો છોકરો ભૂખ્યો થયોછે તેથી રડેછે તેને તમે ઉચ્ચકીલ્યો. એવા તેના અમૃતના જેવા શબ્દ સાંભળીને તેણે ઉચ્ચકીને પેટ સાથે દાખ્યો અને તેને પાનો ચડ્યો હતો માટે તેના મુખમાં સ્તન ધાલ્યો. એટલામાં હસતો હસતો ધન-શંકર પણ તહિ આવેછે એવું જાણીને તે લાજ અને તેને પેટ સાથે ધરીને મેનાને ઓઠે જઈ ખેડી.

અહિ ગુલાબસિંહે મ્હોટી નમ્રતાથી શાંતવર્મા અને સોમદત્તને સલામ કરી અને આગળ જોડું એટલે પોતાનો દ્યાળુ ધણી આવતાં દીઠો તે વેળાએ તેને અતિશય

આનંદ ઊપજ્યો અને દોડતો જઈને તેને પગે માથું નમાવી રડવા લાગ્યો પછી ધનશંકરે તેને ઉચ્ચક્રી પેટ સાથે દાખીને બોલ્યો હવે શામાટે શોક કરેછે તારા રૂડા સ્વભાવથી મેં સારા દિન દીઠા તારો ઉપકાર આ જન્મમાં તો મારાથી વાળી શકાશે નહિ આજ તારા સમાગમથી જો આનંદ ઉપજ્યોછે તે કહિ શકાતો નથી પછી તેણે છોકરો મળાની વાત માંડીને કહી પછી બોલ્યો કે હું છોકરાને ધરાવતી લેઈ જતો હતો પરંતુ મધ્યે ધૈર્ય રજા આ દિવસ દેખાડ્યા હવે મારા જીવને નિરાંત થઈ. હું આ છોકરાને લેઈને હિમ ખીમ ધરાવતીમાં કેમ કરી પોચીશ એ વિચારમાં મને ચિંતા થતી હતી. એવું કહ્યું તે સાંભળીને તેના સદ્ગુણની સહુ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા પછી શાંતવર્માએ તેને બથેર સોનાનાં કડાં અને મોટી પાઘડી તથા શેલું તુષ્ટિ-દાનમાં આપ્યું અને તેની સાથે જોડલા માણસ હતા તેમને પચાસ પચાસ રૂપિયા આપ્યા.

મુકતમાલા પોતાના છોકરાને રમાડતી હતી એટલેમાં તેની સાસુ અને તેની મા એ બેહું તહિ આવ્યાં અને તે મદન જેવા છોકરાને જોઈને આપણને આજ ધૈર્ય રજા મળ્યા કે શું એવું તેને લાગ્યું. પછી તેના મુખ ઉપર હાથ ફેરવીને મોટા પ્રેમથી ચુંબન કરવા માંડ્યું. છોકરો કાંઈ સમજતો ન હતો પણ તે ગાલોમાં હાસવા લાગ્યો

તે જોઈને તેમને મ્હોટું કૌતુક લાગ્યું એવા આનંદમાં તેઓએ એટલામા સોમદત્ત તહિ આવ્યો અને મ્હોટા આનંદથી છોકરાને લેઈને ખેલાવતો ખેલાવતો શાંતવર્મા પણ તહિ આવ્યો તે જોસાને વિલક્ષણ આનંદ થયો હતો પછી તે છોકરાને ખોળામાં લેઈને ચપટીઓ વગાડીને ખેલાવવા માંડ્યો. પછી તેનું હાસ્યવદન જોઈને તેના પેટમાં આનંદનો ઊભરો ચડવા માંડ્યો થોડીકવાર પછી છોકરાને ભૂખ લાગી તેથી તે રડવા માંડ્યો પછી શાંતવર્માએ પોતેજ લેઈને મુક્તમાલાને આવ્યો. તે વેળાએ તેનું પ્રકુલ્લિત વદન જોઈને તેને અતિશય સુખ થયું. પછી તેણે છોકરાને ધવરાવ એવું કહ્યું. તે દિવસે સહુનાં અંતઃકરણ પ્રસન્ન થયાં પછી ભોજન કરીને તુહિથી નીકળ્યા પછી મ્હોટા આનંદમાં એક બે દિવસમાં ધરાવતીમાં પોચ્યા.

આહિ ભયાનક અને તેના પ્રધાનાદિ પંચકનો ચાલ પેહેલા પ્રમાણેજ હતો અને તેઓ પ્રજાને ધણો ત્રાસ દેતા હતા એવું પાછળ કહ્યુંછે. રાજ્યના જાગીરદાર અને જૂના કારભારી તથા સરદાર જૂદા જૂદા સ્થાનકો મ એકઠા થઈને વિચાર કરેછે એવું પાછળ જણાવ્યુંછે જેવારે શુકલાક્ષ કૃતકૃત્ય થઈને, રાજધાનીમાં આવી પોઓ તેવારે તે જાગીરદારોનો વિચાર પાકો થઈ રહ્યો હતો પૂર્વની પેઠે આપણી હાર ન થવી જોઈએ એવિષે

તેમણે ઘણો લક્ષ આપ્યો હતો જયપુરમાં દશ વાર
હજાર ફોજ હતી તેમાંથી પાણુ અર્ધો ફોજ પૂટી ગઈ
હતી ભયાનકનો નાનો ભાઈ વિશાલાક્ષ પાણુ પૂર્વથી
અધિક અનુકૂળ હતો ભયાનક આપણા પંચક સહિત વિલા-
સમાં નિમજ થયાથી રાજ્યમાં શું થયુંછે તેની તેને ખબર
પાણુ ન હતી એ જાગીરદાર વગરે લોકોએ ખીજે ડેકાણે
ફોજ એકઠી કરી રાખી હતી પછી સુમારે પચીસ
હજાર ફોજ અમુક દિવસે મહોટા બંદોબસ્તથી નગરની
આસપાસ આણવી અને ચારે મગ એકજ દિવસે હલ્લાં
કરવી એવો તેણે પેત કસ્યો આ કામમાં જૂનો પ્રધાન
રાવબાહાદુર વિશ્વવાસરાવ મુખ્ય હતો તે નીતિમાત્ર
ચતુર દક્ષ અને મહાપ્રવીણ હતો કાલે આપણા નગર
ઉપર હલ્લો થવાનોછે એવું રાજા અને પ્રધાનાદિક
પંચકે જાણ્યું હતું જેવારે રાજાએ મદાંધ સેનાપતિને
આપણી સેનાની ડેવી અવસ્થાએ એવું પૂછ્યું તેવારે
તેણે ઉત્તર દીધો કે મહારાજ આપ કાંઈ ચિંતા કરશો
નહિ શત્રુઓના કડકે કડકા કરી નાખીશ એવું સાંભળીને
રાજાને ધીરજ આવી અને તેણે તેને તયારી કરવાની
આજ્ઞા કરી પછી તે ઘણું સાંઝે એવું કહીને ચાલ્યો.

અહિ ગદાધર અને શુક્લાક્ષાદિ કારભારીઓએ
મળીને રાજાને કહીને જૂદે જૂદે ડેકાણેથી ફોજ એકઠી
કરવાને જાસુદ મોકલ્યો તે જાસુદ મોકલવાનો ઉપાયો

ન હતો જસુદ્ધ પોચો નહિ એટલામાં શત્રુની જૂદી જૂદી ફોજની ટોળિયો આવી પોચી તેમણે જસુદ્ધને પકડી લીધા. એવામાં મદાંધે સેનામાં આવીને સહુને તયાર થવાની આજ્ઞા કરી તેવેળાએ ફેટલાએક પોત પોતાનાં હથિયાર શોધવા લાગ્યા. ફેટલાએકનાં હથિયાર કટાઈ ગયાં હતાં તે ઊતરાવવાને શરાણિયાને આપવા ગયા. ઘણી તોપોપણુ કટાઈ ગઈ હતી અને દારૂ ગોળાની પણ એવીજ અવસ્થા થઈ હતી એ પ્રકારે ફોજને તયાર થતાં પ્રાતઃકાળ થયો શત્રુની ફોજ આવીને બારણે ઊભી રહી અને તેમનાં વાજના શબ્દ સાંભળીને ભયાનક અને તેના પ્રધાનાદિ પંચકને શરીરે કંપારો છૂટો. પછી કિલ્લાની વાડીના બંગલાની અગાથી ઉપર ચડીને શત્રુની સેના ફેટલીએ તે જોવા લાગ્યા. તેવારે અત્યંત સેના તેમની નજરે પડી સુમારે દશ હજાર ઘોડેવાર અને પત્રર હજાર પાપદલ ચારે મગ હોકારા કરતું નગર પાસે આવેલું તેમણે દીઠું મદાંધ પણ જેવી તેવી દશ હજાર ફોજ લેઈને તેમની સામો જતો દીઠો પરંતુ શત્રુની ભયંકર સેના અને તેમનાં હથિયારાનો ચક્રચક્રાટ અને વાજના શબ્દ જોઈને એમના પેટમાં કાળ પડી એટલામાં તોપોના શબ્દ થવા માંડ્યા એટલે લડાઈનો આરંભ થયો એવું તેમના મનમાં લાગ્યું. પછી રાજાએ ગદાધર અને શુકલાક્ષને મદાંધની

સહાયતામાં જવાની આજ્ઞા કરી મનમાં તો ધણી ખીક લાગી પણ શું કરે નીચે ઉતરી ઘોડા ઉપર બેસીને હિડતા થયા.

અહિ શત્રુની ફોજના માર આગળ રાજાની ફોજ ટકી નહિ હળવે હળવે જોડાઓ પાછળ ડગળાં ભરવા લાગ્યા કટાઈ ગયેલી તોપો અને તેવાજ દારૂ ગોળા આગળ તેમનો કાંઈ ઊપાય આવ્યો નહિ એવામાં વળી ટૂંકાં માણસોએ તે પાછળજ ડગળાં ભરવા માંડ્યા એટલામાં પ્રધાન અને શુકલાક્ષ આવી પોચ્યા. તેમણે તે લોકોને ધમકાવીને આગળ થાઓ એવું કહ્યું તે સાંભળીને તેમણે પણ ખીજીને ઉતરવાળયો કે દારૂ નથિ લડવા જેવાં હથિયાર નથિ આગળ જઈને અને અમરથા મરિયે કે શું? તે સાંભળીને તેઓ સૂપ થઈ ગયા. એટલામાં શત્રુની તોપો બંધ કરીને પાંચ હજાર ઘોડેચાર આગળ આવ્યા તેમનું ભયંકર સ્વરૂપ જોઈને આવ્યારે આવ્યા એવું કહીને રાજાની ફોજ જીવ લેઈને નાઠી જેનાથી જેમ જવાય તેમ જતા રહ્યા સહુકોએ પોતપોતાનાં હથિયાર ફેંકી દીધાં એવી અવસ્થા જોઈને ગદાધર શુકલાક્ષ અને મદાંધ એટલાઓએ ઘોડાઓ છોડી દેઈને કિલ્લાની વાટ બ્રહ્મી છેક ગભરાઈ ગયા અને શત્રુના હાથમાં ન આવતાં કિલ્લામાં કેમ જઈ પોચાશે એવી ચિંતામાં પડ્યા એ-

ટલામાં શુકલાક્ષની પાધડી પડી ગદાધરની પાધડીના
આંટા બેઠલીને ગળે આવ્યા પણ તે ઉપર લક્ષ ન દેતાં
તે ઘોડો હાકીને આગળ ચાલ્યો એટલામાં મદાંધ
ઘોડા ઉપરથી નીચે પડ્યો પછી શું કહેવાનું પાધડી
એક મગ પડી અને જોડો એક મગ પડ્યો બધું શરીર
ધૂળમાં રગદોળાયું અને ઘોડો નગર ભણી નાશી ગયો
એવી આવસ્થા થઈ પણ તે પાધડી ઘોડો અને જોડાની
શોધ ન કરતાં તેવોજ માર્ગે દોડી ગયો આવો ચમત્કાર
જોઈને રાજાને ધણું માઠું લાગ્યું અને હારે થઈ તેથી
આપણી કેવી દશા થશે એવી ચિંતામાં તે પડ્યો
ગદાધર શુકલાક્ષ અને મદાંધ એટલાની ચમત્કારિવાત
બની તે જોઈને લોકોનાં હસતાં હસતાં પેટ ફુલ્યાં.

અહિ સર્વ શ્રેજ નાસી છુટી તે જોઈને જીનો
પ્રધાન વિશ્વાસરાવ પાંચ હજાર અધાર લેઈને આગળ
આવ્યો. અને બોલ્યો કે તમે નાસશો નહિ કોઈને
વ્યર્થ મારી નાખવા અમે આવ્યા નયિ એવું કહીને
તેણે સર્વના જીવને ધેર્ય આપ્યું, અને તેજપ્રમાણે
નગરમાં પણ ચોકી મુકીને કોઈયે અમારાથી ખીવું નહીં એવું
કહેવરાવ્યું. પછી સુમારે એ હજાર સ્વાર લેઈને તે
કિલ્લા ભણી ગયો ગદાધર શુકલાક્ષ અને મદાંધ એટલાં
જણોએ કિલ્લામાં પેસીને દરવાજો બંધ કરાવ્યો હતો
પણ તેમનાજ સિપાઇઓ ફુટેલા હતા માટે દરવાજો

ઉઘડતાં કાંઈ અડચણ પડી નહિ. એ લોકો અંદર પેઠા એટલે રાજા અને તેમના પ્રધાન પંચકના મુખનું તેજા ઊતરી ગયું પછી વિશ્વાસરાવે સહુને પકડીને કેદ કર્યા રાજાને પણ અંદિવાન કસ્યો અને એની પાછળ ચોકી પોરો મુક્યો બાકીના સહુકોને પગે બેડીયો ઘાલીને અંદિખાનામાં મોકલ્યા. પછી વિશ્વાલાક્ષને ગાદી ઉપર બેસારીને સર્વ ડેકાણે તેના નામનાં જાહેરનામાં ચોડ્યાં અને તે દીવસે મહોટી ઉજાણી કરવાનો ઉડેશે પીટાવ્યો લોકોએ પણ મહોટા આનંદથી તે દિવસ કહાડ્યો.

અહિ શાંતવર્મા અને ધનશંકર ધરાવતીમાં જઈ પોચા તહિ તેમણે ઉપર લખેલી વાત સાંભળી પછી તેમની ખીક જતી રહી અને હવે આપણો યથાયોગ્ય ન્યાય થશે અને આપણો સર્વસ્વનો નાશ કરનારાનું ધારણા પ્રમાણે શાસન થશે એવું મનમાં આણીને તેમને અતિશય આનંદ થયો એ ધરાવતીમાં આવી પોચા તેની પૂર્વે વિશ્વાલાક્ષને પાટે બેઠાને ચાર દિવસ થયા હતા ધરાવતીમાં આવીને શાંતવર્માએ આપણને ઇશ્વરે સારા દિન દેખાડ્યા એવું જાણીને ઘણું દાન પુણ્ય કર્યું નગરીના લોકોને પણ અતિશય આનંદ થયો તેમણે પણ ઉત્સવ કસ્યો પછી ચાર ન કરતાં ધનશંકર અને સોમદત્ત નીકળીને જયપુરમાં ગયા અને એકાંતમાં વિશ્વાસરાવ પ્રધાન સાથે વાતો કરીને તેને થયેલીવાત કહી

તે સાંભળતાં તેના શરીરનાં રૂંવાં ઉભાં થયાં ધનશંકરના અંતઃકરણમાં ધણી દયા ઉત્પન્ન થઇ પછી તેણે તેને રાજા પાસે લીધો પછી તેણે તેને જોઇને કહ્યું કે આ મરેલો જીવતો જ્યાંથી થયો એવું રાજાને મહોદું આશ્ચર્ય લાગ્યું પછી વિશ્વાસરાવે સર્પ વાત રાજાને કહી તે સાંભળતાં રાજાની અને વિશ્વાસરાવની આંખોમાંથી આશુની ધાર ચાલી વિશ્વાસરાવને કૃત્ત્વન શુકલાક્ષ ઉપર ધણે ક્રોધ ચડ્યો. પછી તેણે ધનશંકરને કહ્યું કે ચિંતા કરશો નહિ જેણે તમારી માઠી દશા કરી તેની હવે માઠી દશા થશે એમાં સંશય નથી એવું કહીને તેણે વિશ્વાસરાવને ભદ્રાક્ષને કેદ આણવા વિષે આજ્ઞા કરી અને એ કામમાં જે ખીજા આપરાધી અને સાક્ષી-દાર હોય તે સહુને યથાયોગ્ય રીતિયે આણીને સહુ ખટલો તયાર કરવાનું કામ પણ તેને સાધ્યું પછી સહુ મહોટા આનંદથી તહિથી નીકળીને પ્રધાનને ઘેર ગયા પછી તેણે ભદ્રાક્ષને કેદ કરીને આણવા વિષે પત્ર લખીને જનસુદને આપીને રવાને કર્યો અને કૃતેસિંહને કેદ કરીને આણવાનો પત્ર લખેછે એટલામાં ધનશંકરે કહ્યું કે આ કામમાં સર્પ માહિતી તેનેછે માટે તે જો સાચી વાત કહેશે તો તેનો અપરાધ ક્ષમા કરાશે એવા હેતુથી એ તેના બાપને મોકલ્યોછે માટે તે આચ્છા પછી જેવું આ કહેશે તે પ્રમાણે કરીશુ તે સાંભ-

જીને પ્રધાને માન્યું પછી ધનશંકર અને સોમદત્ત પોતાના ગિતારા ગીતર આપ્યા.

હવે એ બેહુજાણુ ઉતારે આવીને બેઠાં છે એટલામાં શુક્લાખસિંહ કત્તેસિંહને લેઘને તહિ આવ્યો તેના મુખનું તેજ ઉતરી ગયું હતું ધનશંકરને જોધને તેણે તેના પગમાં માયું મુક્યું અને ખોલ્યો હું આપરાધીહું ખીજના કહ્યાથી મેં ન કરવાનાં કામ કર્યાં છે હવે આપ જે મને કહેશે તે હું કહીશ પણ મારો જીવ આપ વંચાવો પછી ધનશંકરે તેને ધીરા દીધી. પછી કહ્યું કે તું સાચી વાત કહીશ તો તારો અપરાધ ક્ષમા કરવામાં આવશે પછી તેણે ચીઠીઓ આણીને મૂકી હતી તે વાત માની અને શુક્લાક્ષે મુક્તમાલાને મારવામાટે મારો મોકલ્યો તેણે તેને ગુહામાં ધાલીને દાસી મારી અને તેના હાથ પગ કાપી લેધ આવ્યો તે અદ્વાપિ અંદિખાનામાં છે અને મુક્તમાલાને તેણે ભદ્રાક્ષને મળીને ઉજયિનીમાં પેટીમાં ધાલી પુરી અને તેના છોકરાને ક્ષિપ્રાનદીના ધરામાં લેધને નાખ્યો એ કામમાં તેનો ખીજો આકર તેની સાથે હતો તે પણ હાલ અંદિખાનામાં છે તેની પાસે પણ હું સાક્ષી પુરાવીશ એવું પણ તેણે કહ્યું એવાં શુક્લાક્ષ મહારાજનાં કામ તેને કાને આવ્યાં ન હોતાં તે સાંભળીને તેના કૂર સ્વભાવનું તેને મ્હોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું પછી તેને પ્રધાન

ભણી કૃતેસિંહને લેખને તેની પાસે તેના મુખથી સહુ મનાવ્યું પછી આ આપણીએ એવું જાણીને તેને અંદિખાનામાં નંખાવ્યો પછી નગરીમાં તથા બહારનાં ગામોમાં શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષે અમુક અમુક કામ કરવું માટે તેની ચોકશી અજથી પંદરમે દિવસે થશે એવાં જાહેરનામાં ચોઢાવ્યું એમની ઉપર અગર ભયાનકની મંડળી ઊપર ક્રોધને ક્યારે કરવી હોય તો ઉપર લખેલી મુદતની અંદર કરવી. એવું પણ તે જાહેરનામામાં લખ્યું હતું એ જાહેરનામાને આઠ દિવસ થયા નહિ એટલામાં ઘણા ક્યારે આગ્યા; પરંતુ શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષ ઉપર ખીજી ક્યારે થઈ નહિ.

ધનશંકર જીવતોએ એવી વાત રાજના લોકોએ સાંભળી એટલે તેમને ઘણો આનંદ થયો અને વિલક્ષણ પ્રકારની ચોકશીનો અમલકાર જોવા માટે વેગળેના ઘણા લોકો જયપુરમાં એકઠા થયા શાંતવર્મા પણ સહુ ખટલો લેખને તહિ આવ્યો નગરની બાહર મહોટો મંડપ બંધાવવાનું કામ ચાલતુંજ હતું. હજારો લોકો તહિ જોવા મળ્યા હતા જેની જેવી યોગ્યતા તેને તે પ્રમાણે ખેસવાની ગોઠવણ કરી હતી. મધ્યે રાજનું સિંહાસન મૂડ્યું હતું અને ખેડુ બાજુએ વાદી પ્રતીવાદી ઉભા રહે અને તેમને સહુલોકો દેખે એટલામાટે તેમની જગા કાંઈક ઢંચી કરી હતી તેની પાસે ખીજી

એક હંચી જગા કરી હતી તેમાં પડદો બાંધ્યો હતો. તેમાં સ્ત્રીઓને ઉભી રાખી હતી એ જગામાં મુકતમાલા ભાગ્યશીલા અને ધનશંકરની મા એટલામાં ઉભાં રહ્યાં હતાં ઠરાવેલે દિવસે બાર ઉપર એક વાગતાં કામ ચાલ્યું આપણને સારી જગા મળે એવા હેતુથી ઘસ વાગ્યા પછી તહિ લોકો એકઠા થવા માંડ્યા સુમારે બાર વાગતાં તહિ બારી ગઈ થઈ એટલામાં વિદ્યાસરાવ પ્રધાન તહિ આવ્યો અને તેણે સહુ કારકુન લોકોને વ્યવસ્થા પૂર્વક ખેસારીને ઠામે ઠામે શિપાઈ મુકીને સારો બંદોબસ્ત કરવાનો હુકમ કર્યો. મુકતમાલા આદિક સ્ત્રીઓ પોતાની જગાએ આવીને બેઠી સુમારે પચાસ હજાર માણસો ખેસે એવી તજવીજ કરી હતી. પણ ખેસવાને જગા ન મળ્યાથી હજારો લોક પાછળ ઉભા હતાં રાજના સિંહાસનની બેઠુ બાજુએ જગીરદાર કારભારી અને સરદાર ઈલાદિ સંભાવિત લોક બેઠા હતા તેમના રૂડા સ્વભાવ જોઈને સહુકોને મ્હોટો આનંદ થયો એટલામાં નાગી તરવાર્યો હાથમાં લેઈને સિપાઈઓ અપરાધી લોકોને તહિ લઈ આવ્યા તેમના બણી સહુ જોવા લાગ્યા આગળ શુકલાક્ષ અને પાછળ ભદ્રાક્ષ હતો અને તેમની પાછળ પંચાક્ષરી આવો હતો તેની પાછળ કૃતેસિંહ હતો અને તેની પાછળ શુકલાક્ષનો ચાકર હતો એટલા લોક તે સમાજમાં આંહ્યા પછી

પ્રધાને તેમને તે ઉચી જગાએ પર અનુક્રમે ઊભા કર્યા
 એટલું થાયછે એટલામાં ઉત્તમ પ્રકારના પોષાગ પેહેરીને
 આગળ શાંતવર્મા અને પાછળ ધનશંકર તેની પાછળ
 સોમદત્ત તેની પાછળ યુજાપસિંહ, અને બદ્રાક્ષે બેટમાં
 મુક્તમાલાની સેવામાં મૂકેલા બે ચાકર એટલા સહુ તે
 સમાજમાં આવ્યા. પછી વિદ્યાસરાવે મહોટો આદર
 કરીને ઠરાવેલે સ્થાને તેમને બેસાર્યા. એટલામાં
 રણસિંગાનો નાદ અને છડીદારનો પોકાર થવા લાગ્યો
 તે સાંભળીને વિશાલાક્ષ રાજની અશ્વચારી આવી તે
 ઘોડાં ઉપરથી ઊતરીને એ સમાજમાં પેસેછે એટલામાં
 સહુ લોક ઉઠીને ઊભા રહ્યા અને રાજનું નામ
 લેઘને સહુકોએ જય જય શબ્દ કર્યો. નમસ્કાર અને
 સલામો લેતો લેતો રાજ આવીને સિંહાસન ઉપર
 બેઠો. ચારે મગ જોતાં સુંદર સમાજ દીકો તેથી
 તેના મનમાં ઘણો આનંદ થયો પછી શુકલાક્ષ અને
 બદ્રાક્ષ બહુ જોતાં તેમણે નીચે જોયું. સારો બંદોબસ્ત
 કરેલો તેથી કોઈ ગંડાપડ કરતું ન હોતું પછી પ્રધાને
 રાજપાસે જઈને નમસ્કાર કરીને મહોટી નમ્રતાથી
 વનંતિ કરી કે બંદિવાનો બહુ આંગળી કરીને આ
 ત્રણ જણાએ જે ઘોર કામ કર્યું તે રાજને અને
 સહુ લોકોને કહી સંભળાવવું માટે સોમદત્ત આચ્છા
 માગેછે એવું કહીને તે ઉભો હતો તેણી મગ આંગળી

કરી પછી રાજાએ થોડું હસીને તેને આજ્ઞા આપી પછી તેણે રાજાને નમસ્કાર કરીને સહુ અથ ધતિ ફેલેવાનો આરંભ કર્યો તે નીચે છે.

હાથ ઊભો કરીને સાંભળો સાંભળો એમ કહ્યું. એટલે થોડો ગડબડાટ થયો હતો તે મરી ગયો. પછી પેદેલા અંધિયાન ભણી આંગળી કરીને તે બોલ્યો આ શુકલાક્ષને ઘણા લોકો આજ્ઞાપતા હશે આ (શાંતવર્મા ભણા આંગળી કરીને) આમનો પિતરાણ ભત્રીજો થાય છે એમણે આને આજ્ઞાપણથી પાળીને વિદ્યા શીખવીને પરણાવ્યો અને દંપતીને દસ હજારનું ધરેલું કરાવ્યું પોતાને પેટ કાંઈ છોકરું નહિ માટે તેને દત્તક કરવાનો એમના મનમાં વિચાર હતો પરંતુ વ્રદ્વાપણમાં એક દીકરી અવતરી એટલે તે વિચાર અંધ કર્યા પણ તેનું ભણ કરવાને જમાઈ પાસે મહોટો રોજગાર કરી અપાવ્યો એમનો જમાઈ ધનશંકર છે તે ખીજે પ્રધાન છે તે તો સહુકો જાણે છે હવે સર્વ દેવજાત પોતાને મેળવવી માટે તેણે કેવાં કેવાં ઘોર પાપ કર્યાં તે સાંભળો ભયાનક મહારાજ અને તેમની દુષ્ટ મંડળી એમને પકડવાનો વિચાર ફેટલાએક પશેપકારી લોકોએ કર્યો હતો તે વાત ધનશંકરને હરકે ધનશંકરને કહી પછી તેણે હજાર સ્વાર શુકલાક્ષને આપીને તેને રાજાની મદદ કરવા મોકલ્યો. પછી શુકલાક્ષે રાજાને એવું કહ્યું

કે અંડની વાત તમારે ચાકરે આણી અને ખીજે પ્રધાન ધનશંકર અંડમાં સામિલ છે એવું તે અંડના અંદિવાનોને ફોડીને તેમની પાસે કહેવરાવ્યું પછી અંડની ચીટીઓ લખીને કૃતેસિંહ પાસે ધનશંકરના ધરમાં મુકાવી. એનો આપ ગુલામ સિંહ એ ધનશંકરનો ચાકર છે માટે તેને એ કામ કરતાં કાંઈ અડચણ પડી નહિ પછી રાજાએ અવિચારથી ધનશંકરને અંદિવાને ધાલ્યો. પછી તે કૃતધન અંદિવાને આ વીજ અંદિવાનને મુક્તમાલાને ઠાર મારવા ધરાવતીમાં મોકલ્યો તેણે અંદિવાને પહેલા પતિને હું કાઢી આવું એવી વાત બોળી સ્ત્રીને કહીને તેને એક દાસી સહિત નગર બાહરી કહાડી. અને આઠ દિવસની વાટ ઉપર લેઇને એક ડુંગરની ગુહામાં પૂરી મૂકી પછી તેણે દાસીને ઠાર મારીને તેના હાથ પગ લેઇને શુક્રલાક્ષ્મીને દેખાડ્યા તેવામાંજ શુક્રલાક્ષે ધનશંકરની મરવાની વાત ફેલાવીને તેને રાત્રીયે નદીના ધરામાં આણીને ફેંકી દેવરાવ્યો પરંતુ તહિ કોળીલોકો માંછલાં મારતા હતા તેમણે ધનશંકરને બાહર કહાડ્યો તેથી તેના પ્રાણ વંચ્યા આ કૃતધન મનમાં તો હું કૃતકૃત્ય થયો એવું લાગ્યું પિતરાઈ કાકાનો જમાઇનો અને દીકરીનો પ્રાણ લેતાં સર્વ દોષલત આપણને મળશે એવું તેણે ધાર્યું પરંતુ પંચાક્ષરી બાવાએ હાથ પગ આપ્યા તે જોતાં તે દાસીના

નીકળ્યા પછી બાવાએ પોતાની પાપવાસનાથી જે કપટ કર્યું હતું તે બાવા પાસેજ કબુલ કરાવ્યું પછી તે મરી નથિ એવું જાણીને આ કૂતરા જેવો તે ગુહામાં ગયો તે બિચારી તે ગુહામાં શોક કરતી કરતી હતી છેલી વારે એક વાટ મળી તહિયા કુગરાની પાછળ થઈને પાર પડી તેજ દિવસે એપણુ તે માર્ગે થઈ તેની પાછળ ગયો અને તે ખીતી ખીતી રાત્રીયે જતી હતી તેને આંતરવા લાગ્યો તે વેળાએ તે બરકા પડવાં લાગી એવામાં ગુલાલસિંહ ગાવી પોચ્યો તેણે એ કૃતમનને લાત મારીને હેડે પાડ્યો અને એને કાળના મુખમાંથી વચ્ચાવી પછી તે તેને ઉજ્જયિનીમાં લેઈ ગયો તહિ એક મુગાબાઈ કરીને લાંબી સગીછે તેને ઘેર તે જઈને રહી તહિ તેને છોકરો અવતર્યો તે મુગાબાઈનો બાઈ આ ખાતે અંદિવાન ભદ્રાક્ષેએ એણે પોતાની પાપવાસના તૂટ કરવામાટે તે અનાથને ઘણો ત્રાસ દીધો તેવામાં શુકલાક્ષ પણ કાકાને ઘેર જઈને વાતોમાં મ્હોટું દુઃખ જગાવીને મુક્તમાલાનો શોધ કરવામાટે એ હજાર રૂપિયા લેઈને ઉજ્જયિનીમાં જઈ પોચ્યો હુપણુ તેનો શોધ કરવામાટે તેજ વેળાએ ઉજ્જયિનીમાં ગયો હતો મુગાબાઈને ઘેર આપણો નિભાવ થતો નથિ એવું સમજીને એક દિવસે સાયંકાળે તણુ મહિનાનો છોકરો ખાંધ ઊપર મૂકીને ગુલાબસિંહની બેહેન

તહિથી એક ગાઉ ઉપરના ગામડામાં રહેતી હતી તેનેથેર જવા નીકળી કર્મધર્મ સંયોગે કરીને તેને માર્ગમાં હું મળ્યો પછી હું તે આનંદના પુરમાં તેને મળવા પાસે જતો હતો એવામાં આ કર્મચંડાળ ભદ્રાક્ષે મને ગોદો મારીને હેઠો પાડ્યો અને તેને છોકરા સહિત ઊંચકીને ગાડીમાં ધાલીને લેઈ ગયો પછી તેને એક બાગના અંગલામાં રાખી. પછી શુકલાક્ષ અને ભદ્રાક્ષ બેહુજાણ એકઠા થયા અને તેમણે મુક્તમાલાના છોકરાને ઊંચકી લીધો તો પણ તે કપ્પલ થઈ નહિ ત્યારે તેને બાણમાં અશીણુ ઘાલ્યું પછી રાત્રિયે પેટીમાં ધાલીને પૂરી દીધી આ કામમાં ભદ્રાક્ષે પોતાની પાપવાસના તૃપ્ત કરવામાટે એક ડગાઈ કરી અને મુક્તમાલાને પેટીમાં ધાલીને તેણે ડેકાણે કોઈ બીજી સ્ત્રીને ધાલી અને તેને પૂરી દીધી મુક્તમાલા મરી ગઈ એવું શુકલાક્ષ સમજ્યો પછી બીજે દિવસે તેણે તે બાલકને એક ગાઉ વેગળે જઈને ક્ષિપ્રાનદીના ઘરામાં ચાકર પાસે નંખાવ્યો પરંતુ તે ચાકરને દયા આપ્યાથી તેણે બાલકને નદીને કાંઠે મૂકીને કેવળ પથરોજ નદીના ઘરામાં ફેંકી દીધો. અંધારી રાત્રિ હતી માટે શુકલાક્ષના જાણવામાં તે વાત આવી નહિ તેજ દિવસે પનઘટઉપર ગુલાબસિંહની બેહેન પાણી ભરવા ગઈ તેવારે તેને મુક્તમાલાનો પુત્ર મળ્યો હવે ભદ્રાક્ષે મુક્તમાલાને ઊજવિનોથી

સુમારે દશ ગાંઠી ઊપર નદીના મધ્ય ભાગમાં એક
 ખેટ છે તહિ આણીને રાખી. તહિ આસપાસ અને
 ખેટમાં બંધકર અરણ્ય હતું તેમાં કોઈ માણસનો સંચાર
 ન હતો આઠ દિવસોમાં એકવાર તેનો ચાકર જઈને
 તેના ખાવા પીવાનો બંદોબસ્ત કરતો હતો હવે મને
 ઘોઘો મારીને પાડ્યા પછી કેટલેએક દિવસે એનીજ
 પાસે ક્યાંદ કરવા ગયો આ તહિનો મામલેદાર હતો
 માટે કાંઈક તજવીજ કરશે એવું મારા મનમાં હતું
 પરંતુ એજ નિર્દય આ કામમાં છે એવું મારા જાણવામાં
 ન હતું એણે મારી વાતતો ન સાંભળી અને મનેજ
 ઊચકીને બંદિખાને ધાલ્યો પછી એની બદલી થયા પછી
 મોટી કુસ્તી કરીને હું તહિથી છૂટ્યો અને તહિથી
 બે ગાઉ નદીએ ઉતાર હતો તહિ જઈ પોચ્યો નદીએ
 પૂર આવ્યું હતું. તેમાં નાવ ખૂડે એવું હતું માટે નાવ
 ચલાવનારાઓની છાતી ચાલતી નહિ પછી તેમને
 સહુકોએ બમણા પૈસા આપવાનું કબુલ કર્યું ત્યારે
 તેમણે નામ ચલાવ્યું ઘણા માણસો ભરાયાં અને નાવ
 ચાલતાં વાડુ છૂટ્યો તેણે કરીને વચમાં જતાં નાવ
 ખૂડ્યું ખૂડતાં ખુડતાં મારા હાથમાં એક વળો આવ્યો
 તેને આધારે હું ખેટમાં જઈ પોચ્યો ધધ્વરની કરણી
 અગાધ છે એમાં કાંઈ સંશય નથિ એ ખેટમાં મુકત-
 માલાને હું જઈ મળ્યો પછી હું તેને તહિથી લેઈને

નીકળ્યો ત્યાર પછી મથુરાંની વાટે જતાં શાંતવર્માનો સમાગમ થયો તે ત્રાસીને યાત્રા કરવા જતા હતા તેમનો મેલાપ થયો ત્યાર પછી સહુકોને કેવો આનંદ ઉપન્ન થયો તે સહુકોના જાણવામાં આવશે પછી ધનશંકર રાવ સહુકોનો વિયોગ થયો એવું જાણીને વૈરાગી થઈને ચાલતા થયા હતા તે પણ માર્ગમાં મળી ગયા પછી ગુલામસિંહ છોકરાને લેઈને ધરાવતીમાં જતો હતો તેમનો પણ વાટમાં મેળાપ થયો પછી મહોટા આનંદથી સહુ ધરાવતીમાં આવ્યા પછી રાજ્યમાં ફેર ફાર એવી આનંદની વાત સાંભળી પછી વિલંબ ન કરતાં પ્રધાન અને રાજાને આવી મળ્યા પછી તેમણે ન્યાય કરીને આજનો પ્રસંગ આણ્યો આ પ્રકારનો દુઃખકારક ઇતિહાસ સાંભળીને સહુકોને માઠું લાગ્યું કેટલાએકની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલી તે અપરાધી લોક યમદૂત જેવા સહુકોની નજરમાં આવ્યા હવણજ તેમની માઠી અવસ્થા કરીને તેમને કાર મારવા એવું સહુ લોકોએ કહ્યું.

એ સહુ વ્રત્તાંત સાંભળીને રાજાને ઘણી રીસ ચડી પછી તેને પ્રધાન પાસે અપરાધીયોને કહેવરાવ્યું કે આ કહ્યું તે ઉપર તમારે કાંઈ બોલવાનુંછે પણ સહુ સાક્ષી તયાર હતા તેથી તે કોઈ કાંઈ બોલી શક્યા નહિ નીચે મુખ્ય કરીને સહુ રડવા લાગ્યા

પ્રધાને પુછ્યું ત્યારે તેમણે કાંઈ બોલવાનું નથિ એવું કહ્યું પછી રાજ્યએ પ્રત્યેકને દેડ દીધો તે નીચે પ્રમાણે:— શુક્લાક્ષના હાથ પગ બાંધીને પંદર દિવસ પર્યંત ગળા બરાબર છાણમાં અને લીંડીઓમાં પૂરી રાખવો પછી તેને હાથીના પગ તળે કચારાવી નાંખવો બદ્રાક્ષને ઉજ્જયિનીમાં લેઈ જઈને તેનાં માઠાં કામ સહુકોને જાહેર કરવાં અને તેને તહિજ ફાંસી દેવી. પંચાક્ષરી બાવાને તો હવણાંજ ફાંસી દેવી બાકીના સાક્ષીદરોએ ખરી સાક્ષી પુરી માટે તેમને છોડી દેવા એવો હુકમ થયો એટલે તે લોકો દેખતાં બાવાને ફાંસીએ ચડાવ્યો પછી રાજ્યએ ધનશંકરને બીજા પ્રધાનની જગ્યા આપી અને જપત કરેલી શહુ વસ્તુઓ પાછી આપવાનો હુકમ કર્યો અને જેમના ઉપર વિનાકારણે જીલન થયો હતો તેમની પણ તેમની પેઠે વ્યવસ્થા કરી પછી પૂર્વ પ્રમાણે નીતિથી રાજ્ય કારબાર ચાલવાનો આરંભ થયો તે જોઈને સજ્જ પ્રહુ સુખ પામીને આનંદથી વર્તવા લાગી શાંતવર્માએ જમાઈના અને દીકરીના વચારથી આપણી સહુ સંપત્તિ અને જાગીર સોમદત્તને આપી ધનશંકરે જે લોક આપણા સંકટ સમયે ઉપ-યોગી થયા હતા તેમનું સારી રીતે કલ્યાણ કર્યું પછી સહુ મ્હોટા આનંદમાં વર્તવા લાગ્યા.

સમાપ્ત.

